Bilim ve Gelecek

Aylık bilim, kültür, politika dergisi | Eylül 2013 | 9,00 TL (KDV Dahil)

115

İSLAM KÜLTÜRÜNDE AYDINLANMA SORUNU

Hasan Aydın'ın incelemesi

- İslam kültüründe felsefenin krizi ve aydınlanma sorunu
- Fıkıhçı ve kelâmcıların fetvaları **'Düşünüyor, o halde vurun!'**

Fatmagül Berktay

İslam'da kadın

Evde nesne

Sokakta fitne

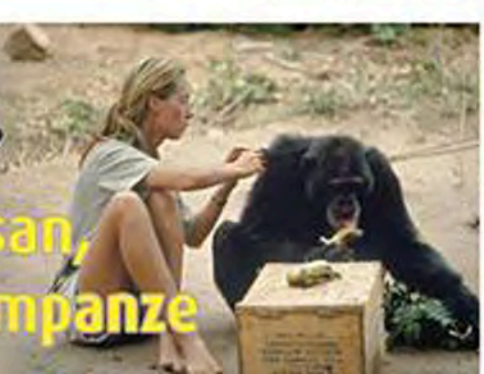
ISSN 1304-675X-0

9 771304 675614

Kıbrıs satış fiyatı 10 TL

Ne kadar yakınız, ne kadar farklıyız?

Bir dalda insan, bir dalda şempanze

Türkiye'de ve dünyada

Batık arkeolojisi

Bilim ve Gelecek
Aylık bilim, kültür, politika dergisi
SAYI: 115 / EYLÜL 2013

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Ender Helvacıoğlu
YAYIN YÖNETMEN YARDIMCILARI
Nalân Mahsereci
Baha Okar

İDARİ İŞLER Deniz Karakaş
YAZIİŞLERİ Şule Dede

ADRES
Caferağa Mah. Moda Cad. Zuhal Sk. 9/1
Kadıköy / İstanbul
TEL: (0216) 345 26 14 / 349 71 72 (faks)
www.bilimvegelecek.com.tr
E-posta: bilgi@bilimvegelecek.com.tr
Internet grubumuza üye olmak için
bilimgelecekdergisi-subscribe@yahoogroups.com
adresine eposta göndermeniz yeterlidir.

YURTİÇİ ABONE KOŞULLARI
1 yıllık: 100 TL / 6 aylık: 50 TL
(Bilgi almak için dergi büromuzu arayınız)
Kurumsal abonelik: 1 yıllık 120 TL
YURTDIŞI ABONELİK KOŞULLARI
Avrupa ve Ortadoğu için 75 Euro
Amerika ve Uzakdoğu için 150 Dolar
e-ABONELİK KOŞULLARI
1 yıllık: 25 TL / 6 aylık: 15 TL
(Bilgi almak için: www.bilimvegelecek.com.tr)

7 RENK BASIM YAYIM FİLMCİLİK LTD. ŞTİ. ADINA SAHİBİ
Ender Helvacıoğlu
SORUMLU YAZIİŞLERİ MÜDÜRÜ
Deniz Karakaş
BASILDIĞI YER
Ezgi Matbaacılık
Sanayi Cad. Altay Sok. No: 10, Çobançeşme
Yenibosna / İstanbul Tel: (0212) 452 23 02
DAĞITIM: Turkuvaz Dağıtım Pazarlama
YAYIN TÜRÜ: Yerel - Süreli (Aylık)
ISSN: 1304-6756 **DİLİ:** Türkçe

TEMSİLCİLERİMİZ
ANKARA: Uğur Erözkan / Tel: (0501) 202 07 78 / ugurerozkan@gmail.com
BARTIN: Barbaros Yaman / (0506) 601 64 50 / yamanbar2000@yahoo.com
İSKENDERUN: Bahar Işık / (0533) 217 71 96 / isikbahar@gmail.com
İZMİR: Levent Gedizlioğlu / (0232) 463 98 57
Osman Altun / (0541) 695 19 97
SAMSUN: Hasan Aydın / (0505) 310 47 60 / hasanaydn@hotmail.com
TARSUS: Uğur Pişmanlık / (0533) 723 47 89 / aratosdergisi@gmail.com
ALMANYA: Çetin M. Akçı / cetin@akci.de
AVUSTURYA: Murat Naroğlu / murat.naroglu@gmail.com
BELÇİKA: Emre Sevinç / emre.sevinc@gmail.com
İTALYA: Aslı Kayabal / aslikayabal@hotmail.com
KANADA: Erdem Erinç / erdem_e@hotmail.com
ANADOLU ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Ekin Can Alıcı (0549) 430 72 53 / ekin.cann@gmail.com
BİLGİ ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Nazan Mahsereci (0532) 485 63 63 / nazanmahsereci@hotmail.com
DOKUZ EYLÜL ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Buse Zorlu (0506) 472 73 84 / t.busezorlu@gmail.com
HACETTEPE ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Selim E. Arkaç (0506) 663 84 12 / selimbio@gmail.com
İTÜ TEMSİLCİSİ: Deniz Şahin (0530) 655 82 26 / calideniz@yahoo.com
İÜ (BEYAZIT) TEMSİLCİSİ: Ezgi Altınışık (0555) 481 64 38 / tern.ezgi@gmail.com
MUĞLA ÜNİV. TEMSİLCİSİ: Deniz Ali Gür (0536) 419 84 00 / denizaligur@gmail.com
ODTÜ TEMSİLCİSİ: Çağlar Kılınç (0553) 267 38 11 / caglarkilinc@yahoo.com
SİNOP ÜNİVERSİTESİ TEMSİLCİSİ: Özkan Kalfa (0541) 814 16 32 / berke__442@hotmail.com

Pastırma yazı değil, kavurucu sıcaklar geliyor

Türkiye'de Eylül ayı hiçbir zaman bu kadar kitlesel bir şekilde dört gözle ve ümitle beklenmemiştir. Malum, Eylül ayında Haziran direnişinin en etkin dinamiklerinden olan üniversite ve liseli gençlik ile taraftar gruplarının tatili bitecek, yeniden bir araya gelip eylemliliklere devam edeceklerdi. Zaman ilerledi, önce statlar beklentileri boşa çıkarmadı. "Her yer Taksim, her yer direniş" sloganının statları aşıp taraftarların doldurduğu her mekânda yankılandığını, futbol izleme eyleminin nasıl politikleştiğini, bugüne kadar aşağılanan taraftar kültürünün, artık direniş kültürünü de içselleştirmiş olduğunu gördük.

Gençlerse eyleme geçmek için düdüğün çalmasını beklemedi. ODTÜ'lüler, yapımı kısa bir süre önce başlayan ve yerleşke içinden geçecek olan "ODTÜ Yolu" projesine karşı nöbete koyuldular. Yerleşkelerindeki yarım asırlık binlerce ağacın kentsel ranta kurban edilmesine karşı çıkan ODTÜ'lüler destekçileri ile birlikte polisin ve Melih Gökçek'in tacizlerine rağmen, gece-gündüz nöbetteler. Bu daha başlangıç, hem ODTÜ hem Türkiye için… Önümüzde bir pastırma yazı değil, uzun soluklu kavurucu sıcaklar var. "Yol bize doğru geldikçe biz buradan yola doğru büyüyeceğiz" diyen ODTÜ'lülere selam gönderiyor, üniversiteli gençler ve taraftarların sesleriyle birlikte sıcaklığını hissettiren halk hareketinin yeni dönemini coşkuyla karşılıyoruz.

***

Bizler umutla yeni bir döneme hazırlanırken, emperyalizm de yeni bir savaşın çanlarını çalmakta. Bugüne kadar emperyalizmin ali cengiz oyunlarına ve gerici çetelerine iki yılı aşkındır direnen, teslim olmayan Suriye'ye saldırı kapıda. Emperyalizm, Ortadoğu'da egemenliğini güçlendirmek adına bölgeyi kan gölüne çevirme niyetinde. Bu "demokrasi götürme" yalanına, demokrasi tutkunu AKP de kayıtsız kalmıyor; özellikle Haziran direnişi ile ağabeylerinin gözünde kaybettiği itibarı Suriye halkının kanı ve geleceği üzerinden kazanma planları yapıyor. İnanıyoruz ki, Türkiye'nin aydınlık halkı, emperyalizmin en gözde çocuğu olmaya ant içmiş AKP'nin bu büyük suçunu da göz ardı etmeyecek. Cevabını "Hükümet istifa" seslerini yükseltip, yollarının birleştiği Suriye halkı ile dayanışarak verecek.

***

Geçtiğimiz ay, Devrimci Karargâh davasının neticelendiğini, kurgusal bir iddianame ile pek çok sanığın yıllarca hapis cezası aldığını ve dava sonucu AKP yargısından nasibini alanların arasında "Bilim ve Gelecek" emekçilerinden Baha Okar'ın da olduğunu yazmıştık. İddianamede Baha'nın 2005-2007 yılları arasında Kuzey Irak'ta olduğu iddiasının yer alıyordu; fakat bizler bu süre boyunca Baha ile yan yanaydık. Başlattığımız kampanya ile bahsi geçen yıllarda Baha ile bir şekilde temas kurmuş olan okur, yazar ve dostlarımızı, bu tanıklıklarını bahaokaraozgurluk.com internet adresinden paylaşmaya çağırıyoruz. Kampanya metnini ve ilgili haberleri bulabileceğiniz internet sitesinin, Baha ile dayanışmanın örüldüğü kitlesel bir havuza dönüşeceğini umuyoruz.

***

Elinizdeki sayıda, İslam'ın barışmadığı, barışma ihtimalinin dahi olmadığı ve bu nedenle zaman geçtikçe kendisini çağ dışına sürükleyen iki meseleye değindik: Aydınlanma ve kadın. Kapak dosyasında Hasan Aydın tarafından derlenen, filozoflar hakkında verilmiş ölüm fetvalarına özellikle dikkat çekiyoruz. Bu fetvalar İslami geleneğin felsefe ve bilim düşmanlığının boyutlarını göstermesi bakımından önemli ve çarpıcı. İslam'ın, AKP iktidarı sayesinde her zamankinden daha yoğun bir biçimde hatırladığımız bir başka düşmanı ise kadınlar. "İslam'da kadın" başlıklı dosyada İslam'ın neden kadın ve kadın cinselliğini denetleme arzusunda olduğunun tarihsel nedenlerini güncel örnekleriyle birlikte bulacaksınız. İslami karanlığın sacayağını oluşturan bu iki başlığa ilişkin keyif ve ilgiyle okunacak dosyalar hazırladığımızı düşünüyoruz. Umarız sizler de beğenirsiniz.

Dostlukla kalın…

Bilim ve Gelecek

İçindekiler

KAPAK DOSYASI

Hasan Aydın
İslam kültüründe felsefenin krizi ve aydınlanma sorunu 4

Fıkıhçı ve kelamcıların felsefe aleyhine fetvalarından örnek metinler "Düşünüyor, o halde vurun!" 28

DOSYA: İslam'da kadın
Şule Dede
Ortaçağ'ın cadılarından Said Nursi'nin Amazonlarına. 33

Prof. Dr. Fatmagül Berktay
İslamiyet'te kadın ve cinsellik Evde nesne, sokakta fitne 36

Ezgi Karaesmen
Bir dalda insan, bir dalda şempanze 46

Prof. Dr. Sedat Ölçer
Darwin'in alaycı kuşları 53

DOSYA: Tarihe dalmak
Nalân Mahsereci
Türkiye'de kazılmış arkeolojik batıklar Denizin dibinde miydin ey batık, yoksa tarihin koynunda mı? 56

James P. Delgado
Tarihin en büyük 10 gemi batığı 68

YAYIN DÜNYASI / Şule Dede 73
Osman Altun
Nazilerden AKP'ye Totalitarizmin dilini düşünmek. 73

Şule Dede
Kitapları ve sigaraları ile George Orwell Doluya mı koymalı, boşa mı? 74

Cem Kızılçeç
Sovyet Sosyalizminin Dersleri I-II 76

BİLİŞİM DÜNYASINDAN / İzlem Gözükeleş
PRISM, büyük veri ve direniş 78

BİLİM GÜNDEMİ / Deniz Şahin-Şule Dede . . . 84
Hem sağlığa hem tarıma tehdit: Coca Cola varsa su yok / Avcı-toplaycılarda baharat zevki / iPSC yöntemiyle endotel hücreler oluşturuldu / Manyetik eksen yön mü değiştiriyor? / Gökada evriminde yeni bir keşif / Eylül ayı gök olayları

BİLİMUM BİLİM / Zeynep Hülya Gümüş 88
Rüyaların dayanılmaz gizemi / "Elektrik alamadım"

MATEMATİK SOHBETLERİ / Ali Törün
Matematiğin edebiyattaki izleri 90

BRİÇ / Lütfi Erdoğan 92

FORUM 93

BULMACA / Hikmet Uğurlu 96

KAPAK DOSYASI **4**

İSLAM KÜLTÜRÜNDE AYDINLANMA SORUNU

Hasan Aydın

İslam'ın klasik çağında felsefenin krize girmesine yol açan iç ve dış nedenler, felsefenin otonom varlığını korumasına engel oluşturdu, kelam ve Gazzâlî'nin elinde Sünnileşen tasavvuf tarafından yutulması sonucunu doğurdu. Düşünür ve bilimciler dinsizlikle suçlandı, hatta şöyle fetvalar bile verildi: "Filozofların inancına bağlı olduğunu açıkça söyleyen, İslâm ve kılıç arasında tercihe zorlanmalıdır." Benzer bir İslamileştirme tehlikesini bugün de yaşıyoruz.

Fıkıhçı ve kelamcıların fetvaları **28**

'Düşünüyor, o halde vurun!'

"Sultan, filozofların inançlarına bağlı olduğunu söyleyenleri, İslam ve kılıç arasında tercihe zorlamalıdır." (İbn Salah)

DOSYA: İSLAM'DA KADIN

İslamiyet'te kadın ve cinsellik
Evde nesne, sokakta fitne 36

Prof. Dr. Fatmagül Berktay

İslam'ın; şeriatın ve içtihadın oluşturduğu biçimiyle erkek arzusu çevresinde kurulmuş ataerkil evreninde kadın, erkeği doyuma ulaştırmak için yaratılmış bir zevk nesnesidir. Bu evrende cinsel eylem, eşit iradeyle donatılmış iki kişiyi birleştiren bir eylem olarak görülmez ve yalnızca erkeğin iradesi göz önüne alınır.

- Şule Dede
  Ortaçağ'ın cadılarından Said Nursi'nin Amazonlarına 33

Ezgi Karaesmen

Bir dalda insan, bir dalda şempanze 46

İnsan ve şempanze genomu ortaya çıkarıyor ki, insan genlerindeki değişiklikler sadece deterministik süreçlere değil rastlantısallığa da dayanıyor. İnsanın kendini

hayvanlardan ayrı bir canlı olarak görmesi biyolojik olarak doğru değil. Varlığımızı bir erekselliğe değil de rastlantısallığa borçlu olduğumuza inanmakta zorlanıyoruz.

Prof. Dr. Sedat Ölçer

Darwin'in alaycı kuşları 53

Galapagos alaycı kuşlarının, evrim kuramını yaratma yolunda Darwin'e ilk önemli ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Evrimsel düşüncelerinin özellikle Floreana Adası alaycı kuşu *M. trifasciatus* ile tetiklenmiş olması, bu kuşa tarihsel bir boyut ve önem kazandırır.

DOSYA: TARİHE DALMAK

Denizin dibinde miydin ey batık, yoksa tarihin koynunda mı?
Nalân Mahsereci

Batıktan çıkarılacak bilgi hazineden kıymetlidir. 15 m'den derine inen batıklar, hele bir de kumla örtülmüş ve insan tahribatından paçayı sıyırabilmişlerse, zamanın hoyrat ellerinden saklanabilirler. Onlara dalmak tam olarak tarihe dalmaktır.

- James P. Delgado
  Tarihin en büyük 10 gemi batığı 68

İslam kültüründe felsefenin krizi ve aydınlanma sorunu

İslam'ın klasik çağında felsefenin krize girmesine yol açan iç ve dış nedenler, felsefenin otonom varlığını korumasına engel oluşturdu, kelam ve Gazzâlî'nin elinde Sünnileşen tasavvuf tarafından yutulması sonucunu doğurdu. Düşünür ve bilimciler dinsizlikle suçlandı, hatta şöyle fetvalar bile verildi: "Filozofların inancına bağlı olduğunu açıkça söyleyen, İslâm ve kılıç arasında tercihe zorlanmalıdır." Benzer bir İslamileştirme tehlikesini bugün de yaşıyoruz.

Hasan Aydın
OMÜ İlahiyat Fakültesi

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi ile Mülkiyeliler Birliği'nin ortaklaşa düzenlediği, 26-27 Nisan 2012 tarihinde gerçekleştirilen "Tarih Boyunca Çağdaşlaşma Mücadelemiz" konulu çalıştayda sunulan bildiri metnidir.

Tarihsel deneyimler, felsefi düşünce ile kültürlerin aydınlanması arasında, köklü bir ilişkinin olduğunu gösterir. Bir kültürde, felsefi düşünce bir biçimde kök salabiliyorsa, o kültürde belli bir aydınlanma süreci yaşanır; felsefi düşünce krize girdiğinde ya da çöktüğünde ise, bir bütün olarak kültür dinamizmini yitirir, durağanlaşır ve bir süre sonra da kendini yeniden üretemez hale gelir. Bu gözlemi, Eski Yunan'da, Batı Hıristiyan dünyasında ve Doğu İslam dünyasında doğrulayan pek çok veri bulunur. Bu neden böyledir? Kuşkusuz sorunun yanıtı, üretim ilişkilerine değin uzanan karmaşık çözümlemeleri gerektirmekle birlikte, ilk bakışta şunları söylemek olasıdır: Felsefi düşüncede öne çıkan eleştirel yaklaşım, dogmatik düşünceyi saf dışı etmekte, düşüncelerin serbestçe tartışılabileceği demokratik bir ortamın oluşumuna katkı sağlamakta, refleksif düşünme biçimiyle ortaya konan söylemlerin köklü bir analizini yapmayı olanaklı kılmakta, kavramsal çözümlemeler ve mantıksal uslamlamalar yoluyla var olan düşüncelerin kritik edilmesine olanak sağlamakta, daha da önemlisi, bilgi ve değer üretiminin önündeki engelleri kaldırmaktadır. Bu süreç, eleştirel düşünen, sorgulayan, analiz eden, körü körüne itaat etmeyen, değişim ve dönüşümü talep eden bireylerin yaşam bulmasını olanaklı kılar. Bu anlamda, bir kültürde felsefi düşünce kök saldığında, doğal bir biçimde o kültürde bilim, estetik, etik, siyaset, edebiyat vb. etkinlikler çok boyutlu bir perspektifle yaşam bulur ve ciddi gelişmeler gösterir.

Felsefe ile kültürde yaşanan aydınlama arasındaki bu sıkı ilişki bağlamında İslam kültürüne tarihsel bir süreç olarak bakıldığında, iki önemli tarihsel kırılma ile karşılaşılır. İlki, kabaca bir belirlenimde bulunmak gerekirse, 8-12. yüzyıllar arasında Hint, İran ve Eski Yunan düşüncesi ve özellikle felsefi düşünce ile etkileşim sonucu yaşanan köklü düşünsel dönüşüm; ikincisi ise, etkisini ve ağırlığını 19. yüzyıldan itibaren gösteren gelişmiş Batı düşüncesiyle temas sonucu ortaya çıkan düşünsel kımıldamalardır. Bu iki süreç arasında, hem benzerlikler hem de farklılıklar bulunur. Her iki süreçte benzer olan, kültürel-düşünsel dinamizmin oluşumunda, farklı kültürlerle etkileşim ve farklı kültürlerin düşünsel ürünlerinin İslam dünyasına aktarılması, aktarılan birikimin işlenmesiyle bir düşünsel gelişimin ortaya çıkmasıdır. Bu deneyim aslında, hiçbir kültürün kendi başına yeterli olmadığını, bir kültürün

farklı kültürlerle diyalektik bir ilişki içerisine girmesinin kültürel aydınlanmadaki önemine işaret etmesi açısından da anlamlı olsa gerektir. Anılan iki süreçte karşılaşılan farklılıklar ise, birincisinde, Müslümanların güçlü oluşu, fetihlere yönelimi, ikincisinde ise sömürgeleşmenin odağına oturtulup fethedilmeleri; birincisinin Müslümanların uygarlığa köklü katkılar sağladığı olmuş bitmiş, ikincisinin ise halen devam eden bir süreç oluşudur.

Burada irdelememin odağına ilk süreci alacağım; ilk süreçte kısa bir sürede doğup gelişen felsefenin ve dolayısıyla düşünsel çoğulculuğun neden krize girdiğini, hangi dinamiklerin felsefenin ve ondan doğan aydınlanma girişiminin kökleşmesini engellediğini belirlemeye yöneleceğim. Bu belirlenim ışığında, ikinci sürece, hâlâ devam ettiği için, uyarıcı olması açısından çeşitli yansıtmalarda bulunacağım. Sosyal fenomenlerin kendilerini aynı biçimiyle yinelemediği düşüncesi genel kabul görmekle birlikte, benzer hataların kısmen de olsa birbirine benzeyen sonuçlar doğurması olanağını mantıksal bakımdan bütünüyle saf dışı etmek olanaksızdır. Bu anlamda, İslam kültürüne yönelik düşünsel tarih irdelemeleri hiç olmazsa, geleceğe yönelik kimi öndeyiler ve tahminlerde bulunmak için işlevsel olarak kullanılabilir diye düşünüyorum.

İSLAM KÜLTÜRÜNDE ORTAYA ÇIKAN DÜŞÜNSEL AKIMLAR

İslam 7. yüzyılda Hicaz bölgesinde ortaya çıkmış, yüzyıl gibi kısa bir süre içerinde, "Pirenelerin kuzeyinden, kuzey Afrika'ya, Irak'ın tamamından Orta Asya'ya ve Pencap'a" (1) değin uzanan uçsuz bucaksız topraklara yayılmıştır. (2) Kuşkusuz İslam'ın kuzeye yayılımı, beraberinde, kültürel ve düşünsel etkileşimi de gündeme getirmiş, "fethedenler fethedilir" ifadesinde açığa çıkan ilginç bir durum yaşanmıştır. Bedevi Araplar, fethettikleri bölgelerin felsefi-düşünsel birikimiyle köklü dönüşüme uğramışlar, felsefi-düşünsel anlamda yeni bireşim ve sentezlere ulaşmışlardır. Bu etkileşimin niteliği konusunda kabaca da olsa bir fikir edinebilmek için, İslam'ın erken dönemde yayıldığı bölgelerin genel düşünsel yapısına bakıldığında, iki önemli öğeyle karşılaşılır.

İlki, fethedilen bölgelerdeki dinsel anlayışlardır. Bu anlayışlar içerisinde Maniheizm, Zerdüştlük, Hıristiyanlık, Yahudilik ve bunlara ilişkin çeşitli mezhepler yer alır. (3) İkincisi, fethedilen bölgelerin felsefi-düşünsel birikimidir. Nitekim fethedilen, Mısır, Suriye ve Irak gibi bölgeler, daha Büyük İskender döneminden itibaren Yunan kültürüyle karşı karşıya gelmiş ve İskenderiye, Cundişapur, Antakya, Harran, Kinnesrin, Nusaybin gibi yerlerde bu kültürün yayılmasına katkı sağlayan felsefi eğitim veren okullar oluşmuştu. (4) Müslümanlar fetihlerle birlikte, daha çok pratik kaygılarla bu okulların birikimlerini de kendilerine mal etmek zorunda kaldılar. (5) İslam dünyasının fetih hareketlerine bağlı olarak, Hz. Muhammed'in kurduğu şehir devletinden imparatorluklaşma sürecine girmesi ve pratik gereksinimlerin çeşitlenmesi nedeniyle oldukça erken bir dönemde, Halid b. Yezid (ö. 704) aracılığıyla Müslümanların fethettikleri bölgelerin kültürlerine ve Eski Yunan düşüncesine ilgi duydukları (6), bu ilginin, el-Mansûr (ö. 775), Harun er-Reşid (ö. 809) gibi halifeler döneminde artarak devam ettiği, Me'mun (ö. 833) döneminde ise, yaklaşık 830'da Bağdat'ta Beyt el-Hikme'nin kurulmasıyla sistemleşerek zirvesine ulaştığı bilinir. (7) Tarihsel verilerden anlaşıldığı kadarıyla çeviriler salt Süryaniler eliyle Hıristiyan bir kimliğe sokulmuş Eski Yunan felsefesiyle sınırlı kalmamış, doğrudan Eski Yunancadan, Hint ve İran dillerinden de yapılmıştır. (8) Çevirileri yapanlar Araplardan çok, farklı dinlere mensup insanlardır. Fetihlerle birlikte çeviri etkinlikleri İslam kültüründe düşünsel bir çoğulculuğun doğmasına yol açmış, iç ve dış etkilerin tetiklemesiyle dini ve felsefi bilimler doğup sistemleşmeye başlamıştır. İslam düşünce tarihi araştırmalarıyla ünlü Macit Fahri, fetih ve çevirilere atıf yaparak, eğer Müslümanlar kadim uygarlıklar ve eskilerin birikimleriyle karşılaşmasaydı, İslam düşüncesinde herhangi bir düşünsel gelişimin yaşanması mümkün olamazdı, yargısını ileri sürmektedir. (9) Bu yargıda, ilk bakışta oryantalizm koktuğu düşünülebilir ve çok katı bulunabilir; ancak Macit Fahri bir Hıristiyan olsa da Arap asıllıdır. Öte yandan, İslami bilimler denilen disiplinlerin, yani, fıkıh, kelam, tasavvuf vb. oluşumunda bile fetihlerin ve çevirilerin etkisi düşünüldüğünde, yargının hiç de temelsiz olmadığı görülür. Ortaya çıkan bu dinsel bilimlerin kimilerine değinmek gerekiyor; zira İslam dünyasında felsefenin ve aydınlanma girişimlerinin krize girmesinde onların köklü bir etkisinin olduğu anlaşılıyor.

İlk beliren disiplin fıkıh ve gelişimi

Fetih hareketlerine bağlı olarak İslam'ın şehir devletinden imparatorluklaşmaya uzandığı süreçte, düşünsel gelişim açısından, ilk beliren disiplinlerden birisinin **fıkıh** olduğu anlaşılıyor. Bu nedensiz değildir; imparatorluklaşmaya yönelen İslam devletinin siyasal ve hukuksal problemlerini çözmek için yeni stratejilere gereksinim vardı ve anlaşıldığı kadarıyla bu süreç, *Kuran*'ın derlenip

kitaplaştırılmasında olduğu kadar, Hz. Muhammed'in uygulamalarını içeren hadislerin de derlenmesine yol açmıştır. Hadis kitaplarının bölümlenmesindeki fıkhi düzen bunun bir kanıtı olsa gerekir. *Kuran*'ın yanında hadis kitaplarının ortaya çıkışı, gelişen toplumun siyasal ve hukuksal sorunlarını çözmeye yetmemiş, icma, kıyas, istihsan, istihlab, maslahat, rey ve içtihat gibi ussal temele dayalı yeni yaklaşımlar ortaya konmuş, dinsel metinlerin literal anlamları bu araçlarla aşılmaya, ussal yorumlar ortaya konmaya başlanmıştır.

Bu yeni yaklaşımların ortaya çıkması gereksinimlerden kaynaklansa da, gelişimi kabullenemeyen selefi kesimler, sahabe ve Hz. Muhammed'in anısına sadık kalmayı savunmuşlar; kıyas, icma ve reyden yana tavır alanları bidatle/yenilik icat etmekle suçlamışlardır. (10) Tarihsel süreç içerisinde bidat suçlaması, selefin ve tutucu kesimlerin her yeniliğe karşı gösterdikleri moda bir tepkiye dönüşmüştür. Bu anlamda erken dönem fıkıh tarihi, gelenekçilerle yenilikçiler arasındaki mücadelelere yönelik önemli veriler sunar. Gelenekçi tepkilere rağmen pratik yaşamın dayatması, Sünni çevrelerde hemen hemen bir uzlaşı ile kitap, sünnet, icma ve kıyas dörtlüsünün genel bir kabul görmesine, siyasal ve hukuksal problemlerin bu kaynaklar ışığında çözümüne olanak sağlamıştır.

İbn Rüşd'ün de kaydettiği gibi, fıkhın en temel ilkelerinden birisi olan kıyas, yabancı kültürlerden etkiler taşır. (11) Schacht'a göre, yabancı etki salt kıyasla sınırlı kalmamış, İslam hukuku Roma ve Bizans hukukundan, Doğu Kiliseleri hukukundan, Talmut ve Rabbaniler hukuku ile Sasani hukukundan pek çok kavram ve kaideyi devralmıştır. Sözgelimi icma, Roma hukukunun *Opinio Prudentium* kavramından; istislah, istishab gibi hukuksal içtihat metotları Yahudi hukukundan alınmıştır. (12)

Fıkıh, 10. yüzyıllara gelindiğinde, kuramsal altyapısını tamamlar, sadece insan ilişkileri ve tanrı-insan ilişkisi sorununda değil, düşüncelerin meşruiyetini de sorgulayan bir sisteme dönüşür. Bu anlamda İslam'ın ve İslam uygarlığının özünün fıkıh olduğu düşüncesi savunulmuş (13) ve fıkıhtan cevaz almayan bir eylemin, bir kurumun ya da bir düşüncenin İslam kültüründe barınması nerdeyse imkânsız hale gelmiştir. Zerrin Kurtoğlu'nun deyişiyle, İslam uleması tarafından ilahi yasa olarak algılanan İslam vahyi, insanların hem özel, hem de kamusal yaşam alanlarını düzenleyen, ilahi yasadan bağımsız olarak gerçekleşebilecek hiçbir etkinliğe, kuşkusuz bu arada aklın, kendisinden bağımsız olarak iş göreceği herhangi bir etkinlik alanına imkân tanımayan, izin vermeyen bir sosyal düzen olarak yorumlanmıştır. (14) Daha sonra değineceğimiz, Kindî'den başlayarak felsefe yapmanın caiz olup olmadığını tartışan felâsife (15), fıkıhçıların felsefeyi helal ve meşru bir etkinlik olarak görmemelerine fıkhın terminolojisiyle yanıt vermeye çalışmaktadır. Yine Gazzâlî bilimleri vacip, sünnet, müstehab, haram vb. açıdan sınıflandırırken fıkhın kategorileri ile düşünüyordu. (16) Bu anlamda, daha sonra örneklerine değineceğimiz gibi şeriat ya da İslam fıkhı, İslam dünyasındaki düşünsel gelişimin ve aydınlanmanın üstünde daima Demokles'in kılıcı gibi durmuş ve İslam'a uymadığını düşündüğü kurum, düşünce ve etkinliklerin aleyhine fetvalar vermekten çekinmemiştir.

Kelam (İslam teolojisi) ve farklı akımlar

Fıkha paralel olarak İslam dünyasında ortaya çıkan diğer dogmatik disiplin **kelam**, yani İslam teolojisidir. Anlaşıldığı kadarıyla kelamın doğuşunda da iç nedenler kadar ve belki de daha fazla fetih hareketlerinin köklü bir rolü bulunur. (17) İslam farklı kültürler ve inançlarla karşılaşınca, İslam'a yönelen eleştirileri göğüslemek için bir diyalektik disipline ihtiyaç duyulur. Bu süreç içerisinde, dinsel metinlerin yorumlanmasına karşı çıkan ve sahabe geleneğini sürdürmek isteyen Selefiliği savunan yaklaşımın yanında, Şii, Mürci, Kaderi ve Mutezili diye nitelenen çeşitli hareketler ortaya çıkar. Şii hareket imamet sorununa eğilmiş, Müci hareket, imanın neliği sorununu irdelemiş, Kaderi hareket ise irade özgürlüğü sorunsalını tartışmış, kimi öncüleri siyasal açıdan tehlikeli bulunup fetvalarla öldürülmüştür. (18) Anlaşıldığı kadarıyla Şii hareketin Yahudilikle ilişkilendirilmesi bir kenara bırakılırsa, Kaderi hareket ve irade özgürlüğü, Hıristiyanlık ve felsefi düşünceyle bağlantılı görülmüştür. Fakat bu durum, sonucu pek değiştirmemiş, Mutezili hareket teolojik düzlemde gelişerek varlığını sürdürmüştür.

İbn Rüşd

Mutezili hareket

Önceleri İslam'a muhalif olan gruplara reddiyeler yazan Mutezili düşünürler, Maniheizm, Hıristiyanlık ve Yahudilik gibi dinlerden ve felsefecilerden İslam'a yönelen eleştirileri göğüslemeye çalışmışlardır. Bu hareket, felsefecileri eleştirirken felsefi düşünceden, özellikle Hint ve ön-Sokratesçi Yunan düşüncesinden de yararlanarak, atomcu bir metafizik kurmuş, bu metafizik çerçevesinde insanı özgür bir varlık kılmak için irade özgürlüğü sorunsalını temellendirmeye yönelmiş, nesnelci bir değer teorisi geliştirmiş ve anlaşıldığı kadarıyla dinin rasyonel yorumuna olanak sağlayan bir epistemoloji de inşa etmiştir. (19) Erken dönem Mutezili düşünürlere ait temel kaynakların yok olması, onların düşüncelerine tam olarak nüfuz etmeyi engellese de, klasik mezhepler tarihi yapıtları ile geç dönem Mutezili düşünürlerin yapıtları, onların İslam'ın derli toplu ilk dogmatik teolojisini oluşturduklarını düşündürür. (20)

Bu itikadi mezhep, Me'mun döneminde Abbasilerin desteğini yanına almış, "*Kuran* mahlûk mudur, değil midir?" tartışmasını ortaya atarak muhaliflerine baskı uygulanmasına yol açmıştır. Nitekim Selefi öncülerden Ahmet b. Hanbel'e baskı uygu-

landığını, mihne olayının yaşandığını, *Kuran* mahlûk değildir demesi yüzünden hapse atıldığını biliyoruz. (21) Mutezilenin, Selefi düşünürlere baskı uygulanmasına önayak olmasına karşın, onların siyasal destekçisi olan Harun er-Reşid, Mansur ve Me'mun'un felsefe ve felsefi düşünceyi İslam kültürüne aktarma çabası oldukça anlamlıdır. Bu anlamda Beyt el-Hikme'nin sistemleşmesinde etkisi olan Me'mun'a özel olarak değinmek gerekir. Toplumun dinsel baskısı yüzünden olsa gerek, Me'mun'un Eski Yunan felsefesini Arapçaya aktarma girişimi, bir rüya motifiyle efsanevi bir temele de oturtulmaya çalışılır. Rüyasında Me'mun Aristoteles'i görür ve ona "İyi nedir?" diye sorar. Yanıtlara bakıldığında, Aristoteles iyi olanı, akla, dine, halkın fikrine uygun olan biçiminde tanımlar ve Me'mun'a Allah'ın birliğini ilan etme ve yayma görevi verir. (22)

Eşarilik akımı

Mutezile gelişim sürecinde, kendi karşıtını yine kendi içinden yaratmış, başlangıçta Mu'tezili iken bu ekolden ayrılan Ebu el-Hasan el-Eşari ile birlikte Eşarilik akımı oluşmuştur. Eşarî, el-İbane'de, Mutezileyi terk edip, Selefiliğe, yani Ahmet b. Hanbel'in yoluna döndüğünü ileri sürmüş, Mutezileye cephe almıştır. Mu'tezili argümanların köklü bir eleştirisini yaparak, dinsel metinlerin dogmalardan bağımsız rasyonel yorumlanışını reddetmiş, Mutezili irade özgürlüğü ilkesini eleştirmiş, nesnelci değer öğretilerini de dine aykırı bulmuştur. (23) Öğrencisi İbn Furek'in aktardıklarına bakılırsa, Mutezili epistemolojiyi revize ederek kabul etmiş, ancak aklı dinsel metinlerin hizmetine sokmuş, yine Mutezili atomcu dünya görüşünü kabul etmiş, ancak, onun nesneler dünyasında doğal nedensellik bulunduğunu ima eden Mutezili doğuş teorisi gibi çeşitli yönlerini yadsımıştır. (24) Bu arada Eşari'nin *Risale fi İstihsan el-Havz fi İlmi Kelam* adlı risalesine de değinmek gerekir, risale selef karşında kelamla uğraşmanın meşru olup olmadığını tartışır. Bu durum, kelam hareketinin de başlangıçlarda olumlu karşılanmadığına işaret etmesi açısından

Harun er-Reşid

anlamlıdır. (25) Eşarilik ekolü, Bakillani, Bağdadi, Cüveyni, Gazzâlî gibi düşünürler eliyle geliştirilmiş, kurucusunun yorumu yadsıyan anlayışı aşılarak, Selef ile Mutezile arasında konumlanan orta yolu takip eden bir harekete dönüşmüştür. Ona paralel bir biçimde, Arap dünyasında genelde görmezden gelinse de Maturidilik diye anılan bir diğer akımdan da söz etmek gerekir. Fakat Maturidilik gelişen süreçte özellikle Selçuklular döneminde Eşarilik ile büyük ölçüde uyumlulaştırılır.

Eşarilik kanalıyla, yaklaşık 10. yüzyılda kelam hareketi gelişiminin zirvesini yaşar, Hint ve Yunan düşüncesinden etkiler taşıyan töz-ilinek metafiziği çerçevesinde İslam dinsel bildirilerini akli bir temelde sistemleştirerek, belli bir epistemoloji, ontoloji ve aksiyolojiyi içeren bir İslami dünya görüşü oluşturur. Bu anlamda Eşari kelamcılar savunmacı tutumla yetinmezler, dini-felsefi bir dünya görüşü oluştururlar. Bu dünya görüşü, selef tarafından, sakıncalı bulunup sık sık eleştirilse de, fıkıhla kendi arasında bir bağ kurmuş -nitekim fıkıhta mütekellimun metodu diye bir metot oluşturmuştur-, İslam'a diğer dinlerden gelen tehlikeleri ve Sünniliği eleştiren yaklaşımları göğüslemek için gerekli bir disiplin olma niteliğini kazanmıştır. (26) Sözgelimi Gazzâlî, avamı kelamdan uzak tutmaya çalışsa da, her şehirde bir kelâmcının bulunmasını zorunlu görür, ona kuşkuya düşenleri iyileştirecek bir ilaç ve Sünniliği ve İslam'ı yabancı saldırılardan koruyacak süvarilik görevi verir. Yine Gazzâlî *el-İktisad fil İtikad*, *Kavaid el-Akaid* gibi yapıtlarıyla halkın spekülatif tartışmalara katılmadan kelamın ortaya koyduğu itikadi doktrini benimsemesini zorunlu görmüştür. (27) Bu haliyle kelam, bir Müslümanın nelere inanması gerektiğini belirleyen bir disiplin olma niteliğini geliştirerek sürdürmüş; fıkhın teolojik boyutunu temellendirmiştir. 11. yüzyılda Eşarilik ekolü İslam dünyasında Mutezile ve Şiilik karşısında, Nizamiye Medresesi'nin teolojik ideolojik doktrini haline gelmeyi başarmıştır.

Kimi modern araştırmacılara göre, kelamın oluşturduğu teolojik-akli sistem, İslam'ın gerçek felsefesini temsil eder. Eşari kelamın oluşturduğu dünya görüşünün epistemolojik, ontolojik ve aksiyolojik temellerine bakıldığında, Tanrı odaklı bir düşünceyle karşılaşılır. Yapıtların ilk bölümü büyük olasılıkla Mutezili düşünürlerin etkisiyle epistemolojiye ayrılmış, ardından töz-ilinek metafiziği ekseninde nesneler dünyasının teosentrik bir yorumu sunulmuş, ardından nesneler dünyasından hareketle Tanrı ve sıfatları sorunu çözümlenmiş, insan özgürlüğü, peygamberlik, ahiret ve hatta siyaset (imamet) kitaplarda önemli bir yer edinmiştir. (28)

Eşari kelamın epistemolojisi

Kelamın oluşturduğu ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji, felsefe karşında İslam'ın gerçek dünya görüşünü temsil ettiği ve felsefe ile çatıştığı için kabaca Eşarilik ekseninde ona değinmek gerekir. Kelam kitaplarının epistemoloji bölümlerine bakıldığında, bilginin nesnelliğine vurgu yapan bilgi tanımlamaları ortaya

Gazzâlî

konulup, bu tanımlardan yola çıkılarak bilginin imkânsız olduğunu savunan sofistlerin görüşlerinin bir eleştirisi yapıldıktan sonra, bilginin kadim ve hadis olarak ikiye ayrıldığı; kadim bilginin Tanrıya, hadis bilginin ise yaratıklara özgü kılındığı görülür. Tanrının bilgisinin aksine hadis bilgi hem yaratılmış bir bilgidir hem de kısımları vardır. Yaygın yaklaşıma göre, hadis bilgi, bilginin kaynakları ve bilinen nesnenin niteliğine göre zaruri/önsel (29)-kesbî/kazanılmış biçiminde ikiye ayrılır.

Zaruri/önsel bilgi, üç unsuruyla dikkat çeker: İlki, bilen öznenin, bu tür bilgiler söz konusu olduğunda kendinde herhangi bir şek ve şüphe duymamasıdır. İkincisi, bu tür bilgilerin, bilen öznede, fikir ve akıl yürütmeden (nazar) önce ortaya çıkmasıdır. Üçüncüsü ise, bu tür bilgilerin nesnelerinin (ma'lûmihi) görünen dünyaya (şâhid) ait olmasıdır. Görüldüğü gibi, zaruri/önsel bilginin ilk iki koşulu bilen özne, üçüncüsü ise bilinen nesne ile ilgilidir. Şu halde kelamcılara göre genel anlamda bilgi, özne-nesne ilişkisinde ortaya çıkar; görünür dünyaya (şâhid) ait, şek ve şüphe içermeyen, vasıtasız elde edilen bilgi, zaruri/önsel bilgi olmak durumundadır. Ontolojik anlamda görünen dünyadaki nesnelere ait zaruri/önsel bilgi, kaynakları açısından, beş duyu ve akıl ile idrake dayanır. Akıldan kaynaklanan zaruri/önsel bilgilere, bir insanın aynı anda hem hareket hem sükûn, hem oturan hem ayakta, hem sağlıklı hem de hasta olamayacağı örnekleri verilir. Böylelikle bu bilgilerin özdeşlik ve çelişmezlik ilkelerine dayanan mantıksal bilgiler olduğu ima edilir. Zaruri/önsel bilginin duyularla oluşan kısmına gelindiğinde onun, beş duyuya ve onlar sebebiyle elde edilen bilgilere gönderme yaptığı görülür. Duyu organları sağlam olan kimselerde duyuların verdiği bilgiler zaruridir/önseldir. Sözgelimi, tatma organıyla bir şeyin acılığı ve tatlılığı, gözle renkler, cisimler, kulakla sesler vb. zaruri/önsel olarak bilinir. Kimi kelamcılar, kişinin kendi varlığını ve özünde gerçekleşen açlık, susuzluk vb. halleri bilmesi gibi kimi vicdani bilgilerden, yani iç duyularla elde edilen bilgilerden de söz ederler. Kelamcılar, duyusal bir temele dayandırdıkları mütevatir haberleri de zaruri/önsel bilgi kapsamına sokarlar. Sözgelimi dünyada Mekke, Hindistan, Mısır ve Çin gibi yerlerin varlığı ve orada ümmetlerin yaşadığı zaruri/önsel olarak bilinir. Kelamcıların mütevatir haberi zaruri/önsel bilgi içerisine sokma nedeni, sadece beşerî düzlemde tarihsel bilgiyi temellendirmeyi değil, aynı zamanda dini bilgileri de epistemik bir zemine oturtmayı amaçlar. Zira kelamcılarda peygamberin peygamberliği, mucizeleri ve kutsal kitap sonraki kuşaklara tevatür haber yoluyla aktarılmıştır. Böylelikle kelamcılar, akli zorunlulukları, akli imkânsızlıkları, duyuların verdiği bilgileri ve duyusal bir temele -görme ve işitme- oturttukları tevatür haberleri kendisinde şek ve şüphe duyulamayacak, vasıtasız, zorunlu, kesin bilgiler konumuna sokarlar. Kuşkusuz bu bilgiler, kelam geleneğinden bildiğimiz şekliyle, akıl yürütme, akli inceleme ve kıyas gibi etkinliklerde kendilerine dayanılacak temel öncüllerin kaynağını oluştururlar. Bu öncüller, anlaşıldığı kadarıyla, akliyyât-bedihiyyât, hissiyyât ve mütevatirâttan oluşmaktadır.

Kelamcılar kaynağı ve nesneleri açısından zaruri/önsel bilgiden ayırdıkları kesbî/kazanılmış bilgiyi, istidlâl ve nazar aracılığıyla ortaya çıkan ve duyularla bilinmeyen âleme (gâ'ib) ait şeylere ilişkin bilgiler olarak görürler. Onlara göre bu anlamda, peygamberin haberi ile doğruluğu konusunda akılsal inceleme gerektiren tek kişi ve yaygın haberler de kazanılmış bilgi kapsamında değerlendirilir. Fakat buradaki görünmeyeni/gâ'ibi bilmenin, görünenin/şâhidin delaletiyle/kanıtlığıyla olduğunu kaydetmeye büyük bir özen gösterirler. Başka bir deyişle görüneni/şahidi görünmeyene/gâ'ibe kanıt gösterme ilkesinin altını çizerler. Bu ilke bilindiği gibi kelamın en temel ilkesidir ve klasik İslam kültüründe köklü bir yer edinir. (30) Dolayısıyla onların epistemolojisi, akli ilkeler ve duyuların verdiği bilgilerden yola çıkarak, teolojik yapılarını oluşturmak ve desteklemek amacındadır. Ancak kelamcıların epistemolojisine değinirken özellikle üç hususu anmak gerekir: İlki, onların duyumla algıyı birbirinden ayırmaları, algı için nesnel koşulların varlığının zorunlu olmadığının ileri sürülmesidir. Dolayısıyla onlara göre, her duyum algıya yol açmamakta; duyum olmadan da algı olabilmektedir. Nesnesi olmayan bir algı fikri ilk bakışta oldukça saçma görünebilir; ancak Eşari kelamcısı, ahirette Tanrının nesnel bir duyum olmadan algılanacağı inancını gerekçelendirmek için bunu yapar. Onlara göre, algı için sırf varlık yeterlidir. İkincisi, akli inceleme ve akıl yürütmenin bilgiyi doğurmamasıdır; bu anlayış, neden sonuç ilişkisinin zorunluluğunun yadsınmasından kaynaklanır. Bir mantıksal tasımda büyük öncül, küçük öncül sıralanabilir, ancak sonuca gitmek için Tanrının olağan âdeti gereği sonucu yaratması gerekir; yoksa bilgi ortaya çıkmaz. Üçüncüsü, bilgiler kesbi ve kazanılmış olarak ikiye ayrılsa da, tüm insani bilgileri anlık olarak Tan-

rı yarattığı için, zaruriyi/önceli kesbi/kazanılmış, kesbiyi de zaruri bilgi haline sokabilir.

Eşariliğin ontolojisi: Bütün ipler Tanrıda

Eşari kelamcının geliştirdiği ontolojiye bakıldığında, yine ikili bir yaklaşımla karşılaşılır, bir yanda öncesiz olan Tanrı, diğer yanda ise hadis olan varlıklar vardır. Evren Tanrının dışındaki hadis olan varlıklar toplamıdır. Evrendeki hangi nesne, varlık ya da olayı ele alırsak alalım, onlar töz ve ilinekten meydana gelmiştir. Töz, genelde, kendi başına var olan, ilinek ise başkasında var olan şeklinde tanımlanır. Fakat ne tözün ne de ilineğin birbirinden bağımsız kalamayacakları düşüncesi benimsenir. Bu bağlamda, nesneler dünyasında gözlemlediğimiz değişimin, ilineklerin yaratılmışlığının kanıtı olduğu, yaratılmış ilineklerden yoksun olamayan tözün de yaratılmış olması gerektiği fikri ileri sürülmüştür. Zira yaratılmış şeyleri önceleyemeyen ya da yaratılmışlara mahal/konu/mekân olan şey de yaratılmıştır.

Bu metafizik, ilinek ile tözü birbirine bağımlı kıldığı ve ilineğin de, sürekli değiştiği için sürekliliğe sahip olamayacağı anlayışını benimsediği için, Tanrının evrene sürekli müdahalesini şart koşar. Bu haliyle Tanrı evreni ilk yaratılışla yaratmakla kalmamış, ona her an müdahale etmektedir. (31) Tanrısal bir ürün olan evren aynı zamanda, Tanrının âdetine, sünnetine gönderme yapar; bu âdet ve sünnet, aynı zamanda onun evrendeki göstergeleri konumundadır.

Eşarilerin töz-ilinek metafiziğinin sürekli yaratma anlayışını daha anlaşılır kılmak için, İbn Meymûn'un verdiği iki örneğe değinmek yararlı olabilir. İlkine göre, sözgelimi, bir giysiyi kırmızıya boyadığımızda, onu boyayan biz olmayıp Tanrıdır. Tanrı bu rengi, giysi kırmızı boyaya ilişince, giyside yaratmaktadır. Düşündüğümüzün aksine, giysiye nüfuz eden boya değildir. Tanrı, örneğin, siyah rengin, boya giysiye ilişmedikçe, ortaya çıkmaması biçimindeki âdetini yerine getirmektedir. Ancak giysideki bu renk de, sürekli kalmayıp her an yaratılmaktadır. İkinci örnek olarak ise İbn Meymûn, yazma sırasında kalemin hareketini verir. Bu işlem Eşarilere göre, aralarında hiçbir neden-sonuç ilişkisi olmayan dört parçaya ya da ilineğe bölünür: İlki kalemi hareket ettirme iradesi, ikincisi onu hareket ettirme gücü, üçüncüsü yazma sırasında elin hareketi, dördüncüsü ise kalemin hareketidir. (32) Bütün bu parçalar ya da ilinekler, anlık olarak Tanrı tarafından yaratılır; zira ilineklerin varlığı sürekli değildir. Bilgi elde etme dahil tüm insani davranışlarda durum bu şekildedir. Elin kalemle birlikte bulunması, Tanrının alışkanlığını ya da âdetini (âdetu'llah=sünnetul'lah) yerine getirmesinden başka bir şey değildir. Ancak bu, daima Tanrının alışkanlığını ya da âdetini yerine getireceği anlamına gelmemektedir. Çünkü onlarca Tanrı, oldukça keyfi hareket eden, dilediğini yapan, dilediğini yaratan ve yaptıklarından yükümlü olmayan bir varlıktır. (33) Aynı anlayışın kısmi farklılıklarla Mâturidî düşünürlerce de benimsendiği görülmektedir. (34)

Bu kabul nedensiz değildir, zira bu kabulün mucize gibi âdetin yarılması ya da Tanrının âdetini kesintiye uğratması anlamına gelen olayları meşru bir zemine oturtmada güçlü bir işlevi bulunur. Şu halde, kelamcılara göre, Tanrı evreni sırf yokluktan yaratmakla kalmamakta, evrendeki olağan süreci anlık yaratmasıyla yönetmektedir. Bu ontoloji, evren üzerinde tek hâkim varlık olarak fail-i muhtar (özgür etkin) Tanrıyı görmekte, evrendeki değişimleri Tanrının göstergesi olarak nitelemekte; neden-sonuç ilişkisini Tanrının anlık yaratımıyla bağlantılı hale getirmekte, olumsal ve kendinde indeterminist bir evren imgesi sunmaktadır. Bu anlamda, nesneler dünyasındaki her şey gibi, insanın etkinlikleri de Tanrının hiçbir ilke ve kuralla sınırlanamayan anlık yaratımına indirgenir. (35) Bu ontolojinin, evreni süreksizleştirdiği, nedensel bağları askıya aldığı ve sanallaştırdığı, insanı mecazi özne konumuna indirgeyerek edilgin kıldığı açıktır. Ontolojik anlamda, bütün ipler, Hacivat-Karagöz gölge oyunundaki gibi, dış bir güce, yani Tanrıya bağlıdır. Kelamın bu yaklaşımının, tasavvufun sürekli tecelli anlayışı, gerçek varlık olarak Tanrıyı görüp, diğer varlıkların kendinde varlığının yadsıması anlayışıyla, farklı terminoloji kullanmaları dışında hiçbir fark yok gibidir. Gazzâlî tasavvufu, Eşarilikle uyumlulaştırırken bu açıdan ciddi bir sıkıntıyla karşılaşmamıştır denilebilir.

Mutezilenin nesnelci değer teorisi bir kenara bırakılırsa, kelamda Tanrısal öznelciliği savunan bir değer öğretisiyle karşılaşılır. Bu öğretiye göre, bir şey iyi ve güzelse, Tanrı ona iyi ve güzel dediği içindir. Yoksa hiçbir şey, kendi başına ne iyi ne de güzeldir. Sözgelimi, yalanın kötü olduğunu ne akıl ne de duyular ne de içsel bir sezgi ile bilmek olanaklıdır; Tanrı yalana kötü demeseydi yalan iyi olacaktı, o kötü dediği için kötüdür. (36) Bu değer öğretisi, tüm değerleri Tanrısal istence ve onun bir yansıması olarak görülen kutsal kitaba bağlamada oldukça işlevsel bir rol üstlenmiş, fıkıhçının dinsel odaklı şeriat anlayışını desteklemiş ve pekiştirmiştir. Gazzâlî'nin İslam filozoflarını eleştirdiği *Tehafüt el-Felasife* adlı yapıtında kullandığı argümanların geri planına bakıldığında, Eşariliğin söz konusu ettiğimiz dünya görüşünün egemen olduğu gözlenir. Bu anlamda kelamın dünya görüşü, felsefecilerinkiyle daima çekişme ve çatışma içinde olmuştur.

Tasavvuf

İslam kültüründe yabancı etkilerle, özellikle Hint ve Yeni Platoncu-

luk etkisiyle ortaya çıkmış bir diğer disiplin **tasavvuf**tur. Başlangıçta bireysel ahlaki yaşamı esas almasına karşın, Hudayl b. İyad, Şekik Belhi, Abdullah et-Tisteri gibi düşünürler aracılığıyla kuramsal ve yazınsal hale gelmiş, Hallac-ı Mansur'un ene'l-hakk (ben tanrıyım) söylemiyle vahdeti vücut öğretisine yönelmiş, onun dinsizlikle suçlanıp öldürülmesinden sonra, teorik gelişimi bir parça sekteye uğrasa da, gelişimini sürdürmüştür.

Tasavvuf gelişim seyrinde aşka ve keşfe dayalı bir epistemoloji, görünen varlığı Tanrı karşısında sanallaştıran ve gölgeye indirgeyen bir ontoloji ve dünyadan el etek çekmeyi ve manevi arınmayı öneren mistik değerler sistemini temel alan bir aksiyoloji oluşturmuştur. Bu ontoloji, epistemoloji ve aksiyoloji, kimilerince şeyh ekber (en büyük şeyh), kimilerince de şeyh ekfer (en kafir şeyh) diye nitelenen Muhyittin İbn Arabi'de zirvesine ulaşmıştır. (37)

Tasavvufun, İslam'ın fıkıh ve ilahi yasa olarak algılanışına ve kelamın rasyonel uslamlamalarına daha başından beri muhalefet ettiğini belirtmek gerekir. Bu anlamda, tasavvufta, fıkhi ve teolojik olana karşı örtük bir isyanla karşılaşılır. Bu nedenle olsa gerek, en az felsefe kadar onun da fıkıhçı ve kelamcı karşısında meşruiyet sorunu yaşadığı görülür. Tasavvuf içerisinde, dinsel pratikleri yadsıyan ehl-i ibaha, Tanrıyla birleşmeyi savunan hululiyye gibi gruplarla karşılaşıldığı gibi, arifin dini olmaz söyleminden yola çıkarak dinler üstü insani bir yaklaşım geliştirenlerle de karşılaşılır. Hatta kimi tasavvufçularda tevil yöntemiyle dinsel metinlerin zahiri/literal anlamlarının tümüyle aşılmaya çalışıldığı görülür.

İbn Sînâ

Tasavvuf'un şeriat karşısında neden sorunlu bir etkinlik haline geldiğini örneklemek için bazı deyişlere değinmekte yarar olabilir. Sözgelimi Bayazit Bistami'ye şu şathiyeler iliştirilir: "Ben öyle bir denize daldım ki, peygamberler onun sahilinde kalmıştı; cehennem dediğin de nedir? Hırkamın ucuyla söndürürüm onu; kendimi tenzih ve tesbih ederim; benim şanım ne yücedir; benim bayrağım Muhammed'in bayrağından büyüktür; ona ulaşmadan Kabe'nin etrafında döner dururdum, O'na ulaşınca gördüm ki, Kabe benim etrafımda döner durur; ilk haccımda evi (Kabe), ikincisinde ev sahibini, üçüncüsünde ise ne evi gördüm, ne de sahibini; Hz. Musa Tanrıyı görmek istedi; ben öyle bir şey istemiyorum, fakat Tanrı beni görmek istiyor." (38) Benzer deyişlerin, Müslümanlığı aşma, küfürle imanı eşitleme noktasına da taşındığı görülür.

Tasavvufi yapıtlarda, şu türden deyişlerle de karşılaşılır: Tanrı ile evren arasında hiçbir ilişki yoktur; önündeki perde kalktı mı, ne mezhebin hükmü kalır ne de dinin; medreseyle minare yıkılmadıkça kalenderlik halleri düzene girmez; iman küfür, küfür de iman olmadıkça hiçbir Tanrı kulu gerçekten Müslüman olmaz; aşk mezhebinde küfürle iman yoktur; aşkta ne beden vardır ne de akıl; ne can vardır ne gönül; kim böyle değilse âşık değildir. (39) Bu anlayışlar, aslında tasavvuf içerisinde kimi düşünürlerin, şeriata dayalı halk inançlarını eleştirip, bireysel-vicdani ve aşka dayalı bir dinsel inanış inşa etme çabası içinde oldukları biçiminde yorumlanabilir. Bu anlayışta hakikat tektir; ona ne halkın şer'i uygulamaları, ne de kelamcı ve filozofun aklıyla ulaşılabilir; o ancak bireysel deneyim ve aşk yoluyla elde edilebilir.

Felâsife ve felsefi-akli bilimler sahası

İslam kültüründe ortaya çıkan bir diğer düşünsel akım, **felâsife** olarak adlandırılan gruptur. Bu grupla İslam kültüründe dinsel bilimlerin karşında konumlandırılan felsefi-akli bilimler sahası ortaya çıkar. Bu grup ilk önderini Kindî'de bulur. Yunan tarzında felsefe yapar ve görünüşe göre tek biçimci değildir. Nitekim klasik İslam düşüncesinde, Gazzâlî'de de görüleceği gibi, onların, dehriler, naturalistler ve ilahiyatçılar olarak sınıflandırıldıkları anlaşılır. (40) Ancak bu sınıflamanın eksiklikler barındırdığı açıktır; çünkü İslam kültüründeki felsefi etkinliği tam olarak yansıtmaz.

İslam kültüründe dinsel bilimlerin karşında felsefi-akli bilimler sahasını ortaya çıkaran Felâsife grubunun ilk önderi Kindî'dir.

Kindî ile başlayan felsefe, daha başlangıçta Yeni Platoncu etkiler gösterir; bu etki, Fârâbî ve ondan esin alan ekolde varlığını sürdürür; İbn Sînâ'nın ikinci dönemiyle meşriki felsefeye dönüşür ve bu yaklaşım Suhreverdi'nin işraki felsefesinde güçlü bir yankı uyandırır. Meşriki felsefe ve işraki ekolle felsefe tasavvufi bir kılığa sokulur. Bu anlamda İbn Sînâ'nın *el-İşarat ve et-Tembihat* adlı yapıtı önemli veriler sunar. Aynı ekol, yani meşşailik diye bilinen ekol, İbn Rüşd ile birlikte Aristoteles felsefesine daha yakın bir yoruma dönüşür. Bunların dışında, dinsel düşünceye eleştirel yaklaşan etki uyandıramamış İbn er-Ravendi, Serahsi ve Ebu Bekr Zekariyya er-Razi'de karşımıza çıkan bir başka akım daha vardır. Burada Fârâbî ekolüne mensup olduğu ileri sürülen, Sicistani ve Tevhidi gibi düşünürlerde yankı u-

yandıran, ama meşai ekolden Tanrı sorununa ve din-felsefe ilişkisine bakışında farklılık gösteren bir diğer akımdan da söz etmek gerekir. (41) Bu ekoller, İslam kültüründe, Yunan tarzı bir epistemoloji, ontoloji ve aksiyoloji oluşturmuşlar; alternatif bir dünya görüşü ileri sürmüşlerdir. Felsefe daha başlangıcında, Kindî'den anlaşıldığı kadarıyla, fıkıh ve kelamın eleştirileriyle karşılaşmış; özellikle kelamdan gelen eleştiri, Gazzâlî'de ilk meyvesini veren meşhur tehafüt geleneğine yol açmıştır. (42)

Genel anlamıyla kelam ve fıkıhla tartışma içinde gelişen bu felsefe etkinliğine bakıldığında, üç hususla karşılaşılır. İlki, onun bir bilimler sistemi oluşudur. Bu sistem, daha çok felsefenin aracı olarak görülen mantıkla başlar, oradan matematik bilimlere yönelir, ardından fizik bilimlerine ve metafiziğe geçer. (43) Bu anlamda, meşşai ekolüne bağlı kalarak söylersek, ilahiyat da felsefi bir bilim olarak konumlandırılır.

İkincisi, İslam kültüründe felsefe geleneği, bir eğitim programı olarak da karşımıza çıkar ve felsefi bilimler bu eğitim programının özünü oluşturur. Bilim sınıflamalarına ait yapıtlar bu eğitim programının içeriği konusunda önemli ipuçları verir. Bu felsefi eğitim programları arasında kısmi farklılıklar olmakla birlikte, bir fikir edinmek için genel kabul gören şablona değinmek gerekir. Bu şablona göre felsefe, Aristoteles'te olduğu gibi teorik ve pratik olarak ikiye ayrılır; teorik felsefe, ontolojik bir düzlemde, önce maddi varlıkları ele alır; bu bölüm tabiiyyat olarak adlandırılır. Tabiiyyat, genelde sekiz kitaba ayrılır: Semaut-Tabii, Kitab es-Sema ve el-Alem, Kevn ve Fesad, el-Eser el-Ulviyye, Kitab en-Nebat, Kitab el-Hayvan, en-Nefs, el-His ve el-Mahsus. Teorik felsefenin ikinci bölümü, maddeden sıyut olarak tasavvur edilen ama maddeyle bir biçimde ilişkileri olan bilimleri kapsar. Bu kısımda sayılar, şekiller ve hendese yer alır ve bunları kendine konu alan felsefe dalı riyaziyyat olarak adlandırılır. Riyaziyyat da dört kitap içerir: Âdet kitabı, Hendese kitabı, Tencim kitabı, Musiki kitabı. Üçüncü kısım maddeden bağımsız ruhani varlıkları ele alır; bu bağlamda varlık olarak ayrık akıllar ve Tanrı konu edinilir. Bunlarla uğraşan felsefe dalına da ilahiyat adı verilir. İlahiyat eski Yunancada "metafizika"nın tam karşılığıdır.

Felsefenin ameli kısmına geldiğimizde, onun da genelde üçe ayrıldığı görülür; nefsi düzenlemeyi konu alan ahlak ilmi, evin düzenini konu alan tedbir el-menzil, şehrin yönetimini ve düzenini ele alan genel siyaset. Kimileri bu üçüncü kısmı da kendi içinde ikiye ayırır: ilki peygamberlere özgü olan şeriatlar ve gelenekler (sünenler) koymak; ikincisi ise, peygamberin koyduğu âdetleri geliştirmeyi hedefleyen sultanlıktır. Mantık, Aristotelesçi gelenek izlenerek genelde ameli ve nazari felsefeye dahil edilmez; o felsefenin aracıdır. Dil de araç bilimler arasındadır. (44)

Felsefe üçüncü olarak İslam dünyasında bir düşünme biçimi olarak da görünür. Bu düşünce biçimi, halka dönük olan hatabi (söylevsel) uslamlamayı ve kelamcılara dönük cedeli uslamlamayı bir kenara bırakır ve apriori temellerden yola çıkan burhani bir uslamlama yöntemini benimser. (45) Bu haliyle, Aristotelesçi tümdengelimin bir versiyonu olarak belirir.

Felsefecilerin onto-kozmolojisi kelama aykırı

Aralarında kısmi farklılıklar olmakla birlikte, felsefeciler, ontolojik düzlemde, varlığı zorunlu ve imkânsız olarak ikiye ayıran ve mümkün varlığın Bir'den sudûr ettiğini savunan bir onto-kozmoloji ortaya koyarlar. Sudûr öğretisiyle onlar, nedenli varlıkların nedensiz olan zorunlu varlıktan, yani Tanrıdan nasıl çıktığını, bir diğer deyişle, çokluğun Bir'den yani Tanrıdan nasıl meydana geldiğini ve kozmik hiyerarşik düzenin nasıl oluşup işlediğini bir sistem dahilinde ortaya koymaya çalışırlar.

Felsefeciler, Plotinus'tan gelen bir anlayışla "Birden ancak bir çıkar" ilkesini genel geçer bir ilke sayarak, Tanrı ile maddi dünya arasına felsefede "akıl", dinde melek adı verilen ikincil varlıkları (sevânî) koyarak sudûr sistemiyle yaratılışı ve kozmosu temellendirmeye çalışırlar. (46) Onlara göre nedensiz ilk varlıktan, 'birden bir çıkar' ilkesi gereği ilk sudûr eden şey, kozmik bir ilke olan ilk akıldır. Tanrıdan doğrudan, aracısız sudûr eden tek varlık odur ve onların sisteminde birlikten çokluğa, ruhsal olandan maddesel olana uzanan süreçte merkezî bir işlev yüklenir. Tanrının kendi özünü bilmesi, bu ilk varlığın doğrudan O'ndan çıkmasına neden olmuştur. Çünkü Tanrının bilmesi nesnesini var etmesi anlamına gelmektedir. Şu halde filozofların düşünce sisteminde bilme ile yaratma aynı anlama gelmektedir ve bu sav, evreni zamanda öncesiz kılmakta; Tanrının evrene olan önceliğini özsel bir öncelik olarak görmektedir. (47)

İlk aklın kendisini ve varlık nedeni olan Tanrıyı zorunlu olarak düşünmesinden ikinci akıl, ondan üçüncüsü sudûr eder ve bu süreç, ay küresinin aklıyla özdeşleştirilen onuncu akla kadar devam eder. (48) İslam filozoflarında ilk akıl, dokuz feleğin ve gezegenlerin akılları da dâhil olmak üzere akılların sayısı konusunda yer yer tutarsızlıklar olsa da, genel olarak on oldukları anlaşılır. (49) Öyle anlaşılıyor ki onlar Yunan astronomlarının özellikle de Batlamyus'un benimsediği evrenin yeryüzü etrafında öncesiz olan dairesel hareketle dönmekte olan dokuz gök küresinden oluştuğu şeklindeki kuramı takip etmektedirler.

Akıllar ve nefsler, tıpkı Aristoteles'te karşılaştığımız gibi, Tanrıya duydukları aşk ve sevgi nedeniyle, bu hareketi başlatmışlar-

Fârâbî

dır. Nefs, feleğin doğrudan hareket ettiricisidir. Ama o, gücünü akıldan alır, akla duyduğu arzuyla hareket eder. Olgunluğa ve Tanrıya ulaşma arayışı bu aklın feleğini harekete geçirir. Çünkü o, sureti gereği olgunluğa ve Tanrıya ulaşma arzusu duymaktadır. İslam filozoflarının sisteminde bir bütün olarak aşağı olan üstün olana ve hepsi birden "kendisi hareket etmediği halde hareket ettirici olan Bir'e" arzu duyarlar. Her bir feleğin kendi aklı ve nefsi vardır. Onuncu akıl, Ay küresinin aklıdır ve Ay-altı evrendeki işleri idare eder. Bu bağlamda Ay küresinin aklını Cebrail'le ilişkilendiren Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar, ona ay-altı evrende, hem insanın bilgiye ulaşmasında hem de oluş ve bozuluşta, yani dört unsur (hava, toprak, su ve ateş), madenler, bitkiler ve akıl sahibi olan (insanlar)-olmayan hayvanları idare etmede etkin bir işlev yükler ve ona vâhib es-suver (biçim verici) adını da verirler. (50)

Onlara göre, bu etkin akıl, bir yönüyle yeryüzündeki nefislerin, bir yönüyle de gökler aracılığıyla dört unsurun var oluşunun nedenidir. Hava, toprak, su ve ateşten oluşan dört unsurdan ve bunların nitelikleri olan yaşlık, kuruluk, sıcaklık ve nemlikten çeşitli karışımlar meydana gelir. Ay-altı evrenin varlık nedeni, töz olmaları bakımından bu dört unsurdur, ve bunlar göksel etkilerle, yeteneğin ve koşulların belirlediği oranlarda, maddi karışımı meydana getirirler ve bu karışım, bitki, hayvan ve insan nefsini kabul edecek bir kıvama gelince onlara türsel biçimleri etkin akıl, yani biçim verici aracılığıyla iletilir. Yine aynı akıldan, yani etkin akıldan cisimleri meydana getirmek üzere madde ile birleşen çeşitli biçimler sudûr eder. Ay-altı evren, sadece bir dizi değişik türden biçimin madde ile birleşmesi veya maddeden ayrılması sonucu oluşmaktadır. Değişme için gerekli sıcaklığı ve soğukluğu göksel etkiler, özellikle Güneş sağlar. Bütün akıllar ayrı ayrı Ay-altı evrene uygun hareketler meydana getirirler. Bu şekilde, İslam filozoflarının düşüncesinde fizik, kozmoloji ile kaynaşmış, Ay-üstü, Ay-altı evrene bağlanmış olur.

Şu halde İslam filozoflarına göre, İlk Neden'den başlayan ve Ay-altı evrene değin uzanan sudûr sürecinin, Ay-üstü evren bölümü zorunluluk içeren determinist bir süreçtir ve bu süreçte neden-sonucunu zorunlu kılmakta ve her şey dikey bir hiyerarşi içinde yetkinliği ve ruhsallığı gittikçe azalan bir süreç içerisinde var olmaktadır. (51) Ay-üstü evrenin aksine Ay-altı dünyada hem dikey hem de yatay nedensel bir süreç söz konusudur. Dikey süreçte ilk neden ve göksel etkiler, yatay nedensel süreçte ise, nesnelerin türsel suretini belirleyen doğa/tabiat ve canlılardaki nefs etkindir. (52) Bu onto-kozmoloji, kelamın anlık yaratıma yer veren ontolojisi ve kozmolojisiyle çelişmektedir; her şeyden önce, Tanrının iradesini pasifize etmekte, ikincil nedenleri onaylayarak neden-sonuç ilişkisinin zorunluluğunu ima etmektedir. Yine göksel olayların yeryüzü üzerindeki etkisine değinerek astrolojiye kuramsal bir temel sağlamakta; hepsinden önemlisi, evreni öncesiz saymaktadır. Kuşkusuz anılan sonuçlar kelamcının evren tasarımıyla örtüşmemektedir ve Gazzâlî, filozofların onto-kozmolojisini mucizeyi reddetmek, neden-sonuç ilişkisini zorunlu saymak, Tanrıyı pasif kılmak vb. açısından eleştirir. (53)

Filozofların epistemolojisi dini sınırlıyor

Filozofların epistemolojilerine bakıldığında, ikili bir yaklaşımla karşılaşılır; bir yanda, mantık yapıtlarında Aristoteles mantığına dayalı burhan odaklı bir epistemoloji, diğer yanda ise, Aristoteles'in *De Anima*'sı ve onun Yeni Platoncu şerhleri ışığında ortaya konmuş bir bilgi psikolojisi söz konusudur. Mantık doğru düşünmenin biçimsel koşullarını ortaya koyarken, psikoloji, insan nefsinde bilginin nasıl oluştuğunu ele almaya yönelir. Kabaca söylemek gerekirse, bu bilgi psikolojisi çerçevesinde, dış duyuların (dokunma=lems, tat alma=zevk, koklama=şemm, görme=basar ve işitme=sem') verdiği tikel sanısal bilginin, iç duyulardan (ortak duyu = el-hiss el-müşterek, tasarlama = musavvira, bellek=hafıza, imgeleme = mütehayyile ve kuruntu = mütevehhime) geçerek soyutlandığı, iç ve dış duyularda gerçekleşen bulanık soyutlamanın gerçek bilgiye dönüşümü için etkin akılla ilişki kurulması gerektiği tezi ileri sürülür; ancak etkin akıl insan nefsine ait bir ilke olarak düşünülmez, metafizik bir ilke olarak konumlandırılır. (54) Bunu daha yakından görmek için İslam filozoflarının, Aristoteles kökenli olan "Gizil halde olanı edimsel hale geçirmek için bir dış ilke gereklidir" düşüncesinin İslam felsefesinde nasıl ele alındığını irdelemek gereklidir. Kindî bu ilke konusunda şöyle der:

"Nefis, varlığın türlerini (küllileri) bilen bu aklı, fiil halindeki ilk akıldan (etkin akıl) almıştır. Etkin akıl verici, nefis ise alıcıdır. Çünkü nefsin akletmesi güç halinde, etkin aklınki ise, fiil halindedir. Alıcı olan bir şey, verici olana karşı fiil halinde değil, güç halinde olmak zorundadır. Bir şey karşısında alıcı durumunda bulunan her şey, kendiliğinden fiil alanına çıkamaz. Eğer kendiliğinden bunu yapabilseydi, o da sürekli fiil halinde bulunurdu. Demek oluyor ki, güç halinde bulunan her şey, fiil durumunda olan bir başka şey kanalıyla fiil alanına çıkmaktadır. O halde nefis kuvve halinde akledici olup, etkin akıl sayesinde bu durumdan çıkmakta ve bilfiil akledici duruma geçmektedir." (55)

Öyle anlaşılıyor ki, İslam filozoflarınca, ne duyuların verdiği sanıların bilgi haline gelmesi ne de

yetenek halde aklın eylemsel hale geçmesi, insanın kendi çabasıyla değil, dindeki melekle özdeşleştirilen etkin akılla olasıdır. Onlar bu durumu anlatırken genellikle Aristoteles'in Güneş-ışık benzetmesine başvururlar. Benzetmeyi Fârâbî'nin dilinden aktaralım:

"İnsanda etkin aklın yeri, göz karşısında Güneşin aldığı yere benzer. Nasıl ki Güneş, göze ışık verir, böylece göz Güneşten aldığı bu ışıkla, bilkuvve görücü iken bilfiil (fiil halinde) gören olur. Gene, bu ışıkla, göz, bilfiil görmeğe sebep olan Güneşin kendisini de görür. Bilkuvve görülen renkler, gene bu ışıkla, bilfiil görülen renkler olur. Bilkuvve olan göz de, bilfiil göz olur. Aynı şekilde, Etkin Akıl, insana, düşünme gücünde tasarladığı bir şeyi kazandırır. İşte bu şeyin düşünen nefste gördüğü iş, ışığın gözden yana gördüğü işe benzer. Gene bu şeyle, düşünen nefs (en-nefs en-nâtıka) Etkin Aklı bilir (düşünür); bilkuvve düşünülür olan şeyler, bilfiil düşünülür olur." (56)

Benzetmenin de gösterdiği gibi, etkin aklın insanın dışına yerleştirilmesi ve peygambere vahiy getirmekle görevli olduğuna inanılan cebraille özdeşleştirilmesi, filozofların epistemolojisini tasavvuftaki keşfe dayalı epistemolojiye yaklaştırır. Bu bilgi görüşü ekseninde, din-felsefe ilişkisinin de tartışıldığı, etkin aklın insanın hayal gücünü aydınlatırsa peygamberliğin, aklını aydınlatırsa filozofluğun ortaya çıktığı düşüncesinin gene kabul gördüğü anlaşılır. Böylelikle din sembollere indirgenmiş, halka özgü kılınmış; felsefe ise ussal ve yalın anlatımla seçkinlere özgü bir etkinlik sayılmıştır. Kuşkusuz bunların dışında, dinin insanlığa zarar verdiğini savunan ve dini yok etmek gerektiğini düşünen İbn er-Ravendi, Ebu Bekr er-Razi gibi düşünürler yanında, din ve felsefenin birbirinden ayrı ve farklı olduğunu, birbirine karıştırılmaması gerektiğini savunan Tevhidi ve Sicistani gibi düşünürler de yetişmiştir; ancak felsefede etki merkezi oluşturan akım, ilki olmuştur. Bu ilk akım, dini simgelere indirgeyip, bu yolla Helen felsefi mirasını İslam dinsel metinleri aracılığıyla İslamileştirmeye yönelmiştir.

Aksiyoloji açısından İslam felsefesinde neredeyse türdeş bir yaklaşım söz konusudur; Aristoteles'in ahlak, ev yönetimi konusundaki görüşleri ile Platon'un siyaset anlayışı Fârâbî, İbn Miskeveyh, İbn Rüşd gibi düşünürlerde köklü bir yer edinmiştir. Özellikle ahlakta, eski Yunan'ın dört erdemi, bilgelik, adalet, cesaret ve iffet, aynı biçimiyle yinelenmiş, bunların karşıtlarını da ele alan bir erdem teorisi oluşturulmuştur. (57) Siyaset açısından bakıldığında, özellikle Fârâbî'nin şeriatı aşmaya dönük bir çabasıyla karşılaşmak olasıdır. O, Platon'dan esinlenerek kaleme aldığı *el-Medine el- Fazıla* ve *es-Siyâse el-Medeniyye* adlı eserlerinde, yöneticinin bilge olması gerektiğini vurgular; bilge hükümdarı hem filozof hem peygamber olarak sunduğu Hz. Muhammed'in nitelikleriyle donatır. Bilge hükümdar, her düzeyde insanın yönetimini sağlayan kurallar (yasalar) koyma yetkisine sahip olduğuna, hatta kendisinden önceki hükümdarın koyduğu yasaları değiştirebildiğine göre, onun etkin akılla ilişki kurabilmesi temel koşuldur. (58) Fârâbî'nin din-felsefe ilişkisi bağlamında siyasal görüşlerini değerlendiren Mehmet Dağ, onun görüşlerinin götüreceği mantıksal sonuçlar konusunda şöyle der:

"O halde Fârâbî'nin, Hz. Muhammed'den sonra, İslam inancına göre, peygamber gönderilmeyeceği için, onun kuramsal ve eylemsel görevini filozofun yerine getirmesi gerektiği görüşünde olduğu söylenebilir. Kuşkusuz Fârâbî'nin bu görüşü bizi, anlayış ve kavrayış düzeyi iyice gelişmiş filozoflardan oluşan bir toplumda kuramsal olarak dine ihtiyaç kalmayacağı, çünkü onun işlevini artık felsefenin yerine getireceği sonucuna iletebilir." (59)

DİPNOTLAR

1) W. M. Watt, *Müslüman Aydın (Gazâlî Hakkında Bir Araştırma)*, Çev. Hanefi Özcan, DEÜ Yayınları, İzmir 1989, s.5.
2) Bkz. Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, Çev. Neşet Çağatay, TTK Yayınları, Ankara 1992, s.37 vd.
3) Ira M. Lapidus, *İslâm Toplumları Tarihi*, cilt I, Çev. Yasin Aktay, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.34.
4) Bkz. Macit Fahri, *İslâm Felsefesi*, Kelâmı ve Tasavvufu, Çev. Şahin Filiz, İnsan Yayınları, İstanbul 2000, s.19-20.
5) Bkz. Macit Fahri, *İslâm Felsefesi, Kelâmı ve Tasavvufu*, 12.
6) Bkz. İbn Nedîm, *Kitâb el-Fihrist*, Kahire, trs., s.511-512
7) Bkz. Y. Kumeyr, *İslâm Felsefesinin Kaynakları*, Çev. Fahrettin Olguner, Dergah Yayınları, İstanbul 1992, s.141-147
8) Bkz. Mustafa Demirci, *Beytü'l Hikme*, İnsan Yayınları, İstanbul 1996, s.7 vd.
9) Bkz. Macit Fahri, *İslam Felsefesi Tarihi*, Çev. Kasım Turhan, İklim Yayınları, İstanbul 1992, s.34.
10) Bkz. Joseph Schacth, *İslam Hukuna Giris*, Çev. M. Dağ-A. Şener, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1986, s.39 vd.
11) Bkz İbn Rüşd, *Fasl'l-Makal, Felsefe-Din İlişkileri*, Haz. S. Uludağ, Dergah Yayınları, İstanbul 1985, s.101-102.
12) Bkz. Joseph Schacth, *İslam Hukuna Giris*, s.31-32.
13) Bu konuda geniş bir değerlendirme için bkz. Zerrin Kurtoğlu, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, İletişim Yayınları, İstanbul 1999, s.27 vd.
14) Bkz. Zerrin Kurtoğlu, *İslam Düşüncesinin Siyasal Ufku*, s.27.
15) Bkz. Kindî, *Fi el-Felsefe el-Ula, Resail el-Kindî el-Felsefiyye*, tah.: Ebu Ride, Kahire 1950, s.102 vd.; İhvan es-Safa, *Resail İhvân es-Safa*, neşr.: B. Bustani, Cilt: I, Beyrut 1957, s.158 vd.; İbn Rüşd, İbn Rüşd, Fasl'ul-Makal, s.252.
16) Bkz. Gazzâlî, *İhya, Ulum ed-Din*, Cilt: I, Beyrut, trs., s.42 vd.
17) Bkz. Georges C. Anawati, "Kalâm", trs.: R. J. Scotts *The Encyclopedia of Religion* içinde, Cilt: VIII, London, 1987, s.233 vd.; Hasan Mahmud eş-Şafii, Çev. Süleyman Akkuş, Değişim Yayınları, İstanbul 2009, s.61.
18) Bkz. Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, Çev. E.R. Fığlalı, Umran Yayınları, Ankara 1981, s.106-107
19) Bkz. Şehristani, *el-Milel ve Nihal*, Çev. Mustafa Öz, Litera Yayıncılık, İstanbul 2008, s.57 vd.
20) Erken döneme ait elimizdeki en temel yapıt, Hayyat'ın *el-İntisar*'ıdır.
21) Bkz. W.M. Watt, *The Political Attitudes of the Mu'tazilah*, Jurnal ol the Royal Asitaic Society, 1963, s.38 vd.
22) Rüyanın farklı versiyonları için bkz. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür*, Çev. Lütfü Şimsek, Kitap Yayınevi, İstanbul 2003, s.99-100.
23) Ebu el-Hasan el-Eş'arî, *el-İbâne an Usul ed-Diyane*, tah.: M. H. El-Huseyn, Beyrut 1991, s.22-23
24) İbn Furek, *Mücerred Makalat eş-Şeyh Ebu el-Hasan el-Eşari*, tah.: D. Gımaret, Beyrut 1987, s. 202 vd; İbn Furek, Kitanb el-Hudud fi el-usul, Beyrut 1999, s.86 vd.
25) Bkz. Ebu el-Hasan el-Eşari, Risale fi İstihsan el-Havz fi ilm Kelâm, *Theology of al-Aşari*, neşr.: R. J. McCarthy, Beyrut 1952, s.87 vd.
26) Bkz. H. A. Wolfson, *Kelâm Felsefeleri*, Çev. Kasım Turhan, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2001, s.1 vd.
27) Bkz. Hasan Aydın, *Gazzâlî, Felsefesi ve İslam Modernizmine Etkileri*, Naturel Yayınları, Ankara 2006, s.31-34.
28) Sözgelimi bkz. Abd el-Kâhir el-Bağdâdi, *Usûl ed-*

Dîn, İstanbul 1346/1928, s.6 vd.; Ebû Bekr İbn Fûrek, *Mücerred Makâlât eş-Şeyh Ebî el-Hasan el-Eş'arî*, tah.: Daniel Gımaret, Beyrut 1987, s.10 vd.; Ebû Bekr Muhammed b. et-Tayyib el-Bâkillânî, *el-İnsâf fîmâ Yecibu İ'tikâduhû ve lâ Yecûzu el-Cehl bihî*, tah.: İmâd ed Dîn Haydar, Kâhire 1986, s.22 vd.; Bâkillânî, *et-Temhîd ve fî er-Red alâ el-Mulhide el-Mu'atıla ve e-Râfiza ve el-Havâriç ve el-Mu'tezile*, neşr.: Mahmûd Muhammed el-Hudayrî ve Muhammed Abd el-Hâdî Ebû Rîde, Kâhire 1947, s.34 vd.; İmâm el-Herameyn el-Cüveynî, *el-İrşâd ilâ Kavâti el-Edille fî Usûl el-İ'tikâd*, tah.: Muhammed Yûsuf Mûsâ ve Alî Abd el-Mun'im Abd el-Hâmîd, Mısır 1950, ss.12 vd.

29) İlm el-zaruri sözcüğünü önsel bilgi diye çevirmemiz, bu bilginin kaçınılmazlığına vurgu yapmak içindir; bu nedenle, a priori terimiyle karıştırılmamalıdır. Zaten biz bu karışıklığı engellemek için, önsel bilgi deyişini kullandığımız her yerde zaruri sözcüğünü de kullandık.

30) Bu konuda geniş bir çözümleme için bkz. Mehmet Dağ, *Esari Kelâmında Bilgi Problemi*, AÜİF İslam İlimleri Enstitüsü Yayınları, cilt: 4, Ankara 19890, s.102 vd.

31) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, Bilim ve Gelecek Yayınları, İstanbul 2009, s.65 vd.

32) Bkz. İbn Meymûn, *Dalâlât el-Harrîn*, neşr.: H. Atay, Ankara 1975, s.205 vd.

33) Bkz. İbn Meymûn, *Delâlet el-Hairîn*, tah.: Hüseyin Atay, Ankara 1974, s.205 vd.

34) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, s.94-105.

35) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, s.65 vd.

36) Sözgelimi bkz. el-Eş'arî, Ebû el-Hasan., Kitâb el-Luma' fî er-Red alâ Ehl ez-Zeyg ve el-Bid'a, *The Theology of al-Ash'arî* içinde, neşr. ve trs.: R. J. McCarthy, Beyrut 1952, s.70 vd.

37) Bkz. Fazlur Rahman, *İslam*, çev.: M. Dağ-M. Aydın, Selçuk yayınları, Ankara 1993, 196 vd.

38) Bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, Dergah yayınları, İstanbul 2990, s.169.

39) Bkz. Mustafa Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.324 vd.

40) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz min ed-Dalal*, Kakikat Kitabevi, İstanbul 1984, s.11-12.

41) Bkz. Hilmi Ziya Ülken, *İslam Felsefesi, Kaynakları ve Etkileri*, Cem/Kültür Yayınları, İstanbul 2993, s.32 vd.

42) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, s. 157 vd.

43) Bkz. İlhan Kutluer, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s.147 vd.

44) Sözgelimi bkz. Kindî, *Fi Kemiyye Kütüb Aristû, Resail el-Kindî el-Felsefiyye*, tah.: Ebu Ride, Kahire 1950, s.362 vd.; Fârâbî, *Tahsi es-Saade*, tah.: Ali Ebu Mulhim, Beyrut 1995, s.99 vd.; İbn Hindu, *Mukaddifat min er-Risale el-Müşevvika fi el-Felsefe*, İbn el-Hindu, Ürdün 1995, s.192 vd.

45) Bkz. İlhan Kutluer, *İslamın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, s.177 vd.

46) Bkz. Fârâbî, *Uyûn el-Mesâ'il fî el-Mantık ve Mebâdî' el-Felsefe el-Kadîme*, Kahire 1910, s. 6 vd.; Fârâbî, *es-Siyâse el-Medeniyye*, Beyrut 1994, s.21 vd.; Fârâbî, *Erâ Ehl el-Medîne el-Fâdıla*, Beyrut 1995, s.45 vd; Bkz. İbn Sînâ, *Şifâ, Metafizik*, cilt: I, hz.: E. Demirli-Ö. Türker, Litera Yayıncılık, İstanbul 2004, s.35 vd.; İbn Sînâ, *er-Risâle el-Arşiyye fî Hâik et-Tevhîd ve İsbât en-Nübüvve*, tahkik: İ. Hilal, Kahire, trs, s.16 vd.

47) Bkz. İbn Sînâ, *Şifâ, Metafizik*, cilt: II, s. ; İbn Sînâ, er-Risâle el-Arşiyye, s.34 vd

48) Bkz. Fârâbî, *Erâ Ehl el-Medîne el-Fâdıla*, s.52-54; İbn Sînâ, *Şifâ, Metafizik*, cilt: II; İbn Sînâ, er-Risâle el-Arşiyye, s.34 vd

49) Bkz. Mehmet Dağ, "Fârâbînin İki Yapıtı", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı: 14-15, Samsun 2003, s.38 vd.

50) Bkz. Fârâbî, Uyûn el-Mesâ'il, s. 8; Fârâbî, *es-Siyâse el-Medeniyye*, s.23 vd.; Fârâbî, *Erâ Ehl el-Medîne el-Fâdıla*, s.55 vd; İbn Sînâ, er-Risâle el-Arşiyye, s.36 vd.

51) Fârâbî, *el-Cem Beyn er-Re'yey el-Hakîmeyn*, s.64.

52) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, s.130 vd.

53) Bkz. Hasan Aydın, *Neden Kavramı ve Nedensellik Sorunu*, s.181 vd.

54) İslam filozofları epistemolojilerinde Rûh el-Kuds'e önemli bir yer vermişlerdir. Nitekim, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflarca, Aristo'nun etkin aklı, er-Rûh el-Kuds'le (Cebra'il) özdeşleştirilmiştir. Sözgelimi, Fârâbî, *es-Siyâset el-Medeniyye*'de (yayına hazırlayan F. M. Neccar, Beyrut,1964, s.32) işlevi, insanı kendi düzeyine ulaştırmak ve onun yüce mutluluğa eriştirmek olan etkin akıla, er-Rûh el-Emin ve Rûh el-Kuds adlarını vermektedir. İbn Sînâ da, sezgi gücünün derecelerinden söz ettikten sonra, bazı kimselerde, bu gücün, etkin akılla ilişki kurmak için fazla bir çabaya, eğitim ve öğretime gerek bırakmayacak kadar güçlü olduğunu; bu kimselerin, salt gizil aklın yeteneği yanında, akılsal kavramları alma yeteneğine sahip olduklarını ve her şeyi doğuştan kendi özlerinden biliyorlarmış gibi gördüklerini ve böylece sezginin en yüksek düzeyine ulaştıklarını ileri sürer. İbn Sînâ, bu düzeydeki akla, Kutsal Akıl (Akl Kudsî) ya da Kutsal Ruh (Rûh Kudsî) adını verir. Ona göre bu akıl, yetenek halindeki akıl cinsinden olup, herkeste bulunmayacak kadar yüksek düzeydedir. Bu akla ait eylemlerden kimilerinin güçlü ve üstün olmaları dolayısıyla, hayal gücüne akmaları ve orada duyulur ve işitilir görüntüler ve simgeler oluşturmaları da olanaksız değildir. (Bkz. *Avicenna's De Anima*, Yay. Haz.: F. Rahman, Oxford University Press, 1970, ss.248-249; *en-Necât*, Yay. Haz.: Kurdi, Kahire, 1912, s.272). Bkz. Mehmet Dağ, Fârâbî'nin İki Yapıtı, *OMÜİF Dergisi*, sayı : 14-15, Samsun 2003, s.62, dipnot, 153

55) Kindî, *Akıl Üzerine, Felsefi Risaleler*, çev.: M. Kaya, İz Yayıncılık, İstanbul 1994, s.150-151.

56) Fârâbî, *es-Siyâse el-Medeniyye*, s.5.

57) Bkz. Cavit Sunar, *İbn Miskeveyh ve Yunan'da ve İslam'da Ahlak Görüşleri*, AÜİF Yayınları, Ankara 1980, s.37 vd.

58) Bkz. Fârâbî, *es-Siyasa el-Medeniyye*, çeviren: Mehmet Aydın ve diğerleri, KB Yayınları, İstanbul 1980, s.46.

59) Mehmet Dağ, İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler, *OMÜİF Dergisi*, sayı: 5, Samsun 1991, s.13.

GAZZÂLÎCİ SENTEZ VE HÂKİM İDEOLOJİ

Geneli görmeye odaklı ve ayrıntıları saf dışı eden bir yaklaşımla ortaya koyduğumuz yukarıdaki çözümleme, İslam dünyasının klasik çağındaki Gazzâlî öncesi genel manzaranın bir resmini ortaya koymaya, o dönemde yaşanan düşünsel çoğulculuğu örneklemeye dönüktü. Bu resimde elbette önemli eksiklikler vardır; alt akımlara yer verilmediği gibi Şiilik tümüyle bir kenara bırakılmıştır. Felsefenin krizi daha çok Sünni çevrelerde yaşandığı, Şii akımlar içinde en azından İşraki felsefenin varlığı kesintisiz devam ettiği için bunu bilerek yaptık.

İslam dünyasında ortaya çıkan fıkıh, kelam, tasavvuf ve Yunan tarzı felsefe gibi düşünsel akımlar, fıkhı bir kenara bırakırsak, farklı sosyal tabandan destek bulmuşlardır. Kelam daha çok genel halk kitlelerinin ideolojisinin belirlenmesinde, tasavvuf ve felsefe ise seçkin sınıfların ideolojisinde bir işlev yüklenmiş gibi gözükür. Ancak felsefeciler daha çok saray çevresindedir, tasavvufçular ise siyasetten uzak bir görünüm arz ederler. Dolayısıyla İslam kültüründe halk ideolojisi ile seçkinci ideoloji arasında, gelenekçiler ile yenilikçiler arasında daima iktidarı yanına çekmeye dönük çatışma ve çekişme söz konusu olmuştur. Bu ideolojik çatışma, Gazzâlî'nin şahsında güçlü bir temel bulur ve o, seçkinci ideolojileri yani felsefe ve tasavvufu kritize ederek yeni bir sentezе ulaşır. Bu sentez, açıkçası İslam kültüründe felsefenin krizinde bir dönüm noktası oluşturur ve Gazzâlîci sentez iktidarların ve seçkinlerin ideolojisine dönüşür. Bu dönüşümün, halk içerisinde meydana gelen siyasal bölünmeleri ortadan kaldırmak ve kuşatıcı bir ideoloji oluşturmak açısından da önemli bir işlevi bulunur. Bunun daha sonra değineceğimiz başka sosyo-kültürel nedenleri de vardır. Dönüşümü görmek için Gazzâlî'nin kendi söyleminden İslam dünyasındaki düşünsel-ideolojik akımlara ba-

kışını ele almakta yarar var. Gazzâlî ile oluşan dönüşümü ve yeni seçkinci ideolojik söylemin ipuçlarını görmek için bu zorunludur. Bu yüzden, Gazzâlî'nin *el-Munkiz*'de ortaya koyduğu hakikat araştırmasına kabaca bakalım.

İçinde doğduğu toplumun ve o toplumda yer edinen düşüncelerin eleştirisinden hareket eden Gazzâlî, toplumda yayılmaya yüz tutan ve sıradan insanları olumsuz etkileyen, İslam ümmetinin birliğini parçalayan düşünsel akımlarla hesaplaşmaya girer. *el-Munkiz*'de dile gelen bu hesaplaşma, orada ifade edilenin aksine, öznel bir hesaplaşmayı değil, aynı zamanda, belli bir toplumsal kritiği de gündeme getirir. Gazzâlî, araştırmasına öznel deneyimlerin ifadesi gibi görünen bilgikuramsal bir şüpheyle başlar; bu bilgikuramsal şüphe, onun tartışmasız kabul edilmesini istediği hareket noktalarını göstermeye dönüktür. Şüphe sonucunda vardığı netice, mistik bir aydınlanmadır. Ardından, hakikati arayanları dört sınıfta toplar. Bunlar kelam bilginleri, Batıniler (Ta'limiye), filozoflar ve sufilerdir. (60)

Gazzâlî'ye göre kelam ve kelamcılar

Gazzâlî'nin irdelemeye yöneldiği ilk grup, kelam bilginleri ve kelam bilimidir. Ona göre kelam bilimi, sünnete uyanların (ehl es-sünne) inançlarını savunmayı ve onu yenilikler ortaya atanların (ehl el-bid'a) tehlikesinden korumayı amaçlar. Ancak, kelam bilginlerinden bir grup bu amacı gerçekleştirmeyi bir süre başarmış; sonra kelam bozulmaya yüz tutmuştur. Çünkü kelam, eytişime (cedel) dayandığı için, kelamcılar karşıtlarından aldıkları öncülleri hareket noktası seçmişler ve sonunda bunları kabul etmek zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla, kelamın doğrudan hakikati aramak gibi bir kaygısı yoktur; o sadece, karşıtların çelişkilerini bulup çıkartmakla, kabul ettikleri ilkelerin doğurduğu yanlış sonuçları göstermekle yetinir. (61)

Kelam tarihinin gelişim süreci, kelam bilginlerini de hakikati araştırmaya itmiş; ehlisünnetin inançlarını savunmanın yanı sıra nesnelerin hakikatini anlamak için töz, ilinek, cisim ve bunların özelliklerini araştırmışlardır. Fakat kelamın amacı bu olmadığı için, Gazzâlî'ye göre buna ulaşamamışlardır. O, kelam ve kelam bilginleriyle ilgili yargısını, "kendi amacını ifadeye yeter ve fakat benim amacım için yetersiz buldum" (62) şeklinde belirler; ancak bu yargısına rağmen, tümden mahkûm etmez. Çünkü ona göre, şifa ilaçları, hastalığın çeşidine göre değişir; nice ilaçlar vardır ki bir hastaya fayda, diğerine zarar verir. (63) Ancak araladığı bu kapı, hakikate açılan bir kapı olmaktan uzaktır ve pragmatik temele dayanır. Bu yüzden Gazzâlî, gerek İhyâ ve gerekse İlcâm el-Avâmm'da, normal koşullarda, halkı kelamdan ve kelam bilginlerinden uzak tutmaya çalışır; çünkü kelam onların taklidi inançlarında şüphe uyandırabilir; inançlarını yıkabilir. (64) Buna rağmen Gazzâlî, paradoksal bir biçimde, inancında şüphe uyanmış biri varsa, o zaman kelamın şifa olabileceğini de söyler. Ona göre kelamın ana görevi dışsaldır; İslam'a yönelen ve ona bulaştırılan bidatleri yok etmek, bunların halka sirayet etmesini engellemektir. Bu görevi, hac yolundaki muhafızların görevine benzetir. (65) Bu yüzden Gazzâlî, her şehirde anılan görevi yerine getirmek için bir kelam bilgininin bulunmasını yeterli sayar. (66) Böylece Gazzâlî, kelama işlevsel bir rol vererek kelamla ilgili yazmış olduğu eserlere de belli bir meşruluk zemini kazandırır. Fakat onun temel çabası, kelamı son tahlilde akait haline dönüştürmeye dönüktür.

Gazzâlî'ye göre felsefeciler zındık ve dinsiz

Gazzâlî'nin hakikat araştırmasında irdelediği ikinci grup, felsefe ve felsefecilerdir. Ona göre, felsefe ve felsefeciler, halkın inançlarına ve dinsel edimlere zarar vermişlerdir. Bu yüzden tartışılmayı hak ederler. Daha önce bu konunun ciddi biçimde ele de alınmadığını saptayarak şöyle der:

"Ben, İslam bilginleri içinde dikkat ve çabasını buna yönlendirmiş olan birini görmedim. Kelam bilginlerinin kitaplarında, sadece filozofları yadsımaya yönelik, çelişkili ve önemsiz ifadeler vardır. Bunlarla, bilimlerin inceliklerini bildiklerini iddia edenler şöyle dursun, sıradan (avâmm) birinin bile ikna edilmesi düşünülemez. Nihayet anladım ki, bir mezhebi anlamadan ve inceliklerini bilmeden reddetmek, karanlığa taş atmaktır." (67)

Gazzâlî bu gerekçelerle, Bağdat Nizâmiye Medresesi'nde eğitim-öğretim faaliyetini yürütürken iki yılını felsefeye ayırır; önce *Makâsıd el-Felasife*'yi ardından da *Tehâfüt el-Felasife*'yi kaleme alır. Onun felsefeye ve felsefecilere yönelik eleştirisi, (68) kendi deyişiyle önyargılı ve dinsel endişelerle yüklü şu sorularla güdümlenmiştir:

"Felsefenin kötü olan ve olmayan kısımları hangileridir; filozoflar hangi sözlerinde dinsizlikle suçlanırlar, hangisinde suçlanmazlar; hangi hususlarda bid'at ehlinden sayılırlar, hangilerinde sayılmazlar; hakikat ehlinin sözlerinden çalıp geçersiz iddialarını kabul ettirmek için kendi sözlerinin arasına kattıkları nedir; halk onların hakikat diye iddia

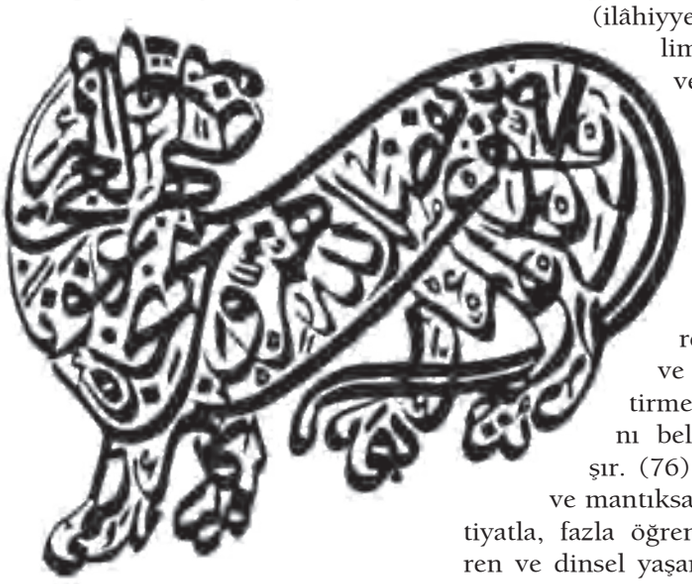
ettikleri şeyden nasıl nefret etmiştir; hakikat sarrafı olanlar, onların sözlerinden saf hakikati sahtesinden nasıl ayırt etmişlerdir?" (69)

Gazzâlî, bu sorulara yanıt bulmak için, gelenekteki tasnifleri dikkate alarak, filozofları üç gruba ayırır. Bunlar, Dehriler (Dehriyyûn), Tabiatçılar (Tabi'iyyûn) ve İlahiyatçılardır (İlâhiyyûn). (70) Üç grubun görüşlerini de ayrı ayrı ele alır ve görüşlerini bir parça saptırarak eleştirilecek bir formda aktarır. Ona göre Dehriler, filozofların en eski grubudur ve evreni idare eden ve her şeye kadir olan bir yaratıcının bulunduğunu yadsımışlardır. Evrenin bir yaratıcı tarafından var edilmediğini, öteden beri kendiliğinden mevcut olduğunu, canlının spermden, spermin canlıdan meydana geldiğini; bu sürecin, öncesiz olduğunu ve ebedi olarak devam edeceğini iddia etmişlerdir. (71) Gazzâlî, bu grubu, zındıklıkla suçlar. (72) Bu, gelişigüzel bir suçlamadır ve kendi görüşlerine uymayan her gruba yöneltilmiştir.

İkinci grubu oluşturan Tabiatçılar, Gazzâlî'ye göre, doğayı, hayvan ve bitkilerin dikkate değer taraflarını araştıran filozoflardır. En çok uğraştıkları iş hayvan anatomisidir (teşrîh). Bu çalışmaları sırasında, canlılarda Tanrının hikmetini, düzenini ve ereğini görmüşler; hayvan ve bilhassa insan vücudunu yaratan Tanrının varlığına ve yüceliğine kani olmuşlardır. Ancak, doğayı çok fazla incelediklerinden, mizaç dengesinin, hayvansal yetilerin oluşumu üzerinde büyük bir etkisinin olduğunu düşünmüşlerdir. Sonra da, insanın ussal yetisinin mizacına bağlı olduğunu, mizacın bozulmasıyla bozulduğunu, yok olunca tekrar var olmayacağını ileri sürmüşlerdir. Bu iddia, onları, ahireti reddetmeye götürmüştür. Onlara göre, ibadet için sevap, günah için ceza yoktur. Gazzâlî'ye göre, bunlar, hayvanlar gibi şehevi arzularına dalmışlardır ve Tanrıyı onaylamalarına rağmen, ahireti yadsıdıkları için zındıktırlar. (73)

Filozofların üçüncü grubuna gelince, Gazzâlî'ye göre bunlar, sonraki filozoflardır. Aralarında Sokrates, Platon ve Aristoteles yer almaktadır. Bu filozoflar, Dehrilerin ve Tabiatçıların görüşlerini reddetmişler ve çelişkilerini ve yetersizliklerini başkalarına söz bırakmayacak biçimde ortaya koymuşlardır. Gazzâlî, bu filozofların da birbirini yadsıdığını ifade ettikten sonra, bunun Tanrının bir hikmeti olduğunu söyler; çünkü Tanrı, düşmanı düşmanla savmıştır. (74) Onların felsefelerini, İslam dünyasına Fârâbî ve İbn Sînâ en doğru şekilde aktarmıştır. Fârâbî ve İbn Sînâ'nın aktardığı biçimiyle, bu felsefenin bir kısmı küfrü, bir kısmı bidati içerir, bir kısmı da özde inkârı gerektirmez. (75) Gazzâlî, filozofların bilimlerini, matematiksel bilimler (riyâziyye), mantıksal bilimler (mantıkıyye), doğa bilimleri (tabi'iyye), tanrısal bilimler (ilâhiyye), siyasal bilimler (siyâsiyye) ve ahlâksal bilimler (ahlâkiyye) olarak altı kısma ayırarak, onların küfür ve bidat içeren yönlerini ve reddi gerektirmeyen kısımlarını belirlemeye çalışır. (76) Matematiksel ve mantıksal bilimleri, ihtiyatla, fazla öğrenmemeyi öneren ve dinsel yaşam için gerekli olanı aşmayacak kadarını onaylayan (77) Gazzâlî, doğa bilimlerini, doğal nedenselliği savunduğu için eleştirir. (78) Ahlâksal ve siyasal bilimlerin, velilerin kitaplarından ve peygamberlerin sözlerinden devşirildiğini ve onlara bidatlerin karıştırıldığını söyler. (79) Ona göre, bu filozofların en büyük hatası, Tanrısal bilimlerdedir. Çünkü onlar, mantıkta şart koştukları kesinlik içeren hususlara, bu bilimde sadık kalamamışlardır. (80) Bu bilimde, yirmi temel hata yapmışlardır; bu hatalardan, üçü dinsizliği, on yedisi de bidati içerir. Dinsizliği gerektiren üç mesele, "cesetler dirilemez; ceza ve sevap görecek olan ruhlardır; azap ruhsal olup bedensel değildir; Tanrı tümelleri bilir, tikelleri bilmez ve evren öncesiz ve ezelidir" sözlerinde ifadesini bulur. (81) Gazzâlî, halkı onların etkisinden korumak için filozoflarla ilgili sonul yargısını şu şekilde verir:

"Onlara, çokluklarına ve eskileri ile yenileri arasında hakka yakınlık ve uzaklık farkına rağmen, küfür ve dinsizlik damgasını vurmak lazımdır." (82)

Batınilik eleştirisi

Gazzâlî felsefeyi eleştirdikten ve onların küfrü gerektiren görüşlerini ortaya koyduktan sonra, aklın bütün sorunları kavramada müstakil ve bütün müşkülleri halledecek durumda olmadığını anladığını belirterek, (83) hakikat araştırmasına Ta'limiye mezhebinin görüşlerini irdeleyerek sürdürür. (84) Ta'lîmiye (Batınilik) onun yaşadığı dönemde etkin bir propaganda yürütmekte ve halkı etkilemektedir. Öte yandan, Mısır'da egemen olan Şi'î Fâtımîler ve onlar adına çalışan, Hasan Sabbâh tarafından desteklenen, ta'limilik görüşü, insanları etkilemenin yanında terör eylemlerine de bulaşmıştır. Ta'limiliğin bu siyasal yönü, el-Mustazhirî'yi, Gazzâlî'den bu konuda eser yazmasını istemesine de neden olur. (85) Bu konuda eserler kaleme olan Gazzâlî, onların görüşlerinin özünün, masum imama inan-

mak; aklı ve bireysel görüşü (rey) reddetmek olduğunu öğrenmiş; bunun ise, Hz. Muhammed'in ortaya koyduğu bildirilere, yani *Kuran* ve sünnete ters olduğunu göstermeye girişmiştir. (86) Gazzâlî'ye göre onların masum imamdan öğrendiklerini iddia ettikleri bilgiler Pythagoras'ın zayıf felsefesinin kalıntılarından başka bir şey değildir. Filozofların en eskilerinden olan bu kişinin görüşlerini Aristoteles bile çok zayıf bulmuş ve reddetmiştir. (87) Gazzâlî, onların masum imamın saptanması hususunda da, kanıt göstermekten aciz olduklarını; her sorunlu durumla karşılaşınca, onu masum imama havale ettiklerini belirtir; ömürlerini, masum öğretici aramak ve onu bularak kurtuluşa ermek uğruna ziyan etmelerini garip bulur. (88) Onca, aslında Ta'lîmiyenin hakikati aramak ve bulmak gibi halisane bir gayesi bulunmamaktadır; asıl gayesi, halkı ve düşünemeyenleri masum öğreticiye ihtiyaç olduğuna inandırmak ve bunu yaparken de *Kuran* ayetlerini çevirtilerle (te'vîl) tahrif etmek (89); buna gereksinim olmadığını söyleyenleri, kuvvetle ve susturucu sözlerle ikna etmeye çalışmaktır; siyasal propaganda yapmaktır. (90)

Gazzâlî'nin sentezi

Gazzâlî, hakikat araştırmasını tasavvuf ve sufilerle noktalar. Bu nedensiz değildir; o, çocukluğunda sufi bir ortamda bulunmuş, el-Farmadî'den tasavvuf dersleri almıştır. Bunlara ek olarak, tasavvufla ilgili Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kût el-Kulûb*'unu, el-Hâris el-Muhâsibî'nin kitaplarını, Cüneyd, Şiblî, Ebû Yezîd el-Bistâmî'nin ve diğer sufilerin sözlerini okuduğunu kaydeder. (91) Hallac-ı Mansûr'da ortaya çıkan, 'ene'l-hakk' (ben Tanrıyım) anlayışını, hulûl (Tanrıya girip yerleşme), ittisâl (Tanrı ile birlenme) gibi tasavvufî görüşleri ve şathiyeleri (kendinden geçme halinde söylenen şeriata aykırı sözler) eleştirir (92); gerçek tasavvufun dışına çıktıklarını söylediği, Ehl el-İbâha'yı reddeder. (93) Onu

Sünnilikle; özellikle Eş'arîlikle uyumlu hale getirerek yeniden yapılandırır ve sufilerin yolunun en doğru yol olduğunu belirtir. Çünkü onlar söz değil hal sahibidirler ve hakikati içsel bir tecrübeyle bizzat aracısız elde ederler. (94) Dolayısıyla hakikat ne kelamda ne felsefede ne de ta'lîmiyededir. Hakikat sufilerin yolundadır. Fakat yinelemek gerekir, Gazzâlî sufilikte karar kıldığını söylese de onu dönüştürür; onunla felsefenin aşkıncı epistemolojisi arasındaki bağı güçlendirir; tasavvufun gerisine Eşari itikadi doktrini yerleştirir. Yani, yeni bir senteze ulaşır. Bu sentez, Gazzâlî sonrası İslam kültüründeki düşünsel gelişimin açıkça belirleyicisi haline gelir; iktidardan da güçlü bir destek bulur.

DİPNOTLAR

60) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.8.
61) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.9.
62) Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.8.
63) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.9-10; İhyâ, cilt: I, s.93.
64) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, cilt: I, s.91 vd.; *İlcâm el-Avâmm*, s.60 vd.
65) Bkz. Gazzâlî, *İhyâ*, Cilt: I, s.27.
66) Gazzâlî, *İhyâ*., cilt: I, s.93.
67) Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.10. Gazzâlî'nin anılan deyişini, kendisinden önce filozofların hiç eleştirilmediği anlamına almamak gerekir; çünkü gerek Mutezili gerekse Eşarî kelam geleneği içinde, filozofların düşünceleri daima eleştiri konusu olmuştur. Kimi erken dönem Mutezili düşünürün İbn er-Ravendî, Kindî, Ebû Beker Zekeriyyâ er-Râzî gibi düşünürlerin kimi görüşlerini eleştiren yapıtları bir kenara bırakılırsa, filozofların görüşlerinin bütünsel eleştirisine ayrılmış ciddi müstakil eserler, bilebildiğimiz kadarıyla Gazzâlî'den önce yoktur. O, filozofların görüşlerini bütünsel olarak eleştiren müstakil eser yazan ilk kişi olsa da, eleştirileri, Eşarî geleneği ve özellikle öğretmeni Cüveynî'nin düşüncelerinden güçlü etkiler taşır; bir başka deyişle filozoflara yönelttiği eleştiriler özgün değildir.
68) Bkz. Gazzâlî, *Tehâfüt*, s.37 vd.
69) Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.10.
70) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.11-12.
71) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.11.
72) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.11.
73) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.11-12.
74) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.12; Tehâfüt, s. 40.
75) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.12-13; Tehâfüt, s. 40.
76) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.13 vd..
77) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.13-15.
78) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.15-16; Tehâfüt, s. 190 vd.
79) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.17-18.
80) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.16.
81) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.16-17; *Tehâfüt*, s. 46 vdd.; *el-İktisâd*, s.249-250; Faysal et- Tefrika, *Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî* içinde, Cilt: I, Beyrût 1986, s.132-133.
82) Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.11; aynı yargı için bkz. *el-İktisâd*., s.249; Faysal et-Tefrika., s.133.
83) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.21.
84) Gâzzâlî'nin, filozoflardan sonra görüşlerini eleştirmek için en çok eser kaleme aldığı bir diğer grup da budur. Bunun temel nedeni, anılan grubun, siyasal bir güç olması ve İslam dünyasının siyasal gücünü elinde toplamak için mücadele etmesidir. Bu durum Gazzâlî'yi onların temel görüşlerini öğrenmeye, onların yöntemlerini halka anlatıp uyarmaya itmiştir. Bu konuda Sünnî siyasal yapı onu desteklemiş, yapıtlar kaleme almaya teşvik etmiştir. Gazzâlî anılan grupla ilgili olarak, *el-Mustazhirî, Huccet el-Hakk, Mufassal el-Hilâf, Kitâb ed-Durc, el-Kıstâs el-Müstakîm* adlı yapıtları kaleme aldığını söylemektedir. Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.26-27.
85) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.21 ve 27. Gazzâlî, sultandan aldığı emri şu sözleriyle aktarır: "Bâtınîlerin reddine dair bir kitap yazarak hizmet etmeme işaret eden, şerefli, kutsal, peygamberî... emirler çıktı." Gazâlî, *Bâtınîliğin İçyüzü (Fedâihu'l Bâtınıyye/el-Mustazhirî)*, Çev. Avni İlhan, TDV Yayınları, Ankara 1993, s.2.
86) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.22-23; *Fedâihu'l Bâtınıye*, s.23 vd.
87) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.27.
88) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.27; *Fedâihu'l Bâtınıye*, s.45 vd..
89) Bkz. Gazzâlî, *Minhâc el-Ârifîn, Mecmu'a Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî*, Cilt: I, Beyrût 1986, s.72 vdd..
90) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, ss.27-28; *Fedâihu'l Bâtınıye*, s.10 vdd..
91) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.28.
92) Bkz. Gazzâlî, *el-Maksad el-Esnâ fî Şerh Esmâ' Allah el-Husnâ*, tahkik: Ahmed Kabbânî, Beyrût, tarihsiz, s.120-124.
93) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.40-41; *Kimya-yı Saâdet*, çeviren: A. Faruk Meyan, Bedir Yayınevi, İstanbul 1979, s.47 vdd.; İhyâ., Cilt: I, s.39; *Ravḍa et-Tâlibîn, Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî* içinde, Cilt: IV, Beyrût 1986, s.25-27; Mişkât el-Envâr, *Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî* içinde, Cilt: IV, Beyrût 1986, s.18 vd.; *el-Maksad*, s.120-124.
94) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.28.

FELSEFİ KRİZİN DIŞ NEDENLERİ

Buraya değin ortaya koyduğumuz çözümleme, İslam'ın klasik çağında, seçkinci bir temelde yapılanan ve saray çevresinde boy gösteren felsefenin daha girişinden itibaren bir krizle karşılaştığına, fıkıh ve kelam karşında varlığını gerekçelendirmede zorlandığına yönelik önemli ipuçları içermektedir. Kanımca felsefenin saray çevresinde kabul görmesi, halkı küçümseyen seçkinci söylemi, onun muhalefetle karşılaşmasının en temel nedenleri arasındadır ve bu durumun kriz yaşanmasındaki rolü inkâr edilemez. Ancak bu krizin nedenlerini daha yakından görmek için felsefe dışı ve felsefe içi nedenlerini irdeleyerek çözümlememizi sürdürmemiz gerekiyor. Öncelikle dış nedenlere göz atalım.

a) İdeolojik çatışma ve meşruiyet sorunu

Dış nedenlerden ilki ve belki de en önemlisi, felsefenin İslam kültüründe yaşadığı meşruiyet sorunudur. Bu sorunun temelinde kuşkusuz, felsefenin yabancı bir disiplin olarak görülmesi, filozofların, seçkincilik-sıradancılık öğretileri uyarınca, felsefeyi seçkinlerin, dini ise halkın hakikati biçiminde konumlandırmaları, yer yer Fârâbî örneğinde görüldüğü gibi, filozofu peygamberden üstün tutmaları, batini yorumlara yönelmeleri, dinsel bir yaşam sürmemeleri, savundukları onto-kozmolojinin evreni öncesiz sayması, determinist bir süreç öngörmesi, Tanrıyı özgür bir varlık olarak değil, kurallara uyan ilkeli bir varlık olarak tasarlamaları gibi kimi unsurlarının kelami ve İslami doktrinlerin dokusuyla uyuşmaması gibi durumlar yatmaktadır. Bu durumlara tanıklık eden 10. yüzyıla ait bir metinde felsefe ve filozoflarla ilgili şöyle denilmektedir:

"İslam'ın ilk asrında yani sahabe döneminde felsefe mi vardı? Tabiînin (sahabeleri takip edenlerin) felsefeyle ne ilişkisi var? Anılan kurtuluş ve mutluluk döneminde, nasıl oldu da, önemli bir sorun birinci, ikinci, üçüncü nesillere ve günümüze kadar İslam toplumunda gizli kaldı? Halbuki onlar arasında fakihler, zahit, âbid ve takvâ sahipleri, dünya ve ahiret hakkında kılı kırk yaran düşünürler vardı. Gerçek niyetinizi gizlediniz, kovasız, ipsiz su çekmeye kalkıştınız, zayıf ve tutarsız görüşlerinizi kanıtlamaya çalıştınız. Tanrının değersiz kıldığını yüceltmek, O'nun yücelttiğinin değerini düşürmek istediniz. Tanrıya üstün gelinemez, tam tersine O, her işi (emr) yerine getirmeye kadirdir, O kesinlikle dilediğini yapar. (…) Aranızda kim Musa'nın asasının yılana dönüştüğünü, denizin yarıldığını, koltuğun altındaki elin kusursuz bir biçimde bembeyaz çıktığını, bir beşerin topraktan yaratıldığını, bir insanın tutuşturulmuş ateşe atıldığı halde o ateşin serin ve esenlik haline geldiğini… kabul ediyor? Hile ve aldatmayı bırakın, zahir ve batın ayrımından vazgeçin. (…) Bununla birlikte hiçbir dinin dindarından, o dinin kurucusunun felsefeye davet ettiğini, onun Yunanlılardan öğrenilmesini istediğini duymadık. Musa, İsa, İbrahim, Davut, Süleyman, Zekeriyyâ ve Yahya'dan Hz. Peygamber'e gelinceye kadar bu konuda filozoflara gönderme yapanlarla karşılaşmadık." (95)

Aynı tutumun örneklerini Gazzâlî'de de görmek olasıdır. Onun daha önce değindiğimiz felsefecilere ilişkin çözümlemesi, kelam ve fıkıhla, felsefe arasındaki ideolojik kırılmalara işaret etmesi açından oldukça anlamlıdır. Döneminin felsefesini 20 konuda eleştirmekte, 3 konuda dinsizlik, 17 konuda bidatle suçlamaktadır. Onun kullandığı terminoloji fıkhi bir terminoloji olsa da, tartışmaların içeriği, kelami dünya görüşü ile felsefi dünya görüşünün çatışmasının köklü ipuçlarını verir. Çünkü tartışmalardaki son üç konu nedensellik, bilim sınıflaması ve nefs öğretisiyle ilgili olmasına rağmen ilk 17'si tamamen filozofların ilahiyata ve onto-kozmolojiye ilişkin görüşlerini kapsar. O, filozofları, evreni öncesiz saymaları, "Tanrı tümelleri tikel bir biçimde bilir", "maddi diriliş yoktur" savları yüzünden dinsizlikle suçlar; bu türden bir felsefenin dokusunun İslam'la uyuşmadığını ileri sürer. Bu belirlenimlere rağmen, Gazzâlî, kelamcılarla felsefeciler arasında cereyan eden, nahiv mi, mantık mı sorunsalında, mantıktan yana tavır alır; filozofların tasavvufçularca da benimsenen epistemolojilerini onaylar, ahlâk ve siyasete ilişkin kimi doğru görüşlerinin zaten dinlerden çalındığını iddia ettiği için onları da söylemine dahil eder. Gazzâlî'den sonra kelam geleneği, Sünnileştirilmiş tasavvufa ek olarak, felsefenin Sünni teolojiye aykırı olmayan diğer görüşlerini de kuşatarak Fahrettin er-Razi, İci vb. düşünürlerde gelişimini sürdür. Bu anlamda İslam dünyasında Gazzâlî'yi felsefeyi yok eden birisi olarak görmek yerine, onu İslamileştiren birisi olarak görmek daha doğrudur. Gazzâlî'den sonra, İslam'ın batısında İbn Rüşd felsefeyi savunup kelami dünya görüşünü eleştirse de, Gazzâlîci bireşim, tarihsel gelişimini sürdür. Bu, halkın ideolojisinin Gazzâlî eliyle geliştirilerek seçkinci bir forma sokulduğuna işaret etmektedir. İslam kültüründe ideolojik çatışma kesintisiz devam eder; selefi eğilimli İbn Teymi-

ye, hem felsefeye hem kelama, hem tasavvufa yüklenir ve hatta Gazzâlîci bireşimi dinden sapma olarak görür; ancak, bu hareketin güçlü bir yankı uyandırdığı söylenemez.

b) Hoşgörüsüzlük ve dinsizlikle suçlama

Söz konusu ideolojik çatışma, hoşgörüsüz bir toplumsal-siyasal ortamın doğmasına neden olmuştur. Bu hoşgörüsüz ortamda, İslam kelamcılarının ve fıkıhçıların din odaklı yaklaşımlarının güçlü bir payı vardır. Dinsel temelde yapılandırılan hoşgörüsüzlüğü 10. yüzyıla ait bir metindeki Kindî ekolüne bağlı bir filozof olan Amiri aleyhindeki şu ifadeler açıkça belgeler:

"Felsefe ile ilgilenen Âmirî (…) öldürülmekten korktuğu için köşe bucak kaçmakta, bazen İbn el-Amidî'nin çevresinde saklanmakta, bazen Nişabur ordu komutanına sığınmakta, bazen de İslam'ı savunan kitaplar yazarak halka yaklaşmak istemektedir. Bununla birlikte dinsiz/mülhid olarak suçlanmaktadır. Âlemin ezeliliği, heyûla, sûret, zaman, mekân ve hezeyan kabilinden buna benzer sözler sarf etmekle suçlanmaktadır. Oysa Tanrı kitabında ne bunlarla ilişkili bir şey söylemiş, ne O'nun resulü böyle bir şey öğretmeye kalkışmış, ne de ümmeti o konularda görüş bildirmiştir. Bununla birlikte o, bid'atçi olan herkesi avutmakta, zındıklıkla suçlananların hepsi onun meclisine devam etmekte, o da her zahirin batını ve her batının zahiri bulunduğunu iddia edenlere kendi fikirlerini aktarmaktadır." (96)

Gazzâlî'nin filozoflara yönelik öncü fetvası (97), İbn Salah (ö. 1245) (98) ve İbn Teymiye'nin (ö. 1328) (99) fetvalarında zirveye ulaşır. Kuşkusuz dinsizlikle suçlama, suçlanan kişi ve düşünceleri, toplumsal açıdan mahkûm etmeye dönüktür. Bu açıdan Gazzâlî, İbn Salah ve İbn Teymiye'nin filozofları siyasal ve teolojik nedenlerle dinsizlikle suçlaması, oldukça önemli etki uyandırmıştır. (100) Dinsizlikle suçlama (tekfîr), Ortaçağ İslam dünyasında bir cedel yöntemidir ve hasmı yenmek ya da susturmak açısından önemli bir işleve sahiptir. Çünkü dinsizlikle suçlama halkı kışkırtmada önemli bir araçtır. Öte yandan şer'î açıdan da önemli sonuçları vardır. Birisine Ortaçağ İslam dünyasında dinsiz demenin hukuksal sonuçlarını görmek için Gazzâlî'yi dinlemekte yarar vardır:

"Dinsizlikle (küfr) itham etme, dinsizlikle suçlananın malının alınması, kanının dökülmesi, cehennemde ebedi olarak kalmasına hükmedilmesi gibi önemli hukuksal sonuçlar doğuran şer'î bir hükümdür." (101)

İbn Salah'ın fetvası, toplumsal dışlanmaya çanak tutması açısından Gazzâlîci anlayışı pekiştirir. Onun fetvası oldukça ünlüdür; bu yüzden kimi çarpıcı noktaları aktarmak yararlı olabilir. Ona göre felsefe ve felsefi bilimler aptallığın temelidir; tüm yanlışlıklar ve sapkınlıklar ondan kaynaklanır. Felsefe ve felsefi bilimlerle uğraşan şeriatın güzelliklerini görmez olur; zira Tanrıdan uzaklaşır ve şeytana yaklaşır. Dolayısıyla felsefeye ilişkin şeylerle meşgul olmak şer'an caiz değildir. Şeriat ve şer'î bilimler tamamlanmıştır; bu bilimlerin önderleri, ortada ne mantık ne de felsefe varken, gerekli olan bilimleri tüm derinliğiyle ortaya koymuşlardır. Bir faydası olduğuna inanıp, felsefe ve mantıkla uğraşanın şerrinden Müslümanları korumak sultana düşer. Sultan böylelerini medreselerden çıkarıp uzaklaştırmalı, hâlâ aynı şeyle uğraşıp uğraşmadıklarını takip ettirmelidir. (102) Fetvasına şöyle devam eder: "Filozofların inancına bağlı olduğunu açıkça söyleyen, İslâm ve kılıç arasında tercihe zorlanmalıdır." (103)

İslam toplumunda felsefe ve felsefi düşünceye karşı hoşgörüsüzlük fetvalarla sınırlı kalmamış, kimi düşünürlerin öldürülmesine, linç edilmesine ve işkence görmesine de neden olmuştur. Cad b. Dirhem, Cehm b. Safvân, Hallac-ı Mansûr, Suhreverdî, İbn Mukaffâ, Beşşâr b. Bürd vb.leri düşünceleri yüzünden hayatlarından olmuşlardır. Aynı hoşgörüsüzlük yüzünden, Kindî'nin elinden kitapları alınarak yakılmış, büyük bir halk yığınının önünde, 60 yaşlarında iken kırbaçlanmış; bu olay üzerine en verimli döneminde depresyona girmiş ve sessizliğe gömülmüştür. Ebu Bekr Zekeriyyâ er-Râzî, bir rivayete göre, düşünceleri yüzünden hükümdarın kitapla kafasına vurması sonucu gözlerini yitirmiştir. Bu durum onun yaşam sevincini kırmış; bir hekim dostu, gözlerini tedavi edebileceğini söyleyince, "bu dünyayı yeterince gördüm" deyip tedaviyi reddetmiştir. (104) İbn Rüşd, *Kuran*'da geçen Ad kavminin yaşamamış olduğunu söylemesi, Venüs'ün tanrısal bir varlık olduğunu iddia etmesi yüzünden kitapları elinden alınıp yakılmış, sonra da Luceyna'ya sürgüne gönderilmiştir. (105) Benzer durumların, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi düşünürlerin de başına geldiği bilinir.

Bu bağlamda Sünni iktidarlarla Şii iktidarlar arasında bir ayrım yapmak gerekir. Şii yönetimlerde ve Şii toplumlarda, bilim ve felsefeye Sünniler kadar hoşgörüsüz yaklaşılmamıştır. Bunun nedeni, büyük bir olasılıkla, Şii inanç sisteminin, başlangıçtan beri batini (içsel) yorum geleneği ve felsefeyle ilişki içerisinde olmasıdır. Bu yüzden, Sünni çevrelerde baskıya uğrayan kimi düşünürler Şii iktidarlara sığınmışlar ve orada çalışma imkânı bulmuşlardır. Bu nedenle Sünniler arasında felsefe kaybolduğunda, Şiiler arasında belli ölçülerde yaşamaya devam etmiştir. (106)

Bu arada felsefe savunucusu olarak karşımıza çıkan ve Gazzâlî'nin *Tehâfüt el-Felâsife* adlı yapıtına *Tehâfüt et-Tehâfüt* adlı yapıtıyla yanıt veren İbn Rüşd'ün, yer yer hasımlarını dinsizlikle suçlaması ve dine olumsuz bakan düşünceleri olan zındıkların öldürülmesi gerektiğini söylemesi (107) hoşgörüsüzlüğün ideolojik çatışmalar yüzünden İslam kültüründe ne denli pekişmiş olduğunun ilginç bir göstergesi olsa gerektir.

c) İktidar odaklılık ve kaprisli siyasal yaşam

Felsefenin, bir bilimler sistemini de içermesi yüzünden ancak pratik gereksinime bağlı olarak yaşama imkânı bulması, çoğu kez de bu gereksinimlerin halifeler ve merkezi yönetimin temsilcisi olan valiler kanalıyla giderilmeye çalışılması, İslam dünyasındaki felsefecileri halifeler ve valilere bağımlı kılmıştır. Söz konusu bağımlılık bir yandan felsefecilere kütüphane bulma, ekonomik açıdan refaha kavuşma imkânı vermişken; öte yandan onları özgür araştırma, bilgi için bilgi elde etme imkânından yoksun bırakmıştır. Halifelerin ve valilerin entrikalar yüzünden sık sık değişmesi, bir önceki halife ya da valinin koruduğu biliminsanını, bir başkasının ideolojik, mezhepsel vb. nedenlerle cezalandırmasına ya da saraydaki itibarını yok etmesine sebep olmuştur. Kimi zaman hekimlerin başı, halifenin ailesinden birisi hastalanıp, onu iyileştiremediğinde büyük belalara uğrayabilmiştir. Bu, iktidar eksenli bilimin tipik bir iç-çelişkisidir. Bu durumun nelere mal olduğunu görmek için Pervez Hoodbhoy'u dinleyelim:

"Yöneticiler, en iyi bilginleri saraylarına çekmek için yarışıyorlardı. Kindî, halife Me'mûn'un, Fahreddin Râzî de Sultan Mahmûd Ibn Tukuş'un sarayındaydı. İbn Sînâ, çeşitli şehzadelere doktorluk, İbn Heysem danışmanlık yapmıştı. İbn Rüşd ise, el-Mensûr'un hizmetindeydi. Hemen hemen Ortaçağ'ın en büyük bilginleri kendilerine mesleki ün, toplumsal saygınlık, kütüphaneler ve rasathaneler sağlayan ve belki de en önemlisi, cömertçe gelirler bahşeden hanedanlık sarayıyla ilişki içindeydiler. Halifenin himayesi, bilginleri, çalışmalarını dini gelenekten sapma olarak gören tutucuların şerrinden uzak tutmada da son derece önemliydi. (…) Hükümdarın himayesine bağlılık, aynı zamanda İslam bilimi açısından yapısal bir zaaftı. Haminin kişisel eğilimleri, egemen hanedanın talihi, saray hayatının entrikaları, desteklenen öğrenim türünü ve bilginlerin kaderini belirleyen önemli etkenlerdi. Yöneticilerin değişmesi, saray mensupları ve eski saray bilginleri için genellikle felaket demekti. Örneğin, Kindî gibi Me'mûn'un sarayında yetişen akılcı bilginler, tutucu el-Mütevekkil'in halifeliği devralmasıyla kaçarak hayatlarını zor kurtardılar. (...) Ama her bilginin saraydan alelacele ayrılışının nedenleri her zaman ideolojik değildi. İbn Sînâ'nın yaşam öyküsü, bir hekimin hayatının pamuk ipliğine bağlı olduğunu göstermektedir. Özellikle de, sultanın ailesinden birisi tedavi edilemeyecek kadar hastaysa. İbn Sînâ'nın gece yarısı at üstünde kaçması, bazen bir derviş kılığına girmesi, saraydan saraya kaçarken yaşadığı maceralar, bir gerilim romanı gibi okunabilir. Fakat İbn Sînâ'nın dönemdaşları, onun kadar şanslı değillerdi. Bu yüzden de, bu dünyadan beklediklerinden erken ayrıldılar." (108)

İktidar odaklılık M. Faucault'nun bilgi-iktidar ilişkisi (109) bağlamında düşünüldüğünde, önemsenen bilginin iktidarların değişen ideolojilerine koşut olarak köklü bir dönüşüme uğrayacağını kaydetmek anlamlı olacaktır. Bunun en ilginç örneğini, felsefe ve felsefi bilimlerin batini anlayışa felsefi tutamak sağlaması ve 10-11. yüzyıllarda Sünni-Batıni çatışmasının yoğunlaşması yüzünden, Abbasilerin son dönemi ile Selçuklularda felsefenin dışlanıp, devletin resmi ideoloji olarak Sünniliği benimsemesinde ve kurulan Nizamiye Medresesi'nin temeline Eşariliğin oturtulmasında görmek olasıdır. Gazzâlî'nin hocası Cüveyni'nin ve ardından Gazzâlî'nin siyasetteki etkinlikleri ve özellikle Gazzâlî'nin siyasi desteği arkasına alarak filozoflara ve Batınilere yöneltiği eleştirilerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir.

d) Medreseleşme ve statükolaşma

Bu ilginç bir durumdur; çünkü İslam dünyasında yetişmiş önemli filozoflar medresede yetişmemiştir. İslam kültüründe medrese geleneği önce Şiilerde görünmüş, sonra 10-11. yüzyıllarda Şiiliğin egemenliğini kırmak için Sünnilerde işlevsellik kazanmıştır. Sünni Medreseler, Şii-Batıni tehlikesi karşısında, Cüveynî ve öğrencisi Gazzâlî ile birlikte Eşarî teolojiye yönelmiş, felsefe ve felsefi bilimler o dönemlerde teröre bulaşan ve dailik örgütüyle İslam dünyasında yayılmaya çalışılan Batıniliği, dolayısıyla Şiiliği desteklediği inancıyla dışlanmış, bilim de felsefenin içinde yer aldığından o da sekteye uğramıştır. (110) Durumu daha iyi anlamak için Remzi Demir'e kulak verelim:

"Bilindiği üzre, İslam dünyasında Selçuklulardan önce de medreseler vardı; ancak gerçek anlamda ilk medrese, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta kuruldu (1066); daha sonraki yıllarda, giderek kurumsallaşan ve yaygınlaşan medreseler, Selçuklulardan Osmanlılara aktarıldı. Medreseler iki amaçla kurulmuşlardı: 1) Resmi İslam anlayışı olan Sünniliği savunacak ve tanıtacak müderrisler ve kadılar yetiştirmek, 2) Devlet çarkını

çevirecek memurları eğitmek. Bu maksatların gerçekleştirilebilmesi için, doğal olarak nakli ilimlerin ve özellikle de bunlardan fıkhın, yani İslam hukukunun öğretimine ağırlık verilmiştir; akli ilimlerden (yani felsefi bilimler) mantık, aritmetik ilimlerin, sadece nakli ilimlerin gerektirdiği ölçüde öğretildiği anlaşılmaktadır." (111)

Remzi Demir'in çok haklı olarak değindiği medreselerin iki amacına bir üçüncüsünü daha eklemek gerekir. Üçüncü amaç ve belki de Sünni medreselerin esas kuruluş amacı, henüz Müslüman olmuş Türkleri, Şiilere kaptırmamak, onları Sünnileştirmektir. Bu anlamda medreselerin köklü bir ideolojik kuruluş nedenleri vardır ve bu ideolojik temel, anlaşıldığı kadarıyla felsefeye de cephe almayı zorunlu kılmıştır. Zira İslam dünyasında felsefeciler, baskılar yüzünden ezatorik bir dil kullanmışlar, düşüncelerinin dinsizlik olarak görüldüğü bir ortamda, dini simgelere indirgeyerek, dinsel metinlerle kendi düşünceleri arasında bir bağ kurmuşlardır. Bilindiği gibi, Şii-Batıni hareket de, bu anlamda Batıni yoruma yönelmiş bir harekettir ve Gazzâlî'den ve felsefeyi eleştiren kimi düşünürlerden anladığımız kadarıyla Şii-Batıniler bu anlamda felsefeden etkin bir biçimde yararlanmışlardır. Bu yüzden Batınilikle mücadele zorunlu olarak, felsefeyi ve filozofları eleştirmeyi ve onların öğretilerini medreseden dışlamayı zorunlu kılmıştır.

e) Pragmatik düşüncenin egemen olması

Daha önce İslam kültürüne felsefenin girişinde temel nedenin pratik gereksinimleri karşılamak olduğuna değinmiştik. Eğer felsefe salt bir düşünce biçimi olsa ve felsefi bilimleri içermeseydi belki de İslam kültüründe hiç yaşam bulamayabilirdi. Eğer İslam kültüründe, kimi filozoflar yaşama imkânı bulmuşlar ise, bu felsefe yaptıkları için değil, daha çok tabip olarak önemsendikleri içindir. Pragmatik nedenlerle yaşam bulan felsefe ve felsefi bilimler, pratik ihtiyacı gören birikim oluşunca, dinamizmini yitirmişe benzemektedir. Burada feodal toplumların gereksinimlerindeki sınırlılık ve gereksinimi karşılayan yapılar karşısındaki aşılamazlık duygusuna da değinmek gerekir. Bu anlamda, 12-13. yüzyıllardan sonra İslam kültüründe teolojide Gazzâlî'nin, felsefede de İbn Sînâ'nın otoritesini anımsatmak gerekir. Artık özgün üretimler sona ermiş, şerhler, haşiyeler dönemi başlamıştır. İmparatorluklaşma zirveye ulaşıp, bu yapıyı destekleyen bir birikim oluşunca, feodal yapıyı sarsacak ve yeni yapılara yol açacak çalışmalara siyasal nedenlerle ket vurulmuş, artık yöneticiler felsefe ve felsefi bilimlerden desteklerini çekmişlerdir. Bunun temel nedeni, sonraki dönem felsefi tartışmaların spekülasyona dönük oluşu ve pratik yararının oldukça sınırlı olması ya da kimi kez hiç olmamasıdır. Nitekim pratik yararı olan felsefi bilimlerden, tıp, matematik, astronomi vb. belli ölçülerde devam etmiştir. Bu açıdan pragmatizm iç-çelişkilidir; bilimi ve felsefeyi pragmatist bir temele oturtmak, bilim ve felsefenin geleceği konusunda ve özellikle teorik bilimlerde ve felsefede sıkıntılar doğurabilir. İslam'ın klasik çağı bu açıdan ilginç bir örnek görünümündedir. Bu pragmatizm sadece felsefe ve felsefi bilimleri değil, dinsel bilimleri de etkilemiştir. İslam kültüründe pragmatizmin kökleşmesinde Gazzâlî'nin oluşturduğu bireşimin etkisine değinmek gerekir. O, öte dünyacı ve pragmatist yaklaşımıyla tüm düşünsel etkinliklere bir sınır koyar ve İslam toplumundaki çocuklara şöyle seslenir:

"Ey oğul, gramer, aruz, şiir, astronomi, belâgat, tıp, mantık, kelam gibi bilimleri okumakla, Tanrının rızasının aksi yönde ömrünü kaybetmekten başka ne kazandın!" (112)

İlk medrese, Büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk tarafından Bağdat'ta kuruldu (1066).

f) Moğol istilası ve Haçlı Seferleri

Moğol istilası ve Haçlı Seferlerinin İslam dünyasındaki felsefi gelişmeleri kısmen de olsa engellediği söylenebilir. Toplumun savaş halinde oluşunun, kütüphaneler, bilim kuruluşları, hastaneler, ekonomi, ticari yaşam vb.'ye zarar vermesi yüzünden felsefi ve bilimsel araştırmalar üzerinde olumsuz bir etkisinin söz konusu olduğu bilinir. Fakat bu etkiyi, en azından Ortaçağ İslam dünyası için çok abartmamak gerekir. Çünkü İslam toplumunda savaşın, iç ayaklanmaların eksik olduğu dönem neredeyse yok gibidir. Bu olgu, Emeviler, Abbasiler, Selçuklular hatta Osmanlılar için de geçerlidir. Bir adım daha ileriye giderek, İslam dünyasında felsefe ve felsefi bilimlerin yükseldiği dönemlerde de savaşların eksik olmadığının altını çizebiliriz. Fakat, o dönemlerde İslam devleti güçlüdür; savaşlarda başarı elde etmekte ve hazineyi ganimetlerle doldurmaktadır. Tüm bunlara rağmen, Hulagu'nun, Abbasilerin bilim merkezi olan Bağdat'ı ele geçirmesi ve kütüphanelerdeki kitapları Dicle nehrine döktürmesi tarihsel açıdan oldukça önemli bir olaydır. Fakat bu bağlamda, aynı Hulagu'nun Azerbaycan'daki Maraga şehrinde Nâsır ed-Dîn et-Tûsî'ye rasathane kurdurması ve bir biliminsanı olarak onu koruması olgusunun altı çizilmelidir. Burada, iki zıt tutumun bir yöneticide bir araya gelmesi gibi bir durum söz konusudur ki, bu türden zıt tutumlar İslam dünyasındaki yöneticilerde neredey-

se hiç eksik olmamıştır. Belki hükümdarların bu çelişkili tutumları, felsefe ve bilime salt yarar ve pratik gereksinim açısından yönelmeleri olgusuyla anlamlı bir temele oturtulabilir. Bu anlayış, İslam hukukunda bile ifade bulmuştur. Nitekim ünlü hukukçu Şatibî şöyle demektedir:

"Eylemle ilişkisi bulunmayan her türden bilgi ile uğraşmak haramdır." (113)

DİPNOTLAR

95) Tevhîdî, *el-İmtâ' ve el-Müânese*, cilt: II, nşr.: A. Emin-A. ez-Zeyn, Kahire 195, s. 14, 17.
96) Tevhîdî, *el-İmtâ' ve el-Müânese*, s.15-16.
97) Bkz. Gazzâlî, *el-Munkiz*, s.7-8.
98) Bkz. Tevfik et-Tâvil, *Kıstâs es-Sırât ed-Dîn ve el-Felsefe*, Kahire 1979, s.132 vd.;
99) Bkz. Kazım Sarıkavak, "İbn Teymiyye'ye Göre Felsefe ve Filozoflar", *Felsefe Dünyası*, sayı: 24, Bahar 1997, s.63-72
100) Bkz. Fazlur Rahman, *İslâm*, s.172 vd.
101) Gazzâlî, *Faysalu't-Tefrika Beyn'el-İslam Ve'z-Zendeka (İslamda Müsamaha)*, Çev. Süleyman Uludağ, Marifet Yayınlan, İstanbul 1990, s.56.
102) Tevfik et-Tâvil, *Kıstâs es-Sırât ed-Dîn ve el-Felsefe*, s.132 vd.; İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, s.23-24; Ali Ebû Mulhim, el-Felsefe el-Arabiyye, s.21.
103) Bkz. Tevfik et-Tâvil, *Kıstâs es-Sırât ed-Dîn ve el-Felsefe*, s.133.
104) Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, Çev. Eser Birey, Cep/Düşün Yayınları, İstanbul 1993, s.166-167. Ebû Bekr Zekeriyyâ er-Râzînin kör olmasıyla ilgili başka rivayetler de aktarılır. Bkz. *The Spiritual Physic of Rhazes*, Önsöz, trs.: A. J. Arberry, London 1950, s.6.
105) Bkz. Ahmed Fuadel-Ehvani, "İbn Rüşd", *İslam Felsefesi Tarihi* içinde. Cilt: II, Çev. İlhan Kutluer, İnsan Yavınları, İstanbul 1990, s.166-167.
106) Krş. Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi (Başlangıcından İbn Rüşd'ün Ölümüne)*, Çev. H. Hatemi, İletişim yayınları, İstanbul 1994, 63 vd..
107) Bkz. İbn Rüşd, *Tehâfüt et-Tehâfüt*, s.638-639.
108) Pervez Hoodbhoy, *İslam ve Bilim*, s.141.
109) Michel Foucault, *Hapishanenin Doğuşu*, Çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara 2006, s.65.
110) Bkz. Mehmet Dağ ve H. R. Öymen, *İslam Eğitim Tarihi*, MEB Yayınları, Ankara 1974, s.113 vd..
111) Remzi Demir, *Osmanlılar'da Bilimsel Düşüncenin Yapısı*, Epos Yayınları, Ankara 2001, s.32.
112) Gazzâlî, Eyyuhâ el-Veled, *Mecmu'a er-Resâ'il el-İmâm el-Gazzâlî* içinde, Cilt: I, Beyrût 1986, s.155; Hulâsa et-Tasânîf fî et-Tasavvuf, içinde, cilt: IV, Beyrût 1986, s.136.
113) Fazlur Rahman, İslam, s.259.

FELSEFİ KRİZİN İÇ NEDENLERİ

Felsefenin, dışsal sorunlar ve baskılar yüzünden, kendi içinde de bunalım yaşadığı anlaşılıyor. Bu bunalım, dogmatik düşünceyi eleştiren filozofların saf dışı edilmesine, dinle felsefenin birbirinden ayrılması gerektiğini savunanların etki yaratamamasına neden olmuştur. Bu açıdan egemen felsefi anlayış, hem felsefe içerisindeki farklı sesleri susturmaya hem de, kendini fıkıh ve kelam karşında meşru göstermek için savunmada kalmaya yol açmış; bu savunmacı tutum felsefenin içeriğini de etkilemiştir. Bu nedenle, İslam'ın klasik çağında felsefenin krize girmesinde felsefenin bizzat içyapısından kaynaklanan nedenler de bulunur.

a) Savunmada kalma ve fıkıh ve kelama ödünler

Filozofların yapıtlarında felsefenin caiz olup olmadığını tartışmaları ve görüşlerini dinsel bildirilerden alıntılarla desteklemeye çalışmaları, kelamın ve İslam hukukunun, hatta halk baskısının biçimlendirdiği din odaklı düşüncenin felsefe yapıtlarındaki ilginç bir izdüşümü olsa gerekir. Bu baskılar yüzünden, ilk yaratıcı Arap filozofu sayılan Kindî felsefeyle ilgilenmenin dinen meşru/caiz olup olmadığını tartışmak zorunda kalmıştır. (114) Kindî'nin savunmaya dönük tartışması bilebildiğimiz kadarıyla bu konuda öncüdür; hem felsefeye neden karşı çıkıldığı hem de ne türden yanıtlar verildiğini görmek açısından önemli ipuçları barındırır. O, felsefenin meşru bir etkinlik olduğunu göstermek için dört argümana dayanır.

İlki, hakikat nereden gelirse gelsin onu benimsemek gerektiği argümanıdır. Kuşkusuz bu söylem, felsefenin yabancı bir bilim olduğu düşüncesiyle eleştiriyle karşılaştığına gönderme yapmaktadır. Bu açıdan Kindî, bilgiye yönelik tarihsel bir perspektif çizerken, geçmişe, geçmişte felsefî birikime katkı sağlayanlara minnet borçlu olduğumuzu söylemekte, geçmiş birikim olmasaydı, hakikate ulaşamayacağımızın altını çizmektedir. Biliminsanları ve bilginin ilerlemesi konusunda nedensel süreçlere vurgu yapan Kindî, nereden gelirse gelsin, isterse bize karşıt ve uzak milletlerden gelsin, hakikatin güzelliğini benimsemek ve ona sahip çıkmaktan utanmamamız gerektiğini söylemektedir. O, eleştirel tavrıyla, geçmiş birikimden yararlanırken, onları dogma gibi izlemekten söz etmemekte, onları doğru aktarmanın ve eksikliklerini tamamlamanın önemine işaret etmektedir. Bu açıdan ona göre, felsefe ve felsefi bilimlere yabancı bir bilim deyip karşı çıkmak anlamsızdır. (115)

İkincisi, felsefeye karşı çıkan insanlarının niyetlerinin iyi olmadığı argümanıdır. Bu felsefeye muhalefette, bilgisizliğin ve iktidar arzusunun kullanıldığına işaret eder. Ona göre, felsefeye karşı çıkanların hayvani nefslerinde yer eden haset kiri ve düşünce ufuklarını körelten karanlık, gerçeğin ışığını görmelerini engeller. Bu tür insanlar, haksız yere, işgal ettikleri mevkileri korumak için, elde edemedikleri ve çok uzağında bulundukları insani erdemlere sahip olanları aşağılarlar. Amaç-

ları riyaset ve din tacirliğidir. Kindî, bu türden insanların aslında dinden yoksun olduklarını, din tacirliği yapıp dini satanların kendilerinin dine sahip olamayacağını söyler (116) ve sözünü şöyle sürdürür:

"Kim din tacirliği yaparsa onun dini yoktur. Gerçekte varlığın hakikatinin bilgisini edinenlere (yani filozoflara) karşı çıkan ve onu küfür sayanın dinle bir ilişkisinin kalmaması gerekir." (117)

Üçüncü argüman, felsefenin söylemiyle dinin söylemi uyuşmaktadır biçiminde özetlenebilir. Kuşkusuz bu söylem, kimilerinin din ve felsefenin çatıştığını dillendirdikleri anlamına gelir. Kindî'ye göre, ilahiyat, vahdaniyet ve ahlâk bilgisi, hatta tüm yararlı olan şeylerin ve yararlıyı elde etmeye aracı olan her şeyin bilgisi ile, tüm zararlardan sakınma ve korunmaya ait bilgiler, varlığın hakikatinin bilgisini imleyen felsefenin alanına girer. Peygamberin Tanrıdan getirdiği bilgiler de tümüyle anılan türden bilgilerdir. (118)

Kindî'nin kullandığı dördüncü argüman ise, felsefeyi reddedenin de felsefe yaptığı anlayışına dayanır. Ona göre felsefe, neden göstermeye dayalı bir etkinlik olduğundan, ona karşı çıkanlar da neden göstermek durumundadır, oysa neden göstermek felsefi bir tutumdur. Şöyle der:

"Onlar, felsefe yapmanın ya gerekli ya da gereksiz olduğunu söyleyeceklerdir. Eğer gereklidir derlerse, bu gereği yerine getirmeleri gerekir. Gereksiz olduğunu söylerlerse, bunun nedenini ortaya koyup kanıtlamaları gerekir. Oysa neden gösterme ve kanıtlama, varlığın hakikatini bilmenin, yani felsefenin alanına girer. Bu durumda, kendi mantıklarına göre onların da felsefe yapmaları bir zorunluluktur." (119)

Kelam ve fıkıh karşısında, Kindî ile başlayan bu savunmacı tutum, Ihvân es-Sâfâ (10. yüzyıl) (120), Âmirî (ö. 992) (121), Fârâbî (ö. 950) (122) gibi düşünürlerde, hatta felsefenin İslâm dünyasına girişinden 300 yıl geçmiş olmasına rağmen İbn Rüşd'de (ö. 1198) bile devam eder. Fârâbî felsefenin İslam'ın doğduğu topraklara yabancı olmadığını kanıtlamak istercesine, onun kökenini Keldanilere değin geriye götürür ve şöyle der:

İbn Sînâ

"Rivayete göre bu ilim eskiden Irak halkı olan Keldanilerde meydana gelmiş, oradan Yunanlılara, onlardan da Süryanilere ve sonra Araplara geçmiştir." (123)

Yine Fârâbî, İbn Sînâ tarafından da paylaşılan "hakikat hakikate zıt olamaz", bu yüzden din ve felsefe aynı doğruları dile getirir, argümanını savunur. Fakat din, halka seslendiği için simgesel bir dil kullanır; oysa bilim, felsefe yalın anlatımı yeğler. Çünkü onun muhatabı halk değil seçkinlerdir. (124) İbn Rüşd İslam dinsel bildirilerinin "hatabî, cedelî ve burhânî" tüm kanıtları içerdiğine inanmakta; onun, simgesel anlatımın yanında. doğrudan anlatımlı bilimsel ve felsefi yargıları da kapsadığını düşünmektedir. (125) Geç bir döneme ait olmasına karşın İbn Rüşd'ün hâlâ bilim ve felsefeyle uğraşmanın caiz olup olmadığını tartışması, din ve felsefeyi uzlaştırma girişiminin toplumda İslam din felsefecileri ve İslam hukukçuları arasında tutmadığının ilginç bir göstergesi olsa gerektir. Onun bu konudaki düşünceleri oldukça aydınlatıcıdır. İbn Rüşd şöyle der:

"Acaba şeriat felsefeyi farz kılmış mıdır? Bu sorudan kasıt, felsefe ve mantıkla ilgili bilgileri... incelemek ve bunları ezberlemek şeriata göre, mubah mı, haram mı, yoksa farz mı kılınmıştır, sorusunu din ekseninde ele alıp incelemektir. Deriz ki; eğer felsefenin yaptığı iş, varlıkları araştırmak ve bu varlıkların yaratıcısına nasıl işaret ettiklerini göstermek ve onların var olmaları açısından yaratıcının kanıtı olduğunu araştırmaktan öte değilse, o halde... felsefe ve mantığın içeriği şeriata göre, ya vacip ve farzdır ya da menduptur, yani tavsiye ve teşvik edilen bir hususdur. Hiç kuşkusuz, varlıklar sırf kendilerine var olan sanatı bilmek ve tanımak suretiyle Tanrının kanıtı olurlar. Bu sanat ne ölçüde mükemmel bilinir ve tanınırsa, yaratıcı hakkında elde edilen bilgi de o ölçüde mükemmel olur." (126)

İbn Rüşd bundan sonra, İslam dinsel bildirilerinde, düşünmek, ibret almak vb.'ye çağıran ayetleri sıralar ve ardından da eski bilimlerle uğraşmanın caiz olup olmadığını tartışarak, İslam din felsefecilerini ve İslam hukukçularını, halife ve halkı bunun caiz olduğu konusunda ikna etmeye çalışır. Verdiği örnekleri fıkıhtan seçmesi, İslam hukukunun egemenliği ve düşünsel meşruluğun ölçütü olduğunu göstermesi açısından anlamlıdır. Şöyle demektedir:

"Şu halde yürüdüğümüz yolda, bizden öncekilerin bu konuda söylediklerinden yararlanmamız ve yardımlarına başvurmamızın üzerimize düşen bir görev olduğu gayet açıktır. Bizden öncekiler ile kastettiğimiz kimselerle, aynı dinden olup olmamamız bir şey değiştirmez. Zira, kesilen hayvanın temiz olmasını sağlayan bıçağın, bizimle aynı dinde bulunan insanlar tarafından yapılması ile başka dinden olan kimseler tarafından yapılmış olması arasında hiçbir fark yoktur." (127)

İbn Rüşd bu noktada durmaz, düşüncenin meşru çerçevesini belirleme iddiasında bulunan İslam hukukunun bile, kıyas vb. unsurlarıyla Eski Yunan düşüncesiyle ilişkili olduğunu (128) kaydeder. Şu halde

ona göre, eski bilginlerin bilgi birikiminden yararlanmak, felsefe ve bilimle uğraşmak zorunludur. Bu savunmada kalma tutumunun, İslam filozoflarını dinin simgesel bir yorumunu yapmaya ittiği, onların özgürce felsefi düşünceyi geliştirmelerine engel olduğu açıktır. Felsefeyi meşrulaştırırken, İşraki anlayışın ve kimi düşünce tarihi yapıtlarının, onu peygamberlerle ilişkilendirmeleri oldukça ilgi çekicidir.

b) Mistik felsefe imgesi ve erekselcilik

Eleştirilerle karşılaşan ve savunmaya yönelen filozoflar, Helenistik dönemden devraldıkları mirasın da etkisiyle, felsefeyi, mistik bir amaç olan Tanrıya benzemeye çalışmak, nefsi öldürmek, varlığın ilk nedenini ve nedenleri araştırmak biçiminde tanımlamışlardır. (129) Bu felsefe tanımı onları, erekselci bir felsefi dizgeye götüür. Bu dizgenin kelami dünya görüşüyle örtüşen yanlarının olduğu ortadadır. Aristoteles kökenli olan erekselcilik, İslam filozoflarında en açık ifadesini dört neden kuramı, felsefe ve bilim imgesi ve Aristotelesçi kategori anlayışında bulur. Dört neden öğretisi, gâi/erek nedene bağlı olarak, her şeyi metafiziğin hizmetinde görmeye ve nesneler dünyasıyla ilgilenen felsefenin sonul işlevini Tanrıya/metafiziğe götürmekle sınırlamaya yol açmıştır. Onların söyleminde, varlığın özüne, nedenlerine ve ilk nedene ulaşmak için Aristoteles'in dokuz kategorisi önemli bir işlev yüklenir. Nitekim felsefi bilginin Aristoteles'in dokuz kategorisi ekseninde üretildiği görülür. Bu kategorilere ilişkin sorular, var mı? (hel), nedir? (mahüve), kaç? (kem), nasıl? (keyfe), hangi şey? (eyyü şey), nerede? (eyne), ne zaman? (meta), niçin? (lima), kimdir? (men hüve) sorularıdır (130) ve erekselci olan niçin sorusu üretilen bilgide merkezi bir işlev yüklenir.

Kuşkusuz bu erekselci bakış açısı, İslam dünyasında, ister istemez Tanrı ya da din odaklı bakmayı pekiştirmiş, dine ters düşen felsefi anlayışların barınmasını ve yaşamasını engellemiş, hatta dinin farklı yorumuna uzanan ve kurumsallaşmış dinlerin eleştirisini yapan düşünürlerin bile baskıyla karşılaşmasına neden olmuş gibi gözükmektedir. Dolayısıyla İslam'ın klasik çağında, felsefi düzlemde seküler bir anlayışı savunmak, felsefenin dinden bağımsız bir etkinlik olduğunu ileri sürmek ve evrene erekselci bakmamak neredeyse din dışı sayılmakla özdeş kabul edilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, İslam filozoflarının önemli bir bölümünün temel ilgisinin din-felsefe ilişkisinde odaklanması ve din ile felsefenin farklı etkinlikler olduğunu savunan birkaç istisna düşünür bir kenara bırakılırsa (131), filozofların büyük çoğunluğunun din ve felsefenin aynı hakikati farklı yöntem ve söylevlerle dile getirdiklerini söylemeleri ve felsefe ve felsefi bilimleri metafiziğe götüren bir merdiven olarak konumlandırmaları nedensiz değildir. Bu anlayışın en yalın örneğini İhvân es-Safâ'nın şu söyleminde yakalamak olasıdır:

"Ey kardeşim, filozofların felsefi bilimlerden olan matematiksel bilimlerde akıl yürütmelerinin amacı, öğrencileri onlar aracılığıyla tabiat bilimlerine doğru yol almalarını sağlamak, tabiat bilimlerinde akıl yürütmelerinin amacı ise, filozofların en üst amacı olan ilahi bilimlere yükselmelerini ve elde etmelerini sağlamaktır. Bu yolun sonunda hakiki bilgiler elde edilmiş olur." (132)

Kuşkusuz erekselci bakmanın felsefe açısından bütünüyle olumsuz olduğunu söylemek güçtür; fakat bir ereğe bağlı olarak evrene yönelmek, ayrıntıların, ereğe ters düşen unsurların görülmesine engel oluşturduğu gibi, ereğe ulaştıran yeterli veri oluşunca araştırma sürecini sekteye uğratabilir. Başka bir deyişle erekselci bakış açısı, erken genellemelere yol açar. Erekselci bakış açısının dinsel değeri üzerinde elbette durulabilir; ancak bunu felsefi ve bilimsel bağlama taşımak, evrene antropomorfist bir bakış açısıyla yönelmek ve evrenin kendinde iç işleyişini çoğu kez göz ardı etmek anlamına gelir.

c) Bilginin Tanrısal aydınlanmaya indirgenmesi ve ezberci eğitim

Kuşkusuz felsefi çözümleme, insan aklı ve deneyimlerini temel alan kuşkucu bir bilgikuramsal temele dayanır. Ancak, ortaçağ İslam felsefesinde egemen olan bilgikuramsal anlayış, toplumsal ve yönetimsel yapıya koşut bir biçimde, İslam dinsel bildirileri ve Aristoteles'in Yeni Platoncu yorumları kanalıyla, gizemci bir temele oturtulur. Aristoteles'in etkin aklı, Yeni Platoncu yorumcuların elinde, tanrısal bir kimliğe büründürülür, Kindî, Fârâbî ve İbn Sînâ gibi filozoflar tarafından aynı

gelenek sürdürülerek, peygamberi aydınlattığı söylenen cebraille özdeşleştirilir. Böylelikle, bu filozoflarca, filozoflar ve biliminsanlarıyla peygamberlerin bilgisi aynı kaynağa bağlanır. (133)

Onlara göre felsefi-kuramsal bilgi, tıpkı dinsel bildiriler gibi kesinlik ve değişmezlik özelliğine sahiptir. İnsanların duyuları aracılığıyla elde ettiği önsel bilgi ise, sadece bir sanıdır; gerçek bilginin, yani kuramsal bilginin ortaya çıkması için, etkin akılla ilişki kurulması gerekir. Bu ilişkiyi herkes kuramaz, sadece seçkinler, bir diğer deyişle, peygamberler, filozoflar ve veliler kurabilir. (134) Böylesi bir ilişkiyle elde edilen bilgiye, yer yer halidî hikmet (değişmez-kalıcı bilgi) adı da verilir. (135) İslam filozoflarına göre, insanın kendisinin kuramsal değeri olan felsefi bir bilgi elde etmesi olanaksızdır; bu türden bilgiler ilahi kökenlidir. Eski Yunan filozoflarını yer yer bir peygamber gibi sunmaları (136), hatta Sokrates, Platon ve Aristoteles gibi seçkin simaları ilahi niteliklerle donatmaları, söz konusu bilgi anlayışının bir uzantısıdır. İslam filozoflarının kanısına göre, peygamberler bilgiyi simgelerle, filozoflar ise yalın halde alırlar. (137) Sadece kuramsal bilginin temel öncülleri değil, çıkarıma ve sonuçlamaya dayalı bilgiler de Tanrısal kökenlidir. Zira kıyastaki orta terimin bulunması, Tanrısal esinin bir sonucudur. Nitekim İbn Sînâ şöyle der:

"Eylemsel felsefenin temel ilkeleri tanrısal şeraitten alınmış olup, tanımları en olgun şekliyle yine tanrısal şeraitle açıklanmıştır. İnsan sadece bu tanrısal ilkeleri, akıl yürütme yoluyla tikel sorunlara uyarlar… Kuramsal felsefenin ilkeleri bile, din önderlerinden tenbih yoluyla alınmıştır. Bu ilkelerin olgun bir biçimde öğrenilmesi ise ussal yetinin kanıt yoluyla tasarrufta bulunmasıyla gerçekleşir." (138)

"Bilinmeyen şeylerin tasımdaki orta terimle bilinir hale geleceği açıktır. Orta terim ise şöyle meydana gelmektedir: Orta terim çabuk kavrayışla oluşur; böyle bir durumda, akılsal sezgi (hads), orta terimi nefse fırlatır. Bunun nedeni ise, nefsin sahip olduğu yeteneğin etkin akıldan etkilenmesidir. Ya da orta terim, etkin akılla ilişki kurmuş bir öğretici aracılığıyla öğrenilir… Gerçekte bu konuyu irdelersen, her sorunun sezgi aracılığıyla çözüldüğünü görürsün." (139)

İslam felsefecilerince benimsenen söz konusu bilgi anlayışının, insanları felsefe yapmak için doğayı incelemek ve gözlem yapmak yerine, kutsal kitaplara ya da önceki bilginlerin Tanrısal esinle oluşturduklarına inanılan yapıtları incelemeye, onları yorumlamaya (tefsirler-şerhler-haşiyeler) iteceği ortadadır. Söz konusu anlayışın, bir kenara çekilip Tanrısal aydınlanmayı (vehbîledünnî bilgi) beklemeyi salık veren İslam tasavvufçularının bilgikuramsal anlayışlarıyla (140) hemen hiçbir farkı yoktur. Nitekim İslam dünyasında bilim ve felsefenin çöküşünün başladığı dönemlerde tasavvuf ve tarikatların yayılışı ve Gazzâlî'nin filozofların bilgikuramsal sistemlerini tasavvufa bir altyapı oluşturmak için kullanması bu açıdan oldukça anlamlıdır. Öte yandan, Eski Yunan ve diğer toplumlardan yapılan çevirilerin neden güçlü bir felsefe geleneği yaratamadığı, büyük ölçüde, İslam filozoflarının bilgikuramsal yaklaşımlarıyla ilişkilidir. Bu anlayış onları, eskilerin kitaplarını birer dogma gibi okumaya yöneltmiş; eleştiri ve kuşku geleneği tutunamamıştır. Ayrıca felsefenin sokulmadığı medreselerde, ezberciliğin yaygınlaşması da aynı geleneğin bir uzantısıdır. Zira bilgi Tanrısal ve değişmezse, filozof ve peygamber dışında bilgiyi elde edecek birisi de yoksa, öğrenim gören insanlara, geçmiştekilerin elde ettiği ya da kutsal kitapta yer alan öğrenileri ezberlemek ve yorumlamaktan başka bir seçenek kalmaz. Bu edilgin, yüzünü gökyüzüne dönmüş, kayıtsız koşulsuz geleneğe teslim olan bir insan imgesi demektir ki, böylesi bir insan imgesinin feodal toplumsal yapının ve siyasal iktidarların işine geleceği açıktır.

d) Eski Yunanlı filozofların görüşlerini kutsallaştırma

Bu anlayış, İslam filozoflarınca benimsenen bilgikuramsal tutumun bir sonucudur ve gerek kimi meşşai filozoflarda gerekse işraki filozoflarda kendini gösterir. Onlara göre, felsefe ve felsefi bilimler hâlidi hikmetten kaynaklanır; bu yüzden büyük düşünürler ya peygamber ya da peygamberlerden etkilenmiş, onlardan ders almış düşünürlerdir. (141) Bu bağlama, pek çok İslam filozofu tarafından yinelenen düşün biçimini ifadelendiren Amirî'ye kulak verelim:

"Ant olsun ki biz Lokman'a hikmet verdik, ayeti gereğince hikmetle nitelendirilen ilk kişi Lokman hekimdir. O peygamber Davud zamanında yaşamış ve sürekli olarak Şam bölgesinde oturmuştur. Aktarıldığına göre, Yunanlı filozof Empedokles, onun yanına gidip geldiği için hikmeti ondan öğrenmiştir… Lokman hekimle olan arkadaşlığı yüzünden Yunanlılar onu bilge olarak kabul etmişler ve ilk bilge olarak onu görmüşlerdir… Bilgelikle nitelendirilenlerin bir diğer kişi

Pisagor'dur; onun bilgelikle nitelendirilme nedeni ise, Davud'un oğlu Süleyman'ın öğrencileri Şam bölgesinden Mısır'a gidince onlarla görüşme olanağı bulmasıdır. Bu görüşmeden önce Mısırlılardan geometri, ardından da Süleyman'ın öğrencilerinden fizik ve metafizik öğrenmiştir. Bu üç bilimi, Yunanistan'a götürmüş, ... bu bilimleri peygamberlik kandilinden yararlanarak geliştirdiğini ileri sürmüştür… Pisagor'dan sonra bilgelikle nitelendirilen Sokrates, felsefeyi Pisagor'dan almış ve felsefe disiplinlerinden yalnız metafizikle yetinmiştir… Sokrates'ten sonra Eflatun bilgelikle nitelendirilmiştir;… Sokrates'in yolundan giderek, o da felsefeyi Pisagor'dan almıştır… Platon'dan sonra bilgelikle nitelendirilen kişi Aristoteles'tir… Felsefe öğrenmek üzere yirmi yıla yakın Platon'un yanında ders almıştır… Bu beş kişi bilgelikle anılmış, bunlardan sonra hiç kimseye bilge adı verilmemiştir." (142)

Aynı anlayışın ilginç fakat farklı bir versiyonunu Fârâbî'nin *Kitâb el-Cem Beyn Re'yeyy el-Hakîmeyn el-Eflâtun el-İlahî ve Aristutâlîs* adlı yapıtının adından çıkarsamak olasıdır. Yapıt açıkça Eflatun'u Tanrısallaştırmaktadır. Tanrısallaştırmaların olduğu bir ortamda eleştiriden söz etmek anlamsızlaşır ve eskiler bir dogma gibi izlenir. İslam felsefe geleneğinde şerhlerin ve haşiyelerin önemli bir yer tutması bu kutsallaştırma anlayışının bir uzantısı olsa gerektir. Çünkü kutsanan eleştirilemez ve yadsınamaz; sadece şerh edilir; bilgi de yorum ve şerhe indirgenir. Şerh ve haşiyelerdeki tek eleştiri, metnin yanlış anlaşıldığını göstermek şeklinde ortaya çıkar. Eğitim ise kutsanan bilgilerin ezberlenmesi olarak görülür. (143) İslam dünyasında yazılan yapıtların, çoğunun kısmi farklılarla birbirinin benzeri oluşunun temelinde bu kutsallaştırıcı ve ezberci mantığın yattığını söylemek yanlış olmasa gerektir.

e) Maddeyi ve dünyayı küçümseme

Islam felsefe geleneğinde egemen olan Aristocu anlayış, madde-suret düalizmine dayanır; madde ve maddi ilintiler süfli/aşağı aleme özgü, suret ise melekut/tanrısal aleme ilişkin olarak görüldüğü için, madde ve maddi olan ikincilleştirilir. (144) Önemli olan madde ve maddi ilintiler değil, ondan soyutlanıp surete ulaşmaktır. Gerçek bilgi de maddenin bilgisi değil, maddi ilintilerden soyutlanmış suretin bilgisidir. Bu anlayış, İslam filozoflarının, maddeye bağlı olarak bu dünyanın aşağılanması anlayışına, nicelikten çok niteliğe, maddi olandan çok ruhani olana, hüviyetten çok mahiyete yönelmelerine yol açar. Oysa maddi olanı dışlayan bir ortamda felsefeyi yaşatmak ve geliştirmek imkânsızdır. Bu durumu kavramış olan Şehristânî uygarlıkları karşılaştırırken şu saptamayı yapar:

"Dört büyük ümmet vardır: Arap, Acem, Rum ve Hint. Arap ve Hint birbirine yakındır. Bunlar, nesnelerin mahiyetine, niteliklerine yönelirler ve işleri ruhanidir. Acem ve Rum ise birbirine yakındır. Bunlar da, nesnelerin hüviyetine, niceliğine yönelirler ve işleri cismanidir." (145)

DİPNOTLAR

114) Bkz. Kindî, el-Felsefe el-Ûlâ, *Resail Le-Kindî el-Felsefiyye*, Tah.: Ebu Ride, Kahire 1978, s.102 vd.
115) Bkz. Kindî, *el-Felsefe el-Ûlâ*, s.102-103.
116) Bkz. Kindî, *el-Felsefe el-Ûlâ*, s.104.
117) Bkz. Kindî, *el-Felsefe el-Ûlâ*, s.104.
118) Bkz. Kindî, *el-Felsefe el-Ûlâ*, s.104-105.
119) Bkz. Kindî, *el-Felsefe el-Ûlâ*, s.105.
120) Bkz. İhvân es-Sâfâ, *Resâ'il İhvân es-Sâfâ*, s.158 vd.
121) Bkz. Kasım Turhan, *Âmirî ve Felsefesi*, MÜİF Yayınları, İstanbul 1992, s.1 vd.
122) Fârâbî,*Tahsîl es-Sa'ade*, s.51.
123) Fârâbî, *Tahsîl es-Sa'ade*, s.51.
124) Bkz. Ibrahim Medkûr, "Fârâbî", *İslam Düşünce Tarihi* içinde, cilt: II, çeviren: Osman Bilen. İnsan Yayınları, Istanbul 1990, s.74-75; Mehmet Dağ, "İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler", s.11-12.
125) Bkz. İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s.135 vd.
126) İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s.96
127) İbn Rüşd. *Faslu'l-Makâl*, s.103.
128) İbn Rüşd, *Faslu'l-Makâl*, s.101-102.
129) Bkz. Kindî, Risale fî Hudud el-Eşyâ ve Rusimihe, *Resâ'il Kindî el-Felsefiyye*, neşr.: Ebû Rîde, Kahire 1950, s.172 vd..
130) Bkz. İbn Sînâ, *el-İşârât ve et-Tmbihât (İsaretler ve Tembihler)*, çeviren: A. Durusoy ve diğerleri, Litera Yayıncılık, İstanbul 2005, s.74 vd.
131) Bkz. Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İmtâ' ve el-Müânese*, s.5 vd.
132) İhvân es-Sâfâ, *Resâil Ihvân es-Sâfâ*, C. I, s.75-76.
133) Bkz. Mehmet Dağ, "Kuran'daki Temelleri Işığında İslam Kültüründe Bilgi Anlayışı", *Bilim ve Ütopya Dergisi*, sayı: 42, İstanbul 1992, s.46-47.
134) Bkz. Fârâbî, Şeriat el-Yakîn, neşreden: Mubahat Türker, *DTCFFAE Dergisi*, cilt: I, TTK Basımevi, Arıkara 1969, s.195 vd.
135) Bkz. İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*,. s.27 vd..
136) Bkz. Henry Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, s.15; Mehmet Dağ, "İslam Felsefesinin Bazı Temel Sorunları Üzerinde Düşünceler", s.11-12
137) Bkz. Mehmet Dağ, "Kuran'daki Temelleri Işığında İslam Kültüründe Bilgi Anlayışı", s.46 vd.
138) İbn Sînâ, *Uyûn el-Hikme*, neşr.: a. Bedevi, Beyrut 1993, s.16 vd.
139) Bilal Kuşpınar, İbn Sînâ'nın *De Livre Science* adlı yapıtından aktarmaktadır. Bkz. Bilal Kuşpınar, *İbn Sînâ'da Bilgi Teorisi*, MEB Yayınları, İstanbul 1995, s.126.
140) Örneğin bkz. M.uhyiddin İbn'ül Arabi, *el-Futuhât el-Mekkiyye*, haz.: Nihat Keklik, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s.41 vd.
141) Bkz. İlhan Kutluer, *İslâm'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*, s.25-105.
142) Amirî, *el-Emed.*, s.70-75.
143) İbn Haldûn bile eğitim-öğretimi anlamaya ek olarak 'ezberleme' işi olarak görmektedir. Bkz. *Mukaddime*, Cilt: II, çev.: Z. K. Ugan, MEB Yayınları, İstanbul 1991, s.443.
144) Bkz. İbn Sînâ, *Kitab eş-Şifâ, Metafizik*, c. I, s.67 vd.
145) Şehristanî, *el-Milel ve en-Nihal*, s.2.

SONUÇ

İslam'ın klasik çağında felsefenin krize girmesine yol açan iç ve dış nedenler, felsefenin otonom varlığını korumasına engel oluşturmuş, kelam ve Gazzâlî'nin elinde Sünnileşen tasavvuf tarafından yutulması sonucunu doğurmuştur. Hatta felsefe terimi, itici bir terime dönüşmüş; onun yerine hikmet deyişi kullanılmış, İbn Haldun gibi yaratıcı bir düşünür bile, kendisi felsefe yapmakla birlikte, bastığı dalı kesercesine *Mukaddime*'sinde felsefenin boş ve yararsız olduğunu savunan bir bölüme yer vermiştir. Kuşkusuz, Selçuklular ve Osmanlılar döneminde felsefi eğilimli düşünürler yetişmiş, İbn Sînâ'nın meşrıki felsefesi ve onu devam ettiren Suhreverdi'nin işraki felsefesinin şerh ve haşiyeleri yapılmıştır; Muhyiddin ibn Arabi'nin tasavvuf felsefesi yeniden üretilmiştir. Ancak, gerek meşrıki-işraki gerekse tasavvuf felsefesinin keşfe dayalı bir epistemoloji içerdiği ve varlığı Tanrı karşısında sanallaştırdığı unutulmamalıdır.

Bunun yanında, Osmanlılarda, Gazzâlî ve İbn Rüşd arasında gerçekleşen Tehafüt tartışması da, önemli bir ilgi konusu olmuş, Hocazade Muslihiddin, Alaeddin Ali et-Tusi, Kemalpaşazade, Karabağı gibi düşünürlerce bu gelenek yeniden üretilmiştir; ancak her üretim, konuya dinsel bir temelde yaklaşmış, çoğu konuda Gazzâlî'yi haklı, İbn Rüşd'ü ise haksız bulmuştur. (146) Fatih Sultan Mehmet, Sahn-ı Seman Medresesi'ne felsefe dersi koymaya niyetlenmiş ise de başarılı olmamış, bunun yerine kelam okutulmuştur; ancak Katip Çelebi'nin deyişiyle gelişen süreçte kelam da felsefedir diye düşünülüp, o da medreseden dışlanmış, onun yerine akaid okutulmuştur.

Tanzimat sonrası süreçte, Rönesans döneminde İslam dünyasından Batı'ya aktarılan felsefe bu sefer Batı etkisiyle yeniden İslam kültüründe filizlenmeye başlamış (147), ancak bu sefer de, İslam tarzı felsefe yapmakla -bununla daha çok tasavvuf felsefesi ya da dinsel dogmalara destek olan onlarla çelişmeyen felsefe kastedilmektedir-, Batı tarzı seküler felsefe yapma arasında yeni tartışmalar ortaya çıkmıştır. Tanzimat bu ikiliği sürdürmüş; ancak 1933 Üniversite Reformuyla Atatürk Türkiye'si Batı tarzı felsefeden yana tavır almış, felsefenin seküler temelde yeniden yapılanmasına olanak sağlamıştır. Ancak Osmanlı'nın son döneminde ortaya çıkan Batı tarzı felsefe ile İslam tarzı felsefe arasındaki ideolojik kavga hiç bitmemiştir ve modern Türkiye'de hâlâ devam etmektedir.

İslam tarzı felsefe yapma, felsefeyi otonom bir varlık olarak görmemekte, onu dinin hizmetine sokmaya çalışmaktadır. Bu tarz, son dönemlerde etkisini gittikçe artırmış gibi gözükmektedir ve felsefe bölümlerine de sirayet etmektedir. Hatta yeni açılan felsefe bölümlerine atanan öğretim üyelerinin yapıtları irdelendiğinde felsefeyle hiçbir ilişkisi bulunmayan kimselerin oralara atandığına tanık olunmaktadır. Eğer anılan durum bu şekilde devam ederse, felsefe bölümleri felsefeyi dinin hizmetinde gören, onun bir payandası sayan bir bakışa yenik düşebilir ve felsefe geçmişteki gibi ontik, bağımsız varlığını yitirebilir. Benzer bir sürecin diğer sosyal alanlarda da yaşandığı izlenimi doğmaktadır. Eğer felsefe geçmişteki gibi din ve dinsel düşünce tarafından yutulursa, Türk aydınlanması başladığı yere geri dönecektir. Bu yüzden, modern Türkiye'nin sosyal bilimler ve felsefenin laik, özgürlükçü, eleştirel ve çok sesli temeli korunmalıdır. Ancak bu sayede aydınlanma süreklilik kazanabilir.

Elbette dinsel duyarlılığı olan kesimler felsefe yapabilir ve yapacaktır da; ancak bunu, felsefe yapmanın temel koşulunun rasyonel uslamlamalar olduğu ilkesini yok saymadan yapmaları gerekir. Felsefede her türden seküler temelli rasyonel argüman ve gerekçelendirmenin yeri vardır; o doğası gereği eleştirel bir etkinliktir; dini bu alana bilerek ya da bilmeyerek sokanların, felsefeden gelecek eleştirilere, dinsizliktir deyip dogmatik temelde karşı koymaya hakları yoktur; hatta falanın felsefesi İslam'a uygundur, falanın değildir demek de mümkün olmamalıdır. Aksi durum, felsefenin İslamileştirilmesi demektir ki, İslam düşünce tarihi bunun acısını düşünsel durağanlıkla yaşamıştır ve hâlâ da yaşamaktadır. Modern Türkiye'nin Mustafa Kemal Atatürk'te güçlü bir temel bulduğu aydınlanma, varlığını bilim ve felsefenin seküler temelini görmesine ve onu yaşama geçirmesine borçludur. Türk felsefesi, sürekli aydınlanma misyonunu ilke edinecekse, dogmatik temelde yapılanmama ve ussal olma koşuluyla her türden felsefi anlayışa ve dizgeye olumlu bakan, felsefi düşüncelerin diyalektiğinde gelişme gören ve bu arada, kendi alanına müdahale etmeye yönelen dogmatik düşünceleri felsefi tutum gereği açığa çıkarıp analitik olarak irdelemek ve rasyonel temelde reddetmekle gelişecektir.

DİPNOTLAR

146) Bkz. Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, cilt: I, Lotus Yayınları, Ankara 2005, s.52 vd.

147) Bkz. Remzi Demir, *Philosophia Ottomanica*, cilt: III, Lotus yayınları, Ankara 2007, s.17 vd.

Fıkıhçı ve kelamcıların felsefe aleyhine fetvalarından örnek metinler

'Düşünüyor, o halde vurun!'

"Filozofların kitaplarını okumak, içlerinde bulunan desise ve tehlike nedeniyle yasaklanmalıdır. İyi yüzemeyeni nehir kıyısında dolaşmaktan menetmek gerektiği gibi, halkı da bu kitapları okumaktan alıkoymak gerekir." (Gazzâlî) "Sultan, filozofların inançlarına bağlı olduğunu söyleyenleri, İslam ve kılıç arasında tercihe zorlamalıdır." (İbn Salah) "Filozoflar, Müslüman değildirler; onlar Yahudi ve Hıristiyan da değildirler; aksine müşriklerin durumu bile onlardan daha iyidir." (İbn Teymiye)

Der. Hasan Aydın

İslam ortaçağında, felsefenin ve felsefeyle ilgilenmenin dinen caiz olmadığı yönünde pek çok fetva vardır. Bu fetvalarda filozoflar ve felsefe, genellikle ilhâd, zındık, küfr vb. sözcüklerle bir arada anılırlar. Büyük fıkıhçılardan Şafii, Ebu Hanife, Maliki, Ahmet b. Hanbel, Zerkeşi, İbn Salah, İbn Nuceym, Şirbini, Buhuti; kelamcılardan, Bakillani, Cüveyni, Gazzâlî, İbn Teymiye vb. felsefeyle uğraşmanın ilhad, zındıklık ve küfür olduğuna hükmeden fetvalar vermişlerdir. Hasan Aydın, bu fetvalardan kimilerini *Bilim ve Gelecek* dergisi için derledi ve Türkçeleştirdi.

ERKEN DÖNEM FIKIHÇILARIN FETVALARI

Herevî (H. 481), *Zemm el-Kelâm* adlı yapıtında, Şafiî'ye şu sözü iliştirir: "Benim kelam ehl-i (ve felsefe) hakkındaki hükmüm, Ömer'in Sabîğ hakkındaki hükmü gibidir." Sabîğ, Halife Ömer b. El-Hattâb döneminde Medine'ye gelip, *Kuran*'ın kimi müteşabihlerinden, müşkillerinden ya da yaratılışından soru sormaya başlayan birisidir. Onun haberi kendisine ulaştığında Ömer kızar ve onu döver. Basra'ya sürgün edilmesini emreder. Şafiî onun dövülmesinin nedenini yalnızca, şüphe ve bidat izi taşıyan *Kuran*'ın müteşabihleri konusundaki sözüne bağlar. Böylece anılan olay, Müslümanlar arasında ayrılık yaratmasından korktuğu kelamı (ve felsefeyi) yasaklamasının (tahrîm) kanıtı olur. (1)

Zehebî (H. 728) *Mizân*'da, kelam (ve felsefe) biliminin yasaklanmasının bir diğer nedeni olarak, bu bilimin, özüyle İslam'a aykırı olan dehrilerin felsefesinden doğmuş bir ilim olmasını gösterir ve şöyle der: "Kim kelam bilimini dikkatlice incelerse, onun içtihadının sünnete muhalif olmaya neden olduğunu, bu yüzden, önceki alimlerin, eskilerin bilimlerini (ilm el-evâ'il) incelemeyi kınadıklarını, kelam biliminin de, dehri filozofların ilminden yani felsefeden doğmuş bir bilim olduğunu görür. Kim, zekasıyla peygamberlerin bilimiyle felsefi bilimi uzlaştırmaya çalışırsa, kaçınılmaz olarak birini diğeriyle muhalefet eder." (2) (…)

Kelam (ve felsefe) bilimi konusunda akıl yürütmenin yasaklandığına dair bir diğer delil de, kitap ve sünnette bu konuda bir emrin bulunduğunun ve selefin bu konuda araştırma yaptığının rivayet edilmemiş olmasıdır. Şafî aynı şekilde bu delile de işaret ederek Biş el-Merisi'ye (M 825) şöyle demektedir: "Onların çağırdığı şey konusunda, natık kitap, yükümlülüğü ifade eden bir farz, bir sünnet ya da selefin bu konuda araştırma yaptığı ve soru sorduğuna ilişkin bir rivayet mi var, bana söyleyiniz?" Öyle görünüyor ki, İbn Salâh (1245) mantık bilimini yasaklayan fetvasında bu illete dayanmıştır. Nitekim o, şöyle demektedir: "Şâri onun eğitimini ve öğretimi ile ilgilenmeyi mübah kılmadığı gibi, sahabe, tabiin ve müçtehit imamlardan hiçbirisi de bunu mübah görmemiştir." (3)

Şafiî'nin kelam (ve felsefe) biliminin yasaklanmasındaki üçüncü delili, kitap ve sünnete muhalif oluşta mantığı peşinden sürüklemesi ya da ikisinin terkine ve unutulmasına neden olmasıdır. Onun şu sözü buna işaret etmektedir: "Kelam (ve felsefe) erbabı hakkında benim hükmüm şudur: Onlara sopa atmalı, develere bindirip aşiretler ve kabileler arasında dolaştırarak, Kitap ve Sünneti bir yana bırakıp da kelama yönelmenin cezası işte budur, diye nida edilmelidir." (4)

Şafiî kelamı yasaklamakla yetinmeyip, felsefi bilimleri de yasaklamıştır. Ondan şu söz rivayet edilmektedir: "Eğer isim isimlendirilenden, şey şeyden farklıdır diyen bir adam duyarsan, onun zındık olduğuna tanıklık et." (5)

Aynı şekilde, Ebu Hanife en-Nu'mân b. Sâbit'den de (H. 150) felsefeyi eleştirdiği yönünde sözler aktarılmaktadır. İnsanların kelam konusunda ortaya attıkları, ilinek, cisim gibi konular üzerinde sorulduğunda şöyle dediği belirtilir: "Bunlar felsefenin işaretleridir; bunları terk edip, selefin yoluna dönmen gerekir, onların hepsi sonradan ortaya atılmış şeyler olup, bidattir." (6)

Mâlik b. Enes (H. 179) kelam (ve felsefe) bilimini yermekte Şafiî ve Ebu Hanife ile ortaklaşmaktadır. Nitekim kendisine soru sormaya gelen adama şöyle dediği aktarılır: "Öyle sanıyorum ki, sen Amr b. Ubeyd'in (M. 62) ashabındansın; Tanrı, bu kelam bidatine bulaştığı için onu lanetlemiştir." (7)

Öyle görünüyor ki, bu hadisçiler ve fıkıhçılar, dine ilişkin bir şeyi tartışırken din hakkında cedeli yasakladığı belirtilen Hz. Muhammed'in bir sözüne dayanarak, tıpkı onun gibi, bu konumda kalmakla yetinmeyi tercih etmektedirler: "Ey ümmet-i Muhammed, gün ışığında yolunuzu şaşırmayınız; ben size bunu mu emrettim, sizi bundan nehyetmedim mi? Bundan önce, bu türden şeyler söyleyenler helak oldu. Hayrının azlığı nedeniyle tartışma ayrılığa yol açar; az bir faydası olsa da tartışma, parçalar, kardeşler arasında düşmanlık meydana getirir… Beni İsraili tartışma 71 fırkaya, Hıristiyanları ise 72 fırkaya ayırdı. Benim ümmetim ise 73 fırkaya ayrılacak ve biri hariç diğerleri yolu şaşıracaktır. Kurtuluşa erenler, benim ve ashabımın yolunda olanlardır." (8)

Horasan fakihi İbn es-Semânî (H. 489) *el-İntisâr li-Ehl el-Hadîs* adlı yapıtında Ehl-i sünnet ve bid'ata sapanlar (kelamcı ve felsefeci) arasındaki hilafı şöyle diyerek özetler: "Bizimle bid'ate sapanlar arasındaki farkın akıl meselesi olduğunu bil. Onlar, dinlerini ussallar üzerine inşa ettiler. Ussallara tabi olup onun izini sürdüler. Ehl-i Sünnete gelince onlar şöyle dediler: Dinde asıl olan (ona) tabi olmaktır, akıllar da (ona) tabidir. Eğer din makuller üzerine kurulursa, halk vahiy ve nebilerden uzak kalır, böylece emir ve nehyin manası batıl olur ve herkes istediğini söyler. Eğer din ussallar üzerine bina edilirse, bu durumda mü'minlerin bir şeyi akıl edene değin kabul etmeleri caiz olmaz. Biz, dini emirler konusunda bize ulaşan şeyleri genel olarak düşündüğümüzde, Tanrının sıfatları ve insanların ona inanmasıyla ilgili olduğunu görürüz. Bu ise, Müslümanlar arasında açıkça bilinmekte, kendi aralarında aktarılmaktadır. Bu konuda ana kaynak ise selefin aktardıklarıdır. Selef ise, kabir azabı, kabirde iki meleğin sualleri, havz, cennet, cehennem, bunların nitelikleri, sırat ve mizan gibi konularda peygambere dayanmışlardır. Bu konuların hakikatini akılla kavramak mümkün değildir. Bu yüzden bize ulaşan emirlere kabul ve iman ile yükümlüyüz. Eğer dinsel emirlerden bir şey duyup aklınla kavrar ve onu anlarsan, bu konuda Tanrıya teşekkür et ve bil ki bu kavrayış onun yardımıyladır. Eğer onu kavrayamıyor ve anlayamıyorsan, onu aklına havale etme, ona inan ve tasdik et. Biliriz ki bu kavrayamadığımız şey, Tanrının dilemesi, kudreti ilmiyle ilgilidir. Nitekim Tanrı der ki: Sana ruhtan soruyorlar, de ki: O Rabbimin emrindendir, onun hakkında size az bir bilgi verilmiştir. Yine Tanrı der ki: Onun ilminden ancak dilediği kadarını kuşatabilirsiniz. İşte ehli sünnetin bu bağlamda şöyle demiştir: İslam ancak teslim olmakla gerçekleşir. (9)

Cahız, *Halk el-Kur'an ve Gayrihi* adlı yapıtında, Ahmet b. Hanbel'in konumunu şöyle izah eder: Kelam (ve felsefe) bilimine ve delillerine karşıydı; zira selef ona göre bu konulara hiç bulaşmamıştı. Onlara tabi olduğunu söylüyordu. Alkul *Kuran* konusundaki selefi tavrı yüzünden Abbasi hükümdarları Me'mun ve Mu'tasım dönemlerinde işkenceye uğradı. (10)

Ebû Hayyan et-Tevhidî, *el-İmtia ve el-Mu'anese* isimli yapıtında, filozof Matta b. Yunus ile Kadı ve dilbilimci olan Ebi Said es-Seyrafi arasında ilmi mantık ve nahivle alakalı bir tartışma aktarır. Seyrafi'nin en temel dayanağı, eğer bu alet akıl ise, mantıkla, felsefecilerin iddia ettiği gibi, bireylerin doğru ile yanlışı, hayır ile şerri bilemeyeceğidir. İlmi mantığı, Yunanlılar ortaya koymuşlar, kendi dilleriyle ıstılahlarını yaratmışlardır. Bu açıdan Yunan kökenli ve Yunan diline dayalı mantıkla, Türkler, Hintliler, Farslar, Araplar hüküm ortaya koyamazlar. Kaldı ki, Aristoteles'in ortaya koyduğu deliller, tüm milletleri bağlamaz; zira Yunanlılardan ve başkalarından ona karşı çıkanlar da olmuştur. Arapların dili Yunanlıların dilinden daha zengindir. (…) Buna dayanarak fıkıhçılar, mantığın ilmi nahve girişine karşı çıktılar ve İbn Salah, Ebu Şâme Abd er-Rahman b. Seyd İsmail ed-Dimaşkî, Nevevî, Badlusî gibi fıkıhçılar, mantığın usulü fıkıhta kullanılmasını da reddettiler. İlmi mantığa, köklü eleştirilerden birisi de İbn Teymiye'nin *Nasiha ehl el-İman fi redd ala mantık el-Yunan* adlı yapıtında bulunmaktadır. Onun nazarın-

da bu bilim, zeki kimsenin kendine ihtiyaç duymadığı hiçbir yararı olmayan bir bilimdir. Ona göre, kelam tanım, türleri, kıyas, burhan ve türleri konusunda mantığa dayanır. Yine buna göre ilim ya tasavvur ya da tasdikten ibarettir. Tasavvura tanımla; tasdike ise kıyasla ulaşılır. İbn Teymiye, mantığın doğru bir temele dayanmadığını düşünür. Zira tasavvurun, sadece tanımla elde edileceği asılsız bir iddiadır. Zira bütün milletlerin biliminsanları ve görüş sahipleri, tanım üzerinde konuşmadan da şeylerin hakikatini bilmekte ve araştırmaktadırlar. Biz biliyoruz ki, fıkıh, tıp, hesap gibi tekil şeylerle ilgilenen bilimlerde tanım olmaksızın tasavvur gerçekleşmektedir. Bu ise tasavvurların tanımla oluştuğu iddiasının yanlışlığını gösterir. Ayrıca bu Yunanlıların mantığı kurmadan önce de eşyanın hakikatini bildiklerini gösterir. Tanım, sadece tanımlanan şeyi diğerinden ayırır ve eşyanın hakikatini bilmede işe yaramaz."

(Ebu Ali Mulhim, *el-Felsefe el-Arabiyye: Müşkilât ve Hulûl*, s.21-23.)

DİPNOTLAR

1) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.18. Kimi kaynaklarda olay ayrıntılı olarak şöyle aktarılır: "Iraklı Sabîğ, askerler arasında *Kuran*'ın müteşabihlerini soruyordu. Mısır'a geldi. Amr İbnü'l-As onu muhafızla Ömer'e gönderdi. Ömer elçiden mektubu alıp okuduktan sonra 'Adam nerede' dedi. Muhafız 'Dışarıda bekliyor' dedi. Ömer 'Dikkat et, kaçmasın. Eğer kaçarsa senin canını yakarım' dedi. Muhafız Sabîğ'ı Ömer'e getirdi. Ömer 'Sen neleri soruyorsun?' dedi. O da sorduklarını Hz. Ömer'e anlattı. Hz. Ömer bana 'Sopaları getir' dedi. Sabîğ'ı yara bere içinde bırakıncaya kadar dövdükten sonra bıraktı. Sabîğ'ın yaraları iyileştikten sonra onu tekrar çağırıp aynı şekilde dövüp serbest bıraktı. Sabîğ iyileşince Hz. Ömer onu tekrar dövmek için çağırttı. Sabîğ 'Ey Mü'minlerin Emîri! Eğer beni öldürmek istiyorsan güzel bir şekilde öldür. Eğer beni tedavi etmek istiyorsan, Allah'a yemin ederim ben tedavi oldum' dedi. Böylece Hz. Ömer ona memleketine gitmeye izin verdi. Ebu Musa el-Eş'arî'ye de Müslümanlardan hiç kimsenin onunla oturmamasını emretti. Bu durum Sabîğ'a çok ağır geldi. Ebu Musa, Hz. Ömer'e 'Adamın durumu düzeldi' diye yazdı. Hz. Ömer 'O halde halka onunla oturma izni ver' diye cevap yazdı. Bir başka rivayet de şudur: Benî Temim'den Sabîğ b. Isl adında bir adam Medine'ye geldi. Yanında kitaplar bulunuyordu. Bu, Hz. Ömer'in kulağına geldi. Hz. Ömer onun getirilmesi için haber gönderdi ve onu dövmek için hurma ağaçları hazırlamıştı. Hz. Ömer'e vardığında 'Sen kimsin?' dedi. Onun 'Ben Allah'ın kulu Sabîğ'im' demesi üzerine de 'Ben de Allah'ın kulu Ömer'im' dedi ve işaret ederek adamı yara bere içinde bırakıncaya kadar dövdürttü. Adamın yüzünden kanlar akıyordu ve 'Ey Mü'minlerin Emîri! Artık yeter. Allah'a yemin ederim ki, kafamdaki şeyler silindi' dedi." (çevirmen)

2) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.19.

3) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.29-33.

4) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.31.

5) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.31.

6) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.32-33.

7) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.32-33.

8) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.36.

9) es-Suyûtî, *Savn el-Mantık ve el-Kelâm an Fenn el-Mantık ve el-Kelâm*, s.183.

10) Cahız, *Kitâb Halk el-Kur'an*, er-Resail Kelamiyye, Beyrut 1987.

GAZZÂLÎ'NİN FETVALARI

"Birisi dese ki; (*Tehafüt el-Felâsife*'de) filozofların görüşlerini ayrıntılı olarak açıkladınız. Şu durumda kesin bir biçimde onların kâfir olduklarına ve onlar gibi inananların öldürülmesi gerektiğine hükmeder misiniz?

"Deriz ki; üç sorunda onların kâfir olduğuna hükmetmek kaçınılmazdır. İlki, evrenin ve bütün cevherlerin öncesiz (kadim) olduğuna dair görüşleri; ikincisi, Tanrının önceli olan (hadis) tekil ve bireyselleri bilgisiyle kuşatamadığı görüşü; üçüncüsü ise, bedenlerin (cesed) diriltilmesi ve haşrini inkâr etmeleridir. Bu üç sorunda filozofların görüşleri hiçbir suretle İslam ile örtüşmez. Filozoflara inanan kişi, peygamberlerin yalancı olduğuna inanmış olur. Zira onlara göre peygamberlerin söyledikleri şeyler, maslahat icabı halk kitlelerine sorunları anlatabilmek için gerçekle ilgisi olmayan temsillerden ibarettir. Oysa bu, hiçbir Müslüman grubun inanmadığı açık bir küfürdür. Bu üç sorunun dışında kalan Tanrının sıfatları konusundaki tasarrufları ile bunların birliğine (tevhid) inanmalarına gelince, bu sorunlardaki görüşleri Mutezile'ye yakındır. Tabii nedenlerin zorunluluğu hakkındaki görüşleri de Mutezile'nin tevellüd (doğuş) görüşüyle aynıdır. Onlardan naklettiğimiz diğer görüşlerinin hepsi de, İslam mezheplerinin birinin ileri sürdüğü görüşe benzer. Yalnız bu üç esas sorun böyle değildir. Bidat ehlini kâfirlikle suçlayan kişi, bu üç sorunun dışında pek çok sorundan dolayı da filozofların kâfir olduğuna hükmeder. Onlara (bidatlerinden dolayı) küfrü nispet etmeyen kişi ise, filozoflara yalnızca bu üç sorunda küfrü nispet eder. Bize gelince, biz kitabın amacının dışına çıkmamak için şu anda bidat sahiplerinin tekfir ve onların doğru olan ve olmayan görüşlerini incelemeye geçmeyeceğiz. Doğruya ancak Tanrı ulaştırır."

(Gazzâlî, *Tehafüt el-Felâsife*, s.204.)

"Burada felsefenin kötü olan ve olmayan kısımları hangileridir; filozoflar hangi sözlerinde tekfir edilirler, hangilerinde edilmezler, hangi hususlarda bidat ehlinden sayılırlar, hangilerinde sayılmazlar; hakikat ehlinin sözlerinden çalıp batıl iddialarını kabul ettirmek için kendi sözlerinin arasına kattıkları nelerdir; halk onların hakikat diye iddia ettikleri bu sözlerden nasıl nefret etmiştir; hakikat sarrafı olanlar, onların sözlerinden saf hakikati, sahtesinden nasıl ayırt etmişlerdir gibi sorula-

ra yanıt bulmaya çalışacağım. (…) Felsefeyi anladıktan sonra, bir seneye yakın bir zaman, tekrar ederek gaye ve derinliklerini araştırdım, devamlı düşündüm. Nihayet desise, hakikat ve hayallere şüphe bırakmayacak bir şekilde bilimlerine muttali oldum. İşte şimdi, filozofun ve bilimlerinin hikâyesini dinle:

"Onları birkaç sınıf, bilimlerini de, birkaç kısım halinde gördüm. Onlara, çokluklarına ve eskileri ile yenileri arasında hakka yakınlık ve uzaklık farkı gözetmeden küfür ve sapkınlık (ilhad) damgası vurmak gerekir. Filozoflar, fırkalarının çokluğuna ve mezheplerinin çeşitliliğine rağmen üç kısma ayrılırlar. Dehriler, Tabiatçılar ve İlahiyatçılar.

"Dehriler, en eski filozoflar zümresidir. Evreni idare eden ve her şeye muktedir olan bir yaratıcının varlığını inkâr etmişlerdir. Evrenin bir yaratıcı tarafından değil de, öteden beri kendiliğinden mevcut olduğunu, canlının spermden, spermin de canlıdan meydana geldiğini, böylece ebedi olarak devam ettiğini ileri sürmüşlerdir. Bunlar zındıktırlar.

"Tabiatçılar, en çok doğal evreni, hayvan ve bitkilerin dikkate değer taraflarını araştıran filozoflardır. Onların en çok uğraştığı konu, hayvan uzuvlarının cerrahisidir. Bu çalışmaları sırasında, canlılarda Tanrının yaratışının, kendilerini yaratan, hâkim, hadiselerin gaye ve maksatlarına muttali kadir bir Tanrının varlığını itirafa zorlayan eşsiz hususiyetlerini, hikmetinin yüksekliğini gördüler. Anatomi bilimini ve kısımlarını, faydalarının hikmetlerini tetkik eden her insanda, hayvan ve bilhassa insan vücudunu yaratan Tanrının kemaline dair zaruri bir bilgi meydana gelir. Şu kadar var ki, bu filozoflar, tabiatı pek fazla incelediklerinden, mizaç itidalinin, hayvan kuvvetinin teşekkülü üzerinde büyük bir etkinin olduğunu düşündüler. Sonra insanın akıl yetisinin mizaca bağlı olduğunu, mizacın bozulmasıyla bozulduğunu; yok olursa tekrar var olamayacağını zannettiler. İddia ettikleri tarzda hareketle nefsin öldüğüne ve dönmeyeceğine inandılar ve sonuç olarak ahireti inkâr ettiler. Cenneti, cehennemi, kıyameti ve hesabı da inkâr ettiler. Onlara göre ibadet için sevap, günah için azap yoktur. Nihayet bağlarından çözülüp hayvanlar gibi şehevi arzulara daldılar. Bunlar da zındıktır. Çünkü iman esası Tanrıya ve ahret gününe inanmadır. Halbuki onlar, Tanrıya ve sıfatlarına inanmışlarsa da, ahret gününü inkâr etmişlerdir.

"İlahiyatçılar, filozofların sonraki grubudur. Aralarında Sokrates, Platon ve Aristoteles vardır. Aristoteles, onlara mantığı yazan, bilimleri geliştiren ve istifade edilir kılan kişidir. Böylece bilgileri anlaşılır hale gelmiştir. Bu filozofların hepsi, anılan iki grubun yani Dehrilerin ve Tabiatçıların görüşlerini reddetmişler ve rezaletlerini başkalarına bırakmayacak şekilde ortaya koymuşlardır. Onları birbiriyle çarpıştırarak Tanrı savaş hususunda müminlere yardım etti mealindeki ayete göre, müminlerin onları reddetmelerine gerek kalmadı. Sonra Aristoteles Platon'u, Sokrates'i ve ondan önceki filozofları, hepsinden uzaklaşıncaya kadar tam manasıyla reddetti. Ancak onların küfürlerinden ve bidatlerinden kötü taraflar kalmıştı; kendilerinden tamamıyla sıyrılmaya güç yetiremedi. Bu nedenle, onları ve İslam filozoflarından Farabi ve İbn Sina diğerleri gibi onları takip edenleri de tekfir etmek lazımdır. Şu da eklenmeli ki, İslam filozoflarından hiçbirisi Aristoteles'in felsefesini bize Farabi ve İbn Sina gibi doğru nakledememiştir. Bu iki filozofun haricindekilerin naklettikleri şeyler, inceleyenlerin kalplerini rahatsız eden hata ve karışıklıklardan salim değildir. Anlaşılmayan bir şey nasıl ret ya da kabul edilir? Aristoteles'in Farabi ve İbn Sina'nın nakillerine göre bilinen bütün felsefesi üç kısma ayrılır; bir kısmı küfrü gerektirir; bir kısmı bidat içerir; bir kısmı da özde inkârı gerektirmez."

(Gazzâlî, *el-Munkiz Min ed-Dalal*, s.11-13.)

"Filozofların kitaplarını okumak, içlerinde bulunan desise ve tehlike nedeniyle yasaklanmalıdır. İyi yüzemeyeni nehir kıyısında dolaşmaktan menetmek gerektiği gibi, halkı da bu kitapları okumaktan alıkoymak gerekir. Yine çocukları yılanlardan korumak icap ettiği gibi, kulakları da bu sözlerin tehlikelerinden uzak tutmalıdır."

(Gazzâlî, *el-Munkiz Min ed-Dalal*, s.16.)

"Bunların bu şekilde tekfir edilmeleri, küfrün -mesela köle ve hür olma hali gibi- şer'i bir hüküm oluşundandır. Çünkü bir kimseyi tekfir etmenin manası, o kimsenin öldürülmesinin mübah olması ve ahrette cehennemde ebedi kalacağına hükmedilmesidir. (…) Zira tekfir, tekfir edilenin malının alınması, kanının dökülmesi, cehennemde ebedi kalınmasına hükmedilmesi gibi önemli neticeler doğuran şer'i bir hükümdür."

(Gazzâlî, *Faysal et-Tefrika Bey el-İslam ve ez-Zendaka*, s.137.)

İBN SALAH'IN FETVASI

"**Soru**: (…) İbn Sina'nın eserleriyle uğraşmak, kitaplarını incelemek caiz midir? Yine onun ulemadan olup olmadığına inanmanın hükmü nedir?

"**Cevap**: Bu caiz değildir. Kim bunu yaparsa, dinini yitirir ve büyük bir fitneye maruz kalır. O ulemadan değildir; aksine insan şeytanlarından bir şeytandır. (…)

"**Soru**: Mantık ve felsefe öğrenimi ve öğretimi ile uğraşanlar hakkında ne dersin; mantık biliminin özlü ve ayrıntılı bir biçimde öğrenimi ve öğretimi şeriat açısından mübah mıdır; sahabe, tabiun, selefi salihten müçtehid imamlar felsefe ve mantık öğrenimi ve öğretimi konusunda neler söylemişlerdir; şer'i hükümlerin ispatında mantık biliminin terimlerini kullanmak caiz midir; şer'i hükümlerin buna gereksinimi olup olmadığı konusunda ne diyorsun; mantık ve felsefenin açıkça öğretimini yapanlar karşısında gerekli olan nedir; bir sultan, kendi döneminde kimi şehirlerde (bilâd) kimi şahısların felsefe eğitim ve öğretimiyle uğraştıklarını, kitaplar tasnif ettiklerini ve medreselerde ilim öğrettiklerini görürse ne yapmalıdır; sultanın, bu şehirlerdeki felsefecileri azletmesi ve insanları onların şerrinden koruması gerekir mi?

"**Cevap**: Felsefe aptallığın ve çözülüşün temelidir (üss es-sefeh ve el-inhilal). Tüm sapıklıkların, başkaldırının, zındıklıkların ve yanlışlıkların nedenidir (madde). Felsefeyle uğraşan kişi, şeriatın güzellikleri ve açık kanıtları karşısında kör olur; felsefe öğrenen ve öğreten sapıtır ve haktan uzaklaşıp şeytanı önder edinmiş olur. (…) Mantığa gelince, o da felsefenin girişidir; şerrin girişi de şerdir. Dolayısıyla, onun öğrenim ve öğretimiyle uğraşmak da şer'i olarak caiz değildir. Ne sahabe, ne tabiin ne selefi salihin ne de müçtehit imamlar onu mübah saymışlardır. (…) Şer'i bilimlerdeki araştırmalarda mantık terimlerini kullanmaya gelince, şer'i bilimlerin -Tanrıya hamdolsun ki- mantık ve terimlerine gereksinimi yoktur. Mantıkçıların tanım ve kesin kanıtla (burhan) ilgili iddiaları geçersizdir. Şeriat ve şer'i bilimler tamamlanmıştır; şer'i bilimlerin öncüleri, ortada ne mantık ne de felsefe varken, gerekli olan bilimi bütün derinliği ve ayrıntısıyla ortaya koymuşlardır. Bir yararı olduğunu düşünüp felsefe ve mantıkla uğraşanların, onu öğrenen, öğreten ve bu konuda kitaplar yazanların şerrinden Müslümanları korumak sultana düşer. Sultan bunlarla uğraşanları soruşturup medreseden çıkartmalı, hâlâ aynı şeyle uğraşanlar varsa, onları takip ettirmeli, filozofların inançlarına bağlı olduğunu söyleyenleri ise, İslam ve kılıç arasında tercihe zorlamalıdır."

(İbn Salah, *Fetavâ İbn Salah*, s.94-97.)

İBN TEYMİYE'NİN FETVASI

"Felsefecilere gelince onların durumu, Yahudiler ile Hıristiyanların durumundan da kötüdür. Çünkü onlar, berikilerin cehalet ve sapıklığı ile ötekilerin facirlik ve zalimliklerini bir araya getirerek cehalet ve zalimlik alanında Yahudileri ve Hıristiyanları geride bıraktılar. Nedenine gelince onlar, mutluluğu, sadece gerçeği bilmeye bağlı saydılar, insanın varlık âlemi ve akıl prensipleri ile uyum içinde bilgi sahibi olmasını mutlu olması için yeterli gördüler. Arkasından da Tanrının zatı, isimleri, sıfatları, melekleri, kitapları, peygamberleri, yarattıkları ve emirleri hakkında çok zayıf bilgilerle yetindiler. Böylece cahillikleri bilgilerinden daha büyük ve sapıklıkları hidayetlerinden daha baskın oldu. Başka bir deyişle, basit cehaletle katmerli cehalet arasında dönüp dolaşır oldular. Çünkü onların tabii bilimler ile matematik alanında söyledikleri sözler nefsin kemalini sağlayamaz, bu konuda yararlı da değildir."

(İbn Teymiye, *İman Üzerine*, Salih Uçan çevirisi, s.189.)

"Filozoflar, Müslüman değildirler; onlar Yahudi ve Hıristiyan da değildirler; aksine müşriklerin durumu bile onlardan daha iyidir. (…) Kelamcılar, açık sapıklıkları (ihad) ve İslam'a muhalefetleri nedeniyle, evrenin öncesiz olduğu, Tanrının tikellere dönük bilgisini yadsıdıkları ve ahreti reddettikleri için onları reddettiler. Bu üç meselede Ebu Hamid el-Gazzâlî, *Tehafüt el-Felasife*'de dinsizlikle suçladı."

(İbn Teymiye, *er-Redd alâ el-Mantık*, s.244.)

İBN HALDUN'UN FETVASI

"Felsefenin boş ve yararsızlığı hakkında: (…) Felsefi bilimler şehirlerde çok yayılmıştır. Bu bilgilerin dine olan zararı büyüktür (…) Bununla beraber, hikmet ve felsefe bilgileri okuyacak olan kimse, ilk önce tefsir (*Kuran* yorumbilimi), fıkıh (İslam hukuku) ve diğer dini bilgileri hakkıyla öğrenmeli ve ancak bundan sonra, felsefi bilgileri öğrenmeye başlamalıdır. İslami bilgileri bilmeyen kimse, bu bilgileri öğrenmeye yanaşmamalıdır. Çünkü dini bilgileri bilmeyenlerden, bu bilimlerin ölüme götüren hallerinden sağlamca kurtulanları azdır."

(İbn Haldun, *Mukaddime*, Cilt: III; Z. K. Ugan çevirisi, s.112-113.)

Ortaçağ'ın cadılarından Said Nursi'nin Amazonlarına

Bedenlerini sakınmadan kamusal alanda erkeklerle birlikte gündelik hayatını yaşayan kadından daha şeytani, imanı daha fazla tehdit eden pek az şey var, İslamcılar için. Esasta ise, diğer tek tanrılı dinler gibi İslam'ın da üzerinde yükseldiği erkek egemenliğinin tehdidini taşıyor. Ortaçağ'ın cadıları ve Said Nursi'nin Amazonları tarihsel olarak aynı cephede duruyorlar. Tehdit ettikleri düzen de, karşı karşıya kaldıkları suçlamalar da birbiriyle nasıl örtüşüyor.

Şule Dede

"Keşke bu analar babalar, yine eskiden cahilliye devrinde olduğu gibi, istikbaldeki iffetlerinin muhafazasını düşünerek kız çocuklarını diri diri toprağa gömselerdi de, bugün bu soysuz, ahlaksız, hayâsız, tahrik edici mezarları gözlerimiz görmeseydi." (1) Şule Yüksel Şenler'in *İslam'da ve Günümüzde Kadın* isimli kitabından. Şenler, bugün "türban" dediğimiz arkadan bağlamalı "modern" örtünme biçiminin yaratıcısı. Fakat geleneksel olan ile modern olanı birleştirme çabası bu noktadan ileri gitmiyor. Şenler için modern olan (kadın) "tahrik edici" ve dolayısıyla "ahlaksız". Bu nedenle keşke diri diri gömülseler diyerek Şenler, yeni bir cadı avının sirenlerini çalıyor.
Abartıyor muyum?

"İlk günah"ın getirdikleri

Ortaçağ'da 13. ve 17. yüzyıl arasında baş gösteren cadı avları sırasında, büyük çoğunluğu kadın olmak üzere -genellikle erkekler cadılıkla suçlanan kadınların oğulları ya da kocaları idi- kimi çalışmalara göre on binler kimilerine göre ise milyonlarca insan korkunç işkencelerle katledildi. Bu insanlar, şeytanla işbirliği yaparak insanları ve toplulukları felakete sürüklüyordu. Kilisenin söylediği böyle. Aradan geçen asırlarda, avlananların gerçekten geceleri süpürgelerini alıp uçtuklarına, düzenledikleri ayinlerde bebekleri öldürüp yediklerine, kara büyüler yaptıklarına inanmayanlar ise maddi temellere yoğunlaştılar. Lois Martin, bu avı temel olarak anatanrıça kültünü sürdüren pagan topluluklara kilisenin verdiği tepki olarak yorumluyor. (2) Fatmagül Berktay ise sınırları genişletiyor. 11. yüzyılda tıbbın bilimsel bir alan ve meslek haline gelmeye başlaması ile birlikte, Ortaçağ'da ebeliksağaltıcılık yapan kadınların, kilise tarafından cadılıkla suçlandığını belirtiyor. Berktay'a göre bunun nedeni kadınların birbiriyle ilintili üç egemenlik biçimine meydan okuması: "Ruhban sınıfı dışındaki halk üzerinde kilisenin, kadın üzerinde erkeğin ve köylü üzerinde toprak sahibinin egemenliği." Kiliseye meydan okuyorlardı çünkü kiliseye göre hastalık bir tanrı vergisiydi ve dinsel bir denetim uygulanmalıydı. Üstelik sağaltıcılığı "elinin hamuruyla" yaparak kilisenin erkek egemenliğine meydan okuyorlardı. Toprak sahiplerinin ayrıcalıklı konumunu da yok sayıyorlardı, çünkü bu "cadılar" genellikle toplumsal statü bakımından aşağı, 41-60 yaş arasında dul ya da evli kadınlardı. Kısacası kadınlar, tıpkı "ilk günah"ı işledikleri gibi yine şeytanla işbirliği yaparak bütün bir düzeni tehdit ediyorlardı. (3) Fakat bu sefer ilki gibi olmayacak, düzeni "yedirtmeyeceklerdi". Ne var ki, kilisenin mutlak egemenliği cadılar tarafından değil ama aydınlanma ile tarihe gömüldü. Peki, 20. yüzyıl sonlarında ahlaksızları gömmekten bahseden Şule Yüksel Şenler'in söylemi ile Ortaçağ karanlığının avları arasında nasıl bir ilinti var?

Başka bir soruyu cevaplayarak ilerleyelim: Şenler'in hayatını vakfettiği İslam inancına göre, neden modern yaşam biçimi ahlaksız? Kadın -bilhassa modern kadın- neyi, nasıl tehdit ediyor?

Alâeddin Şenel ahlâkı insan-insan, birey-toplum ilişkilerinde "'iyi' ile 'kötü' ya da 'doğru' ile 'yanlış'

olarak değerlendirilen davranışlarda bir yargıya varılırken kullanılan kavram" olarak tanımlıyor ve benimsenen değerlere bağlanmış olgularla ve yargılarla ilgili olduğunu ekliyor. (4) O halde Şenler gibi İslami düşünceyi benimseyenlerin gördüğü "ahlaksızlık"ın arkasında örülü olan değer ve yargıları açık etmek gerekiyor. Bu işi, İslam düşüncesinin derinliklerine inip teorik ve maddi bir temel kurmaya çalışarak değil, bu düşüncenin güncel ve hayatımızı son yıllarda doğrudan etkileyen ideolojik tezahürleri üzerinden yapmaya çalışacağım. (Teorik temelleri dosyamızın içinde bulunan Fatmagül Berktay'ın yazısında bulabilirsiniz.)

Şeytani "yarı çıplaklar"

İslam'da ahlaksızlığın başat nedenlerinden birinin fitne olduğunu biliyoruz. Fitne "Allah'ın rızasının dışına çıkartıp" düzensizlik, anarşi yaratan her şey olarak tanımlanabilir. Pek çok günah, gaflet, kusur fitne olarak sayılabilir; fakat bir hadiste Muhammed'in şöyle söylediği bildirilir: "Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, kadın fitnesidir." Nedir bu kadın fitnesi? Artık üniversitelerde adına yapılan anma etkinliklerinin sıradanlaştığı bir zat, Gülen cemaatinin düşünsel önderi Said Nursi bu kez de bizlere yol göstersin:

"Ahirzamanın fitnesinde en dehşetli rolü oynayan tâife-i nisaiye (kadın taifesi) ve onların fitnesi olduğu hadisin rivayetlerinden anlaşılıyor. Evet, nasıl ki tarihlerde, eski zamanlarda 'Amazonlar' namında gayet silâhşör kadınlardan mürekkep bir tâife-i askeriye olarak hârika harpler yaptıkları naklediliyor. Aynen öyle de: Bu zamanda zındıka (dinsizlik) dalâleti, İslâmiyete karşı muharebesinde, nefs-i emmarenin (kötülüğü emreden nefsin) plânıyla, şeytan kumandasına verilen fırkalardan en dehşetlisi; yarım çıplak hanımlardır ki; açık bacağıyla dehşetli bıçaklarla ehl-i imana (inananlara) taarruz edip saldırıyorlar. Nikâh yolunu kapamaya, fuhuşhâne yolunu genişlettirmeye çalışarak; çokların nefislerini birden esir edip, kalb ve ruhlarını kebâir (büyük günahlar) ile yaralıyorlar. Belki o kalblerden bir kısmını öldürüyorlar." (5)

Said Nursi, bacağını açan yarı çıplak(!) kadınları İslamiyet'e savaş açmış "zamane Amazonları" olarak nitelendiriyor. Bu kadınlar, kalpleri tertemiz masum inananları (ki tamamı erkek) hedef alıyorlar ve bu savaşta ne yazık ki bir kısmı "şehit" düşüyor. İşte şeytanla işbirliği yaparak bu savaşı başlatabilen fitne kadında mevcuttur ve karşı durulması zor olduğu için çok tehlikelidir. Said Nursi'nin açıkça yaptığı savaş benzetmesi günümüzü anlamak açısından da önemli. "Doğru" ile "yanlış", "iyi" ile "kötü", "ahlak" ile "ahlaksızlık", "şeytan" ile "inanan" arasında yürütülen bu savaşta, doğal olarak ya düşman sizi yok edecek, ya da siz onu. "Demokrasi", "bireysel özgürlük", "yaşam biçimine saygı" gibi bir arada yaşamayı olanaklı kıldığı söylenen kavramların bu düşüncenin içinde yer bulması olanaksız. Fakat karşımızda bir taraftan Said Nursi geleneğini benimsemiş, bir taraftan da demokrasiyi dilden düşürmeyen bir muhafazakârlık duruyor. Mısır'da Mursi'ye yapılanları demokrasiye yapılmış bir darbe olarak nitelendirip kınayan Fethullah Gülen, konu kadınlara gelince gözyaşlarını silip saldırganlaşıyor:

"… göze, kulağa ve daha başka uzuvlara seslenen, ve tahrik unsuru olan şeylerin hepsinin yok edilmesi lazımdır ki, fuhuştan da, tefahhuştan da uzak kalmış olalım. Günümüzün insanı çok ciddi bir tehlike ile karşı karşıya bulunmaktadır. Efendimiz yer yer bu tehlikeye dikkat çekmiş, 'Ümmetim hakkında en çok korktuğum şey, kadın fitnesidir.' buyurmuştur. Başka bir hadiste, 'Ümmetim için kadından daha büyük bir fitne bırakıldığını hatırlamıyorum.' demiştir. Kadın fitnesi, pek çok geçmiş milletleri hâk ile yeksan etmiştir. Evet, pek çok eski cemaat ve milletler kadın yüzünden mahv-u perişan olmuştur. Roma ve Bizans şehvet ve şehevâni duygular altında kalarak ezildi. O güzelim Endülüs de öyle…" (6)

Gülen yaptığı bir konuşmasında, "Asya, Meryem gibi sultana benzeyen hemşirelerimiz, analarımız var; onlar mazur görsünler fakat şeytanın çoğu kez oltasına kadını taktığı buyrulur." diyor. (7) Özellikle genç erkekleri, kendilerini "kadınlarla avlamaya çalışan" inançsızlara karşı uyarıyor ve iffetlerine sahip çıkmaya çağırıyor. Başka bir deyişle durum şu: İnanan erkekler kadınların aracılığı ile sürekli şeytanın saldırısı altındalar. Düşünün, kadının her yeri kapalı olsa sesi tahrik edebilir ya da yürüyüşü, kolunu kıpırdatması, başını sallaması… Sultana benzemek zor, her kadının harcı değil. Fakat erkeklerin imanını zor durumda bırakmamak ve şeytana mesai yaptırıp toplumsal ahlakı bozmamak için en azından bedeni örtmek şart.

Geçtiğimiz ay hamilelerin sokakta dolaşmasının göz zevkini bozduğu gerekçesiyle uygun olmadığını

Cadı avları, şeytanla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle binlerce insanın cezalandırıldığı kitlesel bir katliamdı.

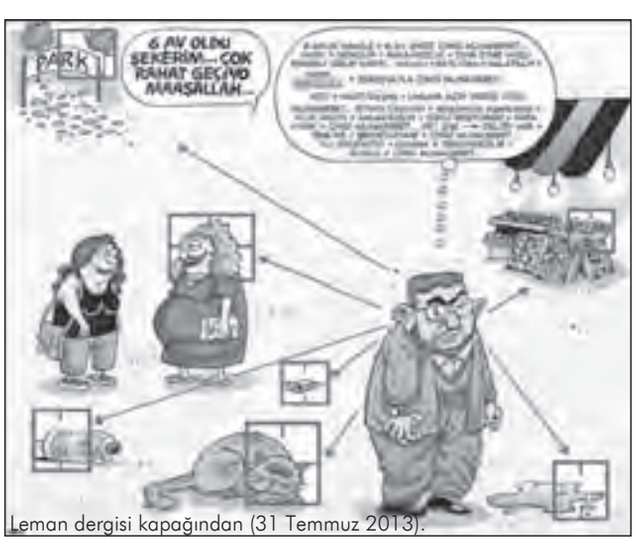
belirten Ali Rıza Demircan, Fethullah Gülen'le aynı düşünceye sahip. Kadınların şeytana kapı aralayan fıtratına ilişkin *İslam'a göre Cinsel Hayat* kitabında şöyle diyor:

"Şanı yüce olan Allah, kadını câzibeli yaratmış ve sevdirmiştir. Onun bütün organları cinsel bakımdan çekici ve cinsel çağrışım yaptırıcı olduğu içindir ki; İslam Dîni'nde kadın, evlenebileceği erkeklere karşı eller, yüz ve ayaklar dışındaki bütün vücût organlarını örtmekle emrolunmuştur." (8)

Nursi'nin bugüne bıraktıkları

Şule Yüksel Şenler'in dem vurduğu "ahlaksızlık"ın altında işte böyle bir düşünce yatıyor. Yeni doğan kız çocuklarını gömmeyi "ahlaklılık"tan sayıp, modern dönemin kadınlarını ahlaksızlıkla suçlayan değerler bütününün kalbi bu. Bu anlayış, erkeğe "nefsine sahip çık" demek yerine kadınların bedenleri ve hayatlarına erkeğin nefsini uyandırmamak üzere kısıtlamalar dayatmayı ahlaklı kılıyor. Bedenlerini sakınmadan kamusal alanda erkeklerle birlikte gündelik hayatını yaşayan kadından daha şeytani, imanı daha fazla tehdit eden pek az şey var, İslamcılar için. Esasta ise, diğer tek tanrılı dinler gibi İslam'ın da üzerinde yükseldiği erkek egemenliğinin tehdidini taşıyor. Ortaçağ'ın cadıları da Said Nursi'nin Amazonları da tarihsel olarak aynı cephede duruyorlar. Tehdit ettikleri düzen de, karşı karşıya kaldıkları suçlamalar da birbiriyle nasıl örtüşüyor.

AKP'nin sahip çıktığı gelenek itibariyle bu meseleye kayıtsız kalamayacağı kesindi. Son on yılda, kadınların ince askılı elbiseler giymemesi gerektiğini, türbansız kadınların "kiralık ev"e benzediğini, kot pantolonun tacize zemin hazırladığını, kızlı erkekli oturmayı geçelim merdiven çıkmanın dahi sakıncalı olduğunu duyduk. Kürtaj yasağını tartıştık, bekâr olmasına rağmen hamile kalabilme cüretini gösteren kadınların ailelerine bizzat aile hekimliğince haber verildiğini gördük. Haziran direnişini karalamak üzere Gezi Parkı'nda kestirilemeyecek sebeplerle biriktirilen prezervatiflerin delil olarak kullanıldığını işittik. AKP için kadının ve dolayısıyla cinselliğin denetimi, her fırsatta üzerine gittiği, her boşluğu doldurmaya çalıştığı bir konu. Neyse ki artık ne Şenler'in referans gösterdiği cahilliye dönemindeki gibi bir kırımdan, ne de cadı avları gibi bir katliamdan söz etmek mümkün olabilir. Bunun yerine AKP iktidarının başka yöntemleri var. Örneğin bunun hukuksal ayağına örnek olacak ürpertici bir haber: Ankara'da eşini öldüren koca savunmasını şöyle yapıyor: Telefon kullanmasını yasaklamama karşın eşimde kırmızı renkli telefon çıktı; benden habersiz psikologa gidiyor, beyaz pantolon giyiyordu; çalışmak istediğini söylüyordu ve haklarını korumak için evin "aile konutu" olduğuna dair tapuya şerh düştü. (9) Bir savunma bile değil bu, hatta savunma diye yüzsüzce bunları söyleyene ek bir ceza daha vermeli… Fakat hâkim adamı haklı buluyor ve haksız tahrik indirimini veriveriyor.

Leman dergisi kapağından (31 Temmuz 2013).

Kadınlara yönelik erkek şiddeti elbette AKP'den önce de vardı; keza ödüllendirme gibi indirimler de. Fakat kırmızı telefon ya da beyaz pantolonda cinsel çağrışımlar bulup tahrik saymakta Said Nursi'nin ve Fethullah Gülen'in katkısı büyüktür sanıyorum.

Yine ay içinden bir başka haber: Milli Eğitim Bakanlığı'ndan velilere mesaj gönderiliyor: "Anne-babanın izleme ve kontrol çabalarını artırması, erkek çocukların uzun vadede daha fazla problemli davranış göstermelerine neden olurken, kız çocukların problemli davranışlarının azalmasını sağlamaktadır. Çocuğunuza vereceğiniz tepki onun cinsiyetine göre farklı sonuçlara yol açabilir." (10) Bir yerde "kızını dövmeyen, dizini döver"e varıyor bakanlık. Kadın fitnesine binaen, yılanın başını küçükken ezme çabasına giriyor.

Ayın sonlarına doğru gelen bir haber ise AKP'nin anlayışını açık etmede tüm haberlere fark attı. Diyanet İşleri Başkanı Mehmet Görmez'in kadına yönelik erkek şiddetini önlemeye dönük alınacak tedbirlerle ilgili bir toplantıda yaptığı ses getiren açıklamayı biliyorsunuzdur: "Birleşmiş Milletler kadına karşı şiddeti önleyeceğine insanlığa karşı cinayetleri önlesin." Görmez haksız değildir; asırlardır erkekleri imandan çıkarmaya çalışan kadınları değil -hatta onlara karşı-, ümmetin selametini düşünmek onun en değerli hazinesidir. Muhtaç olduğu kudret ise cebindeki Risale-i Nur'da mevcuttur.

KAYNAKLAR

1) Akt. Handan Koç, *Muhafazakârlığa Karşı Feminizm*, Destek Yayınları, 2012.

2) Lois Martin, *Cadılığın Tarihi*, çev. Barış Baysal, Kalkedon Yayınları, 2009.

3) Fatmagül Berktay, *Politikanın Çağrısı*, İstanbul bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, 2.Baskı.

4) Alâeddin Şenel, "Ahlak, ahlaksızlık ve etik", *Bilim ve Gelecek*, sayı 108.

5) "Ehl-i imana saldıran dehşetli bıçaklar!", http://www.saidnursi.de/risale-i-nur/nurdan-katreler/3740-ehl-i-imana-saldiran-dehsetli-bicaklar.html

6) M. Fethullah Gülen, *Hadis Şerhleri Asrın Getirdiği Tereddütler*, http://tr.scribd.com/doc/96419780/Hadis-%C5%9Eerhleri-Asr%C4%B1n-Getirdi%C4%9Fi-Tereddutler-Serisi-4-kitap.

7) Fethullah Gülen Kadın Fitnesi Karşısında Hz. Yusuf İradesi, http://www.youtube.com/watch?v=rbzYu1XaW_0

8) Ali Rıza Demircan, *İslam'a göre Cinsel Hayat*, http://www.alirizademircan.net.

9) "Kırmızı telefon ve beyaz pantolon tahrik sayıldı", http://www.cumhuriyet.com.tr/?hn=436164&kn=7&ka=4&kb=7, 21 Ağustos 2013.

10) "Milli Eğitim'den velilere skandal mesaj: Kızları kontrol edin, erkekleri serbest bırakın", http://haber.sol.org.tr/devlet-ve-siyaset/milli-egitimden-velilere-skandal-mesaj-kizlari-kontrol-edin-erkekleri-serbest-bira, 20 Ağustos 2013.

İslamiyet'te kadın ve cinsellik

Evde nesne Sokakta fitne

İslam'ın; şeriatın ve içtihadın oluşturduğu biçimiyle erkek arzusu çevresinde kurulmuş ataerkil evreninde kadın, erkeği doyuma ulaştırmak için yaratılmış bir zevk nesnesidir. Bu evrende cinsel eylem, eşit iradeyle donatılmış iki kişiyi birleştiren bir eylem olarak görülmez ve yalnızca erkeğin iradesi göz önüne alınır.

Prof. Dr. Fatmagül Berktay

Fatmagül Berktay'ın doktora tezi olarak hazırladığı ve *Tek Tanrılı Dinler Karşısında Kadın* adı ile yayımlanan kapsamlı çalışmasının bir bölümünü oluşturan bu makaleyi, dergi formatına uygun bir biçimde düzenleyerek okurlarımıza sunuyor, Fatmagül Berktay'a katkısından dolayı teşekkür ediyoruz.

Beden-akıl/ruh ayrımı, elbette yalnızca Batı'ya özgü olmayan, birçok kültürde gözlenen bir olgudur. Ayrıca bütün kültürlerde kadın ve erkek bedenleri arasında bir ayrım yapılır ve bu iki tür bedene farklı anlamlar yüklenir. Gerek Batı, gerekse Doğu geleneğinde kadın bedeni, bedenselliğin en somut ifadesi olarak görülür. Çünkü kadın, doğurganlığı ve üremede oynadığı rol nedeniyle varoluşun fiziksel yönleriyle daha fazla donanmış kabul edilir ve bu nedenle doğayla ve dolayısıyla da bedenle özdeşleştirilir. Gene de, Batı Hıristiyan geleneksel söylemi ile İslami geleneksel söylem arasında benzerlikler kadar farklılıklar da vardır; karşılaştırmalı bir çerçeve sunmak açısından bunlar üzerinde de durmak gerekir.

İslam'ın, erkek arzusu çevresinde kurulmuş ataerkil evreni

Carol Delaney'e göre İslamiyet, günlük yaşamda, bedende somutlaşan ve taşınan anlamlarla kendini serimler; bedene ilişkin her türlü faaliyet ve bunların nasıl dışa vurulacağı (sunulacağı), en ince ayrıntısına kadar belirlenmiştir. (1) Kişinin bedenini nasıl taşıdığı, bedenine karşı davranışları onun Allah'ın düzenine ve isteğine uyup uymadığını başkalarına gösteren işaretlerdir. Başka bir deyişle, kişinin Müslüman olduğunun göstergeleridir. Bu nedenle, Wilfred Cantwell Smith, İslam'da "doğru inanç"tan çok "doğru davranış"ın önemli olduğunu savunarak, İslamiyet'in "ortodoksiye değil, ortopraksiye dayanan bir din" olduğunu öne sürmektedir. (2)

Gerçekten de, bedensel varoluşun her yönü, hem dinsel/yasal, hem de erotik söylemleri içeren geniş bir İslami literatürde ele alınır. (3) Müslüman din adamları, yaygın bir biçimde ve büyük bir ciddiyetle bedensel arzu, aşk ve kadın temalarını işlerler. Abdelwahap Bouhdiba, bu İslami literatürü, bir din ve uygarlık biçimi olarak çözümler. İslamiyet, Bouhdiba'ya göre, Hıristiyanlığın tersine, cinselliğe değer veren bir tavır içindedir ve bedensel arzu, İslamiyet ile uyumlu bir biçimde bütünleşmiştir. Bu boyutun varlığının kabulünün ötesinde, her türlü oluşumun bunun dikkate alınması temelinde tasarlanması, İslam'ın daha gerçekçi bir inanç sistemi olduğunu ortaya koymaktadır. Ümit Meriç Yazan da aynı noktaya işaret etmektedir:

"İslam, maddi realiteyi asla inkâr etmez; maddi arzulara karşı vurdum duymaz değildir. İslam'ın bizden istediği maddi arzulan doyurmak, ancak bunu hayatın amacı haline getirmemektir." (4)

Ancak, unutmamak gerekir ki her söylem, dünyayı kendi öncelik ve amaçlarına uygun olarak yeniden "yaratır" ve biçimlendirir. Bu bağlamda, her söylem, kadın ve erkek bedenlerini de kendi amaçları doğrultusunda yeniden "yaratıp" biçimlendirir. Beden ise, Foucault'nun belirttiği gibi, güç ilişkilerini ve hiyerarşiyi bağrında taşıyan toplumsal, tarihsel ve imgesel bir uzamdır. (5) Gene Foucault'nun kullanımında, söylem, hem sözü hem de eylemi i-

çine alan bir kamusal tasarımdır ve aynı zamanda özne ile nesneyi, yani güç ilişkilerini kapsar. (6) Bu anlamda, İslami dinsel söylem de, hem genel olarak bedenleri ve bedensel arzuyu, hem de özel olarak kadın bedenini yönlendirmek ve denetlemek amacı güder.

İslam'da kamusal söylemler erkekler tarafından üretilir, çünkü kamusal alana onlar egemendir. Bu söylemlerin temelini *Kuran*, Sünnet ve Hadisler oluşturur. Müslüman toplumun değerlerinin ve normlarının zemini bunlardır. Dünyayı belli bir düzene sokan ve, gene Weber'i hatırlayacak olursak, **bu dünya** üzerinde kurulacak ilişkileri belirleyen dinsel söylem, gerçekliğin, meşruluğun ve dolayısıyla da iktidarın kaynağıdır. Ortodoks İslami söylem, kendini bir hukuk söylemi olarak tanımlar ve kadının yeri, bedenin niteliği ve işlevi, arzunun denetim altına alınması ve manipülasyonu vb. konularda yasal/hukuksal (*şer'i*) bir söylem oluşturur. Erkek cinsiyetindeki Tanrı'nın tekelinde olan bu söylem, insanlara dolaylı bir biçimde, aracılar dolayımıyla, yani tümü de erkek cinsinden olan ayrıcalıklı kişiler, peygamberler, aracılığıyla seslenir: "Biz senden önce de kendilerine vahyettiğimiz erkekler dışında peygamber göndermedik." (Enbiya Suresi, 7. ayet)

Kutsal söylemde, kadınlarla ilişki kurulurken iki ayrı yola başvurulur; birincisinde, doğrudan doğruya kadından söz edilir ve ad verilerek ona seslenilir. Erkek ile kadının Tanrı önünde eşit sayıldığı ibadet kurallarından söz edilirken bu yönteme başvurulur. Öte yandan, dinin yasaları, yani Müslüman toplumun örgütlenmesine ve yönetimine ilişkin sorunlar ele alınırken, kadınlar, söylem düzeyinde ortadan kayboluverirler. Doğrudan kadınları ilgilendiren kuralların vazedildiği (örneğin evliliğe ilişkin düzenlemeler) durumlarda bile bu yöntem kullanılır.

İslam'ın; şeriatın ve içtihadın oluşturduğu biçimiyle erkek arzusu çevresinde kurulmuş ataerkil evreninde kadın, erkeği doyuma ulaştırmak için yaratılmış bir zevk nesnesidir. Bu evrende cinsel eylem, eşit iradeyle donatılmış iki kişiyi birleştiren bir eylem olarak görülmez ve yalnızca erkeğin iradesi göz önüne alınır. (Bu noktada, bazı yazarlar, İslam'da erkek kadar kadının arzusunun tatminine yer verildiği itirazını getirirler; ancak böyle bir olgu söz konusu olsa bile, bu, **kadın ile erkek iradeleri ve konumları arasında bir eşitliğe** yol açmaz; cinsel arzunun tatmini hakkına sahip olmak, eşit irade sahibi olmak değildir.) Kadın bazen, cansız nesnelerle bir tutulur ve bir mal olarak değerlendirilir. Örneğin, daha önce de değindiğimiz ve Eski Ahit'teki koşutuna dikkat çektiğimiz gibi, III. Surenin 14. ayetinde kadınlar, altın, gümüş, at, toprak vb. gibi, erkekleri "dünya zevki"ne bağlayan "mallar" arasında sayılırlar. II. Surenin 223. ayetinde de üreme eyleminin, daha önceki bölümlerde gördüğümüz gibi, tek yanlı bir eylem olduğu sergilenir: "Kadınlarınız sizin tarlanızdır; tarlanızı dilediğiniz gibi ekin."

Sabbah'a göre, egemenlik ilkesinin uygulanması, hiyerarşi ilkesinin oluşturulup sürdürülmesi, cinsel eylem içinde ve onun aracılığıyla gerçekleştirilir. Kadının nesneleştirilmesi, ataerkil egemenlik stratejisinin baş koşulu olduğu için, yaşanması zorunlu bir süreçtir. Böylece, Sabbah, arzunun somutlaşmış biçimi olan kadını boyunduruk altına alma zorunluluğunun; müminin onu denetim altına alma zorunluluğunun, İçtihadi İslam'ın sergilediği kadın düşmanlığını açıkladığını öne sürer. Akıl-arzu çatışması (irade ile irade dışı olan), birbirinden önemli bir dizi çatışmayı beraberinde getirir: Aklı, düzeni, tanrısal ilkeyi, denetlenebilir olanı temsil eden erkek öğesi ile arzuyu (bedeni/duyguları), kaosu, şeytanı ve denetlenemeyeni temsil eden kadın öğesi. (7)

Fetna Ayt Sabbah hiç değinmese de, Pitagoras'ın bildik karşılaştırması İslamiyet bağlamında da karşımıza çıkmakta ve ruh ile bedeni olduğu kadar, kadın ile erkeği de hiyerarşik biçimde kutuplaştırmaktadır. Bu kutuplaşmanın "aşağı" ucunda kalan öğelerin denetlenmesi de, elbette, meşrudur. Bu "meşruiyet"in temelini, çağdaş bir İslamcı yazar, "his kuvvetleri"nin, "insanların hayvanlarla paylaştıkları" özellikler olmasında bulmaktadır. Buna karşılık "akli ve iradi hakikatleri bilen ve muhakemeler yapan" bir "kuvve-i ilmiyye" vardır ki, eğer bu güç "his kuvvetleri"ni "terbiye ve ıslah" etmezse, insanın hayvandan farkı kalmaz. (8)

Önemli bir İslami görev: Hudutların çiğnenmesini önlemek

İslamiyet, örneğin Hıristiyanlık'taki "ilk günah" kavramı gibi suçluluk duygusunun temelini atan ve bu konudaki toplumsal denetimi içselleştirmeye yarayan bir yöntemi benimsemediği, cinselliği başlı başına kötü bir şey olarak görmediği için, bütün tektanrılı dinlerin ve toplumların reddettiği evlilik dışı cinsel

İslamiyet, Hıristiyanlık'taki "ilk günah" kavramı gibi suçluluk duygusunun temelini atan ve bu konudaki toplumsal denetimi içselleştirmeye yarayan bir yöntemi benimsemediği, cinselliği başlı başına kötü bir şey olarak görmediği için, bütün tektanrılı dinlerin ve toplumların reddettiği evlilik dışı cinsel ilişki (zina) sorununu, mekânı sıkı bir hiçimde denetleyerek çözer.

Cinselliği başlı başına bir yasak olarak görmeyen İslam, evlilik dışı cinsel ilişkiyi önleme sorununu, mekânı sıkı bir şekilde denetleyerek çözer.

ilişki (zina) sorununu, **mekânı** sıkı bir hiçimde denetleyerek çözer. Ve bu uygulama onu uç bir noktaya, cinslerin birbirinden tümüyle tecridi ve elbette toplumsal denetim nesnesi olan kadınların ya eve kapatılıp hareketsiz hale getirilmeleri, ya da dışarıya çıkmak zorunda kaldıklarında peçe takarak bir anlamda bu iç mekânı, *harim*'i, "dışarı"ya taşımak zorunda bırakılmaları noktasına götürür.

İslami anlayışa göre kadın, iç mekân olan *harim*'e, yani yasak mekâna aittir ve bu mekânsal bölünmeye uygun olarak kadınlar esas olarak aile içinde var olabilirler. *Haram* sözcüğünden gelen "mahrem" sözcüğü, ensest yasasının evlenmeyi yasakladığı kadın, "arada rahim bağlantısı olduğu için evlenilmesi yasak kadın" anlamına gelir. Bu bağlamda "örtünme", Müslüman kadının dış dünyaya çıkışını sağlamaktadır; çünkü örtünen kadın dışarıya da çıksa "içeri"de kalmakta, mahrem dünyaya ait olduğunu hatırlatmaktadır. (9)

Fatima Mernissi, *Le harem politique* (Siyasal Harem) adlı yapıtında, *hicab* (örtünme) kavramının işlevlerini ve üç boyutunu tanımlamaktadır. Birinci boyut görseldir; işlevi, bakıştan gizlenmek ve saklanmaktır. İkinci boyut mekâna ilişkindir; burada amaç, cinsler arasına bir sınır çekmek, eşik oluşturmak ve böylece cinsleri ayırmak, birbirinden tecrit etmektir. Üçüncü boyut ise, ahlaksal bir öğe içermektedir ve yasak (haram) alana işaret etmektedir. (10)

Örtünmenin görsel işlevinin "bakış"tan korunmak olması, "bakan" ile "bakılan" arasındaki egemenlik ilişkisini içeren önemli bir anlam yükü taşımaktadır. Neden "mubah olmayan bakış"ın sahibi olan erkeğin değil de, bu bakışın nesnesi olan kadının örtünmeye zorlanarak kısıtlandığını anlamak kolay değildir. İslamcı yazar H. Hatemi'ye göre, bu konuda kadın ile erkek arasında "çok hafif" bir farkın bulunması bu duruma yol açmaktadır. Örtünme, "sadece ve sadece, kadın ve erkek arasında 'görme yoluyla uyarılma' açısından fizyolojik farklılık dolayısıyla, yine kadını tacizlerden korumak, onun rahatça sokağa çıkmasını sağlamak" içindir. (11) Kadın ile erkek arasında böylesine mutlak ve değişmez bir farklılığın bilimsel olarak kanıtlanmış olup olmaması sorunu bir yana, bu tür bir "uyarılma"nın, tümüyle öznel (kişiye bağlı) ve sonu olmayan bir şey olduğu unutulmamalıdır. Erkek uyarılacaksa, yüz ve ellerden, hatta ayaklardan da tahrik olabilir! Nitekim, gazetelerde, İran'da kadınların toplum içinde gülmelerinin yasaklandığını okuduk; ayrıca, kadın sesi de *avret* sayıldığı için İslam popçuları arasına kadınların giremediğini de biliyoruz. Bu örnekler çok saçma görünse bile, aslında kadının denetlenmesini erkeğin dizginlenemezliğine ve kadının kışkırtıcılığına, yani biyolojik determinizme bağlayan anlayışın varacağı mantıksal sonuçlardır. "Taciz eden"in değil de, "taciz edilen"in sınırlanması ve denetlenmesi, özne ile nesne (örneğimizde, kadın ile erkek) arasındaki egemenlik ilişkisine işaret etmektedir.

Mernissi, *harim* sözcüğünün de aslında bir eşik, sınır, iki alanı ayıran yer anlamı taşıdığına dikkat çekmektedir. Bu anlamda harim evreni organize eden bir eşiktir. Varlıkları mekân içinde dağıtır ve bunu güçle (iktidarla) olan ilişkilerine, "eşikleri savunma" yeteneklerine göre yapar. Harem, içinde kadınların yaşadığı koruma altındaki bir mekândır ve erkek, buraya girişleri önlemek için cinayet bile işleyebilir. Ulemanın görevi de, eşiklere göz kulak olmak, İslam'ın kurallarını hatırlatmaktır. Hem tinsel ve dinsel kılavuzlar, hem de ümmetin yönetilmesi işini üstlenmiş siyasal önderler olan imamlar, kadınların görev ve yükümlülüklerini İslam'ın temel konularından biri sayarlar ve sıkça tartışırlar. Kadının nasıl olması ya da olmaması gerektiğini, yerinin neresi olduğunu vb. tanımlayan da gene onlardır. (12)

Nitekim İmam Gazzâlî, *İhya ülulum id-din*'de kadını şöyle tanımlar: "Kadın... kendine ait özel bölmede kalmalı ve iğinin başından ayrılmamalıdır. Dama gereğinden fazla çıkmamalı ve buradan sağa sola bakmamalıdır. Ayrıca komşularıyla çok az konuşmalı ve onların evine gitmemelidir." (13)

Burada, kadınları yalnız bırakma ve hemcinslerinden soyutlamanın da onlar üzerindeki denetimin nasıl önemli bir parçası olduğu açıkça görülmektedir. Toplumsal denetimi kurmanın bu boyutu da, tıpkı diğerleri gibi, elbette yalnızca İslam'a özgü değildir: Gazzâlî'nin, erkeklerin kesinlikle uzak durması gereken kadın tipi olarak *şadaka*, yani çok konuşan kadını örnek göstermesi ile Eski Yunan'daki "en iyi kadın, ortalıkta en az görünen kadındır" anlayışı arasında fark yoktur. Ayrıca, Batı geleneği, "çok konuşan" kadınları "cadı" diye mahkûm edip yakmasıyla, bu noktada, İslam toplumlarına gerçekten "fark atar". (14)

Sınırlara saygı gösterilmesini, eşiklerin ve hudutların çiğnenmemesini gözetmek durumunda olan ulema -unutmamak gerekir ki, en önemli eşik/hudut, kadın ve erkek arasında olandır-, bu nedenle, birçok İslam toplumunda cinslerin tecridinde diretmekte ve kadınların evlerinden çıkıp erkeğin işlevlerini yüklenmeleri halinde bunun kıyamet belirtisi sayılacağında ısrar etmektedir. Bu noktada, Mernissi,

ulemanın haklı olduğunu; İslam ile Batı demokrasisinin bağdaşabileceğini yani siyasal/kamusal alanda kadın ile erkek arasında farklılık bulunmaması halinin İslam'ı hiç rahatsız etmeyeceğini öne sürenlerin, aslında temel sorunları ortaya koymaktan kaçındıklarını savunmaktadır. Herkesin ait olduğu alanda kalması şeklindeki, toplumsal mekânın düzenlenişine de yansıyan (nitekim Ümit Meriç, "Arab evi, pamuk yahut keten peçenin üstüne atılan taştan bir peçedir" demektedir.) görüş, gene Mernissi'ye göre, İslam'ın temel ilkesidir ve bütün bireylerin bütün alanlara girme hakkına sahip olması ilkesini esas alan Batı demokrasisi ile kökten bir uyuşmazlık içindedir. (15)

İslam toplumu, "ümmet" ve "ailesel alan" olarak ikiye ayrılmış durumdadır. Ümmet, kamusal güç ve iktidarın var olduğu erkek alanıdır; aile ise, kadının ve cinselliğin alanı. Burada kamusal iktidar söz konusu olmamakla birlikte, cinsiyete dayalı katı bir ayrım ve hiyerarşi vardır. İslam toplumu, iki cins ve iki alan arasında iletişimi ve etkileşimi mümkün olduğunca engelleyecek kurumlar içinde yapılandırılmıştır. Etkileşimin zorunlu olduğu üreme gibi bir alanda ise, gene iki cins arasında yakınlığı önlemeye yönelik bir dizi mekanizma (örneğin erkeğin çokeşliliği ve karısını boşama kolaylığı) getirilmiştir. Ayrıca cinselliğin ve aileye ilişkin düzenlemelerin *Kuran*'da yer almasının İslam ailesinin hukuksal ve ideolojik tarihini ve cinsler arası ilişkileri belirlemiş ve onlara belli bir değişmezlik kazandırmış olması, gene İslamiyet'e özgü niteliklerden biridir.

Bu aile yapısının hüküm sürdüğü toplumda, katı bir onur/namus kavramı vardır; bireysel onur (ki bu esas olarak erkeğin onurudur, çünkü ümmetin korunmasından ve sürdürülmesinden, iktidarla ilişkisi dolayısıyla, esas olarak o sorumludur) ile topluluğun onurunun ve normlarının korunması sıkı sıkıya birbirine bağlıdır. Müslüman erkek, İslami cemaatin düzenini ve ahlakını korumakla görevli bir bekçi konumundadır ve o da hudutları ve eşikleri korumakla görevlidir. Ahlak ise, bütün ataerkil toplumlarda gördüğümüz gibi, kadının ve onun bedeninin denetlenmesiyle korunur.

Bir Müslüman Bedevi topluluğunda (*Evlad Ali*) inceleme yapan Lila Abu-Lughod, bu toplulukta kadınların değersiz görülmesinin, genel olarak onların ahlaken eksik olmalarına bağlandığını belirtmektedir. *Evlad Ali* ideolojisinde bu ahlaki eksikliğin ya da düşüklüğün başlıca nedeni, dişilik ile doğurganlık arasındaki bağdır. Doğurganlık, kendi başına olumlu bir özellik sayılsa da, âdet görme ve cinsellik olgularıyla "lekelidir". Yani kadınların bedenleri ve doğa ile ilişkileri, onların erkekler ile aynı ahlaki düzeye erişmeleri açısından bir engel oluşturur. Kadınların doğadan bağımsızlaşamamış olmaları, "onur"la ilişkili erdemlerin en önemlilerinden biri olan, akıl ile bağlantılı özdenetim yetisinden yoksun kalmalarına yol açar. Cinsellik, toplumsal düzeni bozucu bir öğeye dönüşebilir ve buradan da daha fazla akla sahip olanın (*aql* aynı zamanda uygarlık ve toplumsallıkla bağlantılıdır) cinsellikten daha uzak olduğu sonucu çıkar. Kadınlar ise, cinselliğe sıkıca bağlı olduklarından, daha fazla akla sahip olmanın getirdiği onurdan yoksun kalırlar. (16) (Bu noktada, "akıl" ile "iktidar" arasındaki, Eski Yunan'da etraflı bir biçimde formüle edilen ilişkiyi de hatırlamak gerekir.)

Aynı saptamayı bir diğer Batılı yazar, Julie Marcus, Türk toplumu bağlamında yapmaktadır. Marcus'a göre, Türkiye'de de kadınlar âdet ve doğum olayı yüzünden bazı zamanlarda denetlenemez biçimde "kirli" olarak görülürler ve dinsel görevlerini tam olarak yerine getiremezler. Böylece, bedenini denetleyebilen erkeğin karşısında kadın, "denetimsiz" olan karşıt kutbu oluşturur ve bu farklılık, cinsiyete dayalı bir hiyerarşinin de temelini oluşturur. Buradan, bir müminin kamusal, dinsel ve gündelik görevlerini yerine getirebilmesi için gerekli olan, bedenin sürekli denetimini, ancak erkeğin yapabileceği sonucu çıkar. (17)

Burada, ilginç bir biçimde, Batı geleneğinde Aristoteles'ten Freud'a, hatta Lacan'a dek uzanan bir anlayışın (doğa-kültür farklılaşmasının cinsiyet hiyerarşisine yansıtılıp bir tarafın diğerinden daha aşağı sayılması; diğerinin ise, akıl ve uygarlıkla ilintilendirilip ahlaken de üstün görülmesi) yansımasını buluyor ve ataerkil ideolojinin kültürleri aşan gücü ve kapsayıcılığı karşısında kötümser bir şaşkınlığa kapılıyoruz.

Germaine Tillion, onur/namus kodunun yalnızca İslam'a özgü olmayıp genel olarak Doğu Akdeniz toplumlarında geçerli olan aile yapısının bir özelliği olduğu gözlemini yapmaktadır. Tillion'un saptamaları aşırı partikülarist yaklaşımların çürütülmesi bakımından çok önemlidir; ancak, söz konusu aile yapısının ve cinsiyetler arası ilişkilerin değişmezlik özelliği taşıyan (doğrudan "Allah'ın kelamı" olan) *Kuran*'da kurala bağlanmış olmasının, İslam toplumu açısından ayırt edici niteliklerden birini oluşturduğunu da belirtmek gerekir. (18) Toplumsal

İslam'da kadın cinselliği, denetlenmediği takdirde toplum düzenini bozma potansiyeli taşır.

ve ailesel düzeni ve ahlakı korumakla görevlendirilen, bu ahlaki bekçiliği onur/namus koduyla da pekiştirilen erkek için, kadının bir tehlike ve tehdit öğesi olmasında şaşılacak bir şey yoktur. Çünkü her iki alanda da dengeler, kadının kendisine biçilen rolü ve yerini bilmesi ve buna uygun davranması üzerine kuruludur.

Kadın cinselliğinin düzen yıkıcı etkisi: Fitne

İşte bu noktada kadının "fitne" yaratma, yani var olan düzeni ve bu düzenin katı cinsiyet ayrımına dayanan normlarını ve dengesini bozma potansiyeli ortaya çıkmaktadır. Kadın cinselliği, erkek cinselliğine göre daha "doğal" ve daha güçlü kabul edilir. Bu yüzden de önemli bir toplumsal sorun olarak görülür, çünkü denetlenmediği takdirde bu güçlü cinselliğin toplumsal kargaşa (fitne) yaratma potansiyeli vardır. Bu gücün denetlenmesi ise, kadının sahip olduğundan daha büyük bir akıl gücüne ve karakter sağlamlığına (ahlaka) ihtiyaç gösterir. Zihinsel, fiziksel ve ahlaksal olarak kadından daha üstün sayılan erkek, "doğal olarak" kadının denetimini üstlenmek ve onu "korumak" durumundadır. Dolayısıyla, aslında, kadının örtünmeye ve peçelenmeye zorlanması ve tecridi, hep, **toplumu** ve erkekleri kadın cinselliğinin olası yıkıcı sonuçlarından "korumak" için başvurulan önlemlerdir. (19)

Görüldüğü gibi, kadınların mahrem alana ait sayılarak burada tutulmaya çalışılmaları, dışarı çıktıkları zaman da bunu sürekli hatırlatacak biçimde örtünmeleri, erkeğin "baştan çıkması"nın (arzularına ve bedenine teslim olarak aklın denetiminden çıkmasının) sorumluluğunu da kadına yükleyen bir anlayışı sergilemektedir. Aslında bu anlayış da salt İslam'a özgü değildir. Raoul Mortley, aynı yaklaşımın Augustinus'da ve Patristik yazarlarda da bulunduğuna dikkat çekmektedir. Augustinus'a göre, bedenin bazı bölümleri iradenin denetiminde olduğu halde bazıları değildir. Örneğin, erkeğin cinsel organı "aslında" kadının denetimindedir, çünkü ereksiyona neden olan odur. Dolayısıyla, penis, ait olduğu erkek bedeninden çok kadına ait sayılmalıdır! Kadının baştan çıkarmasıyla erkeğin denetiminden çıkan penis, böylece, akıl ve iradenin denetiminden de çıkmış olur; bunun tüm sonuçları da -bu inanılmaz akıl yürütmeyle- kadına yüklenir. (20)

Yüzyılların ötesinden, değişmek şöyle dursun pekişerek gelen bu anlayışı, bir de zamanımız İslamcı yazarlarının birinden dinleyelim:

"Bütün fitneler bir yana, kadın fitnesi bir yana...

Neden öyle?

Çünkü kadın fitnesi öyle bir fitnedir ki, o kendini sadece teşhir eder. Sana fiilen ısrarda bulunmaz. Onun ısrarı, zorlaması, senin içindeki duygularını isyana sevketmekle, tahrikle olur. Seni nefsinle, şeytanınla başbaşa bırakır. Azdırdığı nefis ve şeytanın, onun adına sana öylesine musallat olur ki, o geçip gider, ama sen kendini kurtaramazsın. İsyan ettirdiği hislerin seni otomobil çarpmışa döndürür, ne yaptığını bilemez hale gelirsin..." (21)

Bu anlayışa göre, kadının sadece ortalıkta gözükmesi bile tahrik unsurudur ve örtünmesi de bir çözüm değildir, çünkü erkeğin "nefsinin" neden ve ne zaman uyanacağı hiç belli olmaz. Bu "sorun"un tek çözümü, kadının eve kapatılmasıdır. Bu tür çözümlere karşı çıkan İslamcılar yok değildir; örneğin İslam'da kadın haklarını savunan Cihan Aktaş, böyle bir yaklaşımı, "kadının İslam'a hizmetini, cihadını, insani etkinliklerini eviyle sınırlandırdığını ve bu tür kısıtlamaların, kişide hayata gerçek anlamda ve dolaysız katılım imkânlarını yok edeceğini ve psikolojik rahatsızlıklara yol açacağını" söyleyerek eleştirmektedir. Ayrıca, kadın eve kapatılacaksa tesettüre neden gerek olduğu sorusunu da -haklı olarak- sormaktadır. (22)

Ne var ki Aktaş, bütün eleştirilerine karşın, kadının fitne yaratıcısı olduğu görüşünü ve bu görüşün dayandığı kadın ve erkek kimliklerine ilişkin kabulleri sorgulamamaktadır. İslami çerçeve içinde kaldığı sürece de, böyle bir sorgulamaya girişmesi mümkün değildir; çünkü o takdirde tanrının yarattığı ilahi düzeni sorgulamış ve "fitne" çıkarmış olur.

Var olan toplumsal ve cinsiyetçi düzene başkaldırma ve aynı zamanda da daha önce değindiğimiz gibi bireysellik iddiası anlamına gelen "fitne" yaratma potansiyelinin ciddiyeti, kadının kocasına karşı itaatsizliği durumunda erkeğin vereceği cezaların *Kuran*'da özel olarak zikredilmesinin de nedenidir. Çünkü kocaya karşı itaatsizlik yalnızca onu değil, bütün cemaati ilgilendirir ve o çok korkulan bireysel hareket etme tehlikesini getirir. Nisa Suresinin 33. ayetinde, "iyi kadınlar itaat edicidir... Serkeşlik etmelerinden endişe ettiğiniz kadınlara nasihat edin, onları yataklarında yalnız bırakın, onları dövün, fakat size itaat ederlerse onlara zulmetmek için yol aramayın," denir. İmam Gazzâlî, itaatsizlik eden kadını, "söz ya da eylemle kocasına karşı gelen kadın" olarak tanımlar. (23) Erkek, yalnızca kadından "bir derece üstün" olduğu için değil, aynı zamanda İslam ailesinin ve topluluğunun onur ve namusunun ve inancın bekçisi olduğu için de "itaatsizliği" cezalandırma hakkına sahiptir!

Ama elbette, bütün bunların "bir derece üstünlük" ile, yani kadın ve erkek arasında her alana yansıyan asimetrik ve hiyerarşik ilişki ile yakından ilgisi vardır. Nitekim, hem erkeğin üstünlüğünün nedeni, hem de

itaatsizliğin cezalandırılması aynı ayette yer alır. (Nisa, 33:1-4) İslam'ın, kendisini mekânsal bölünmede ve kadınların örtünmesinde de gösteren, cinslerin birbirlerinden tecridini içeren temel ilkesi uyarınca, kadınlar tanım gereği üretici değil, tüketicidirler. Koca, karısının maddi durumu ne olursa olsun; onun geçimini sağlamakla yükümlüdür. Nafaka; beslenme, barındırma ve giydirmeyi kapsar. Şeriata göre zengin bir kadın, kocası yoksul da olsa evin masraflarına katılmak zorunda değildir. Ayrıca, mal ve mülkün evlilikten doğan ortaklığı da söz konusu değildir. Eğer erkek karısının geçimini sağlayamıyorsa, kadın boşanma talebinde bulunabilir. Buna karşılık, kadının başkaldırması, itaatsizlik etmesi halinde, yani kendisine tanınan ve erkek tarafından denetlenen rol ve görevlere uymaması durumunda, kocası onun nafaka hakkını askıya alabilir. Kadınlar itaat etmek zorundadırlar, çünkü erkekler onların bakımını üstlenmişlerdir: "Erkekler, kadınların müdebbiridirler. Çünkü Allah onların bazılarını bazılarından üstün kılmıştır. Çünkü onlar mallarından harcederler. Onun için iyi kadınlar, itaat edicidir." (Nisa Suresi, 33. ayet, Ömer Rıza çevirisi. Ali Bulaç çevirisi, erkeğin cemaatin ve inancın bekçisi olması konumunu daha açık bir biçimde yansıtmaktadır: "Allah'ın, bazısını bazısına üstün kılması ve onların kendi mallarından harcaması nedeniyle erkekler, kadınlar üzerinde 'sorumlu-yöneticiler'dir.")

Bazı İslamcı yazarlar, burada erkeğe bir yükümlülük ve kadına bir "hak" getirilmiş olduğunu söyleyerek, bunu İslam'da kadın haklarının önemli bir örneği sayarlar. Oysa, bu sözüm ona "hak", kadının bağımlı, edilgin ve tüketici konumunu pekiştirdiği gibi, "itaat" etmeyen kadının yasal olarak cezalandırılmasının yanı sıra, toplumsal vicdan ve kamuoyu tarafından kolayca "nankörlük"le damgalanmasına da yol açar.

"Allah'a ortak koşmayacaksın!"

İslam'ın genel olarak cinselliğe ve arzuya (cinsel zevk) karşı olmayıp tersine onu kendi sistemine entegre etmesi, cinsel zevkin ve onun somutlaşmış ifadesi olan kadın bedeninin, İslami cemaatin birliğini bozmayacak biçimde denetim altında tutulması zorunluluğunu da beraberinde getirir. Örneğin İmam Gazzâlî'ye göre, evlilik kurumunda önemle gözetilmesi gereken şey, erkeğe kadının bedeninden meşru bir biçimde yararlanma olanağı sunan bu kurum içerisinde, bir yandan da böylesi bir zevkin müminin Allah'a olan bağlılığına gölge düşürmemesinin güvence altına alınmasıdır. İslam toplumu bunu, en önemlisi kadın ile erkeğin kamusal alanda birbirlerinden kesin tecridi ve dolayısıyla yabancılaştırılması olan, bir dizi önlem alarak çözer.

İslam'da erkeğin çokeşliliği, Allah'a duyulan aşkın bir kadına duyulmaması için alınan bir önlemdir.

İslam'ın tanrısı da, tıpkı İbranilerin öfkeli Yehova'sı gibi, kıskançtır: Mümin, tüm beden ve ruhuyla Allah'a yönelmek zorundadır. Bu yönelişe gölge düşürebilecek her şey, hele müminin gözünü karartıp onu doğru yoldan çıkarabilecek bir şey olan, bir kadına duyulabilecek derin aşk, tanımı gereği tanrı iradesine teslimiyet ve itaat demek olan İslamiyet için bir tehdit oluşturur. Bu iradeye başka birini ortak etmek, "Allah'a şirk koşmak", günaha girmektir. Çünkü, *Kuran*'ın dediği gibi, tek bir yürekte iki aşka yer yoktur!

Erotik aşkın, her iki tarafın da cinsel olduğu kadar, duygusal ve zihinsel ihtiyaçlarını karşılayan kapsayıcı ve derin bir duyguya dönüşmesi, kendini "kâmilen" Allah'a teslim etmekle yükümlü olan erkek müminin aklını çelerek onu şeriat yolundan koparabilir ve erkeğin "doğru yol"dan çıkması da İslami toplumun birliğini ve dayanışmasını yıkıcı bir etken olabilir. Bu düzen bozucu etki, aşkın, tanım gereği, bir karşılıklılık ve dolayısıyla eşitlik öğesi taşıması yüzünden daha da pekişir; çünkü İslam toplumu, içinde kadın-erkek hiyerarşisinin kesin çizgilerle belirlendiği ve cinsler arası ayrımı temel alan İslami aileye dayanır. Kocanın karısına duyabileceği, "yoldan çıkarıcı" kapsayıcı sevgi bağı, dinin Durkheimcı yorumu bağlamında (24), İslam'ın kendisine ve simgesi olduğu toplum düzenine yönelik çok ciddi bir tehdittir.

"Günah/sevap", "iyi/kötü" sorunu, ancak insanın toplumsal kaderi söz konusu olduğunda ortaya çıkar. Bireyin, bir toplumsal düzen dışında var olması olanaksızdır; her toplumsal düzen ise, bir dizi yasal düzenleme demektir. İnsan "içgüdülerinin hangilerinin ya da bunların hangi kullanımlarının zararlı veya yararlı olduğunu belirleyen de, işte bu yasalar dizgesidir. Farklı toplumsal düzenler, din ile en temel içgüdü sayılan cinsellik arasındaki gerilimi farklı biçimlerde entegre ederler. Batı Hıristiyan geleneğinde, aşağılanan ve uygarlık yıkıcısı olarak mahkûm edilen, cinselliğin kendisidir. Bu geleneğin 20. yüzyıldaki önemli temsilcilerinden biri olan Sigmund Freud, uygarlığı cinselliğin denetlenmesi için verilen bir mücadele olarak görür. İslamiyet içinse uygarlık, bir anlamda, doyurulmuş cinsel enerjinin ürünüdür. (25)

İslam toplumunda, bireyin, içgüdülerini yok etmesi ya da onları sırf denetlemek için denetlemesi gerekmiyor. Ancak onları, şeriatın gereklerine uygun olarak kullanmak zorunda. Allah'ın iradesine uygun olarak kullanıldığı takdirde cinsel arzu, her iki dünyada da hem Allah'ın hem de kulun çıkarına hizmet eder.

Bir kere, cinsel haz, cennette erkeklere vadedilmiş olan "lezzetler"in bir ön habercisidir ve kişide cennete gitme isteğini kamçılayarak kulların yeryüzünde şeriatın gösterdiği yolda yürümelerine yardımcı olur. Bu nedenle, cinsel doyumun, zihni arındırarak kişiyi (erkeği) tümüyle Allah'a yöneltmeyi sağlayan bir işlevi de vardır, İslam zihniyetinde cinsellik ile şeriat arasında kurulan bu ilinti, İslami aile yapısının hukuki ve ideolojik tarihini ve dolayısıyla da cinsler arası ilişkiyi biçimlendiren belirleyici etkenlerden biridir. Bu yapı, hiyerarşik bir yapıdır ve içinde karı ile kocanın rolleri kesin olarak ve aralarında mümkün olduğunca az ilişki (cinsellik dışında) olacak biçimde belirlenmiştir. Toplumsal ve bunun uzantısı olan mekânsal tecrit (örtünme de dahil), böylece müminin en derin duygularını da içine alacak şekilde genişletilmiş ve tamamlanmış olur ve İslami cemaatin birliği, kadın-erkek aşkının doğurabileceği potansiyel yıkıcılık/saptırıcılık unsurundan korunur! Arapça'da "aşk" karşılığı olarak 50 sözcük bulunmasına karşılık "çift" sözcüğünün bulunmayışı, Mernissi'nin dikkat çektiği gibi, gerçekten anlamlıdır. Mernissi, "aşk"a ilişkin sözcük enflasyonunu, İslam ailesinde kadın-erkek çiftinin bulunmayışının üstünü örtmeye yönelik bir mistifikasyon çabası olarak değerlendirir:

"Bu dilsel boşluk, bir rastlantı değil, katı cinsiyet rol kalıplarının hiyerarşik düzenin temelini oluşturduğu toplumlarda açık seçik bir simgesel mesajdır; öyle ki, bu tür toplumlarda, kadınların varolan düzene meydan okumaları, yalnızca ataerkil iktidara (kocalarıyla olan ilişkiye) değil, tüm sistemin varlığına (daha özel olarak da Tanrı'ya itaat yükümlülüğüne) yönelik bir tehdittir." (26)

İslamiyet, toplumsal düzeni ve aileyi, erkeğin kadına duyabileceği sevginin yaratabileceği tehlikeden korumak için elbette yalnızca ideolojik önlemlere başvurmakla yetinmez; İslami toplumun ayırt edici özelliklerinden sayılan erkeğin çokeşliliği ve kolay boşanma da aynı amaca hizmet eden dinsel/hukuksal önlemlerdir. Her iki düzenleme de, hem erkeğin kadına duyması muhtemel olan sevgiyi parçalamaya yönelir, hem de Müslüman ailenin çekirdeğini tek bir kadın ile erkekten oluşan çiftin oluşturmasını engelleyerek bu parçalanmayı güvence altına alır. Böylece, erkeğin tek bir kadına bağlanması önlenir, sevgi ve heyecan kapasitelerinin tek bir kişide yoğunlaşması engellenir, bu kapasitelerin dağıtılması teşvik edilerek kadının nesne özelliği vurgulanmış olur. Bir "nesne"nin Allah'a ortak koşulması ise, elbette kendini bilen bir mümin için olacak şey değildir!

Lila Abu-Lughod, teorik düzeyde yapılan bu çözümlemeyi, antropolojik gözlem düzeyinde doğrulamakta ve *Evlad Ali* topluluğunda, cinselliğin ve romantik cinsel aşkın, grubun iç dayanışmasını bozacak bir şey olarak algılandığı saptamasını yapmaktadır. Yazara göre, ideoloji düzleminde evlilik ilişkisinin önemini azımsamak için elden gelen her şey yapılmakta ve kadın ile erkek arasında yakın bir ilişki içerdiği gerçeğinin üstü örtülerek, yalnızca gruplar ve aileler arasındaki bir ilişkiymiş gibi ele alınmaktadır. Bu bağlamda, kocanın karısına sevgi gösterisinde bulunması ayıp sayılır: "İnsanlar, eğer bir erkek karısına sevgi gösterisinde bulunursa çocuklarının ona saygı göstermeyeceğini söylerler; kadınlara bağlılık bağımlılık olarak algılanmakta ve bu da erkeğin, kendisine bağımlı olanları denetleme ve onlardan saygı görme hakkını tehlikeye düşürmektedir... Kadına duyulan sevgi (cinsel bağlılık) bağımlılığa yol açarak erkeğin aklın denetiminden çıkmasına ve *Evlad Ali* topluluğunun gözünde en değerli şey olan bağımsızlık niteliğini yitirmesine yol açmaktadır." (27)

Bu noktada, ataerkil ailenin önemli bir niteliğine değinmek ve karı-koca arasında aşka dayanan gerçek bir ilişkinin oluşmasını engellemekte bizzat kadınların oynadığı rolden söz etmek gerekir. Bu tür ailede kadının yaşlılıktaki tek güvencesi, oğlu ya da oğulları; kurabildiği tek egemenlik ise genç kadınlar, özellikle de gelinler üzerindeki egemenliktir. Oğullar, egemenlik elde etmede kritik oldukları için, onların ömür boyu anneye sadakatini sağlamak da aynı derecede kritiktir. (28) Dolayısıyla, yaşlı kadınların (kaynanaların), karı-koca ilişkisini önemsiz kılmak ve oğlun esas ilgisinin başkasına kaymasını önlemek için, gençler arasında romantik aşkın doğmasını engellemek açısından genel olarak düzenle işbirliği yapmada çıkarları vardır. Bu durum, ayrıca, ataerkil düzenin yeniden üretimine kadınların katılımını da açıklamaktadır; özellikle İslami bir bağlamda, söz konusu katılım, inancın kendisi tarafından da onaylanıp kutsandığı için, kadınların aslında kendi çıkarlarına aykırı olan bu döngüyü kırmaları daha da zorlaşmaktadır.

Evlilik açısından Hıristiyanlık ile yapılacak bir karşılaştırma, cinselliğe bakıştaki farklılığı ortaya koymaktadır. Monogamiyi ve evliliğin bozulmazlığını öngören Hıristiyan geleneği, evlilik içindeki cinselliği de yalnızca üreme amacına yöneltir ve bunun ötesinde "haz aranmasına" iyi gözle bakmaz. Ancak bu noktada bir karşılıklılık ve simetri bulunduğu, yani "haz"dan kaçınmanın erkek için de (en azından teoride) geçerli olduğu unutulmamalıdır. Dolayısıyla, kadınlar kocalarına hoş görünmek zorunda değildirler; hatta hoş görünmeye çalışmasalar daha bile iyi ederler. Kilise babalarından Tertullianus şöyle der:

"Bakımlı olmaya çalışmayın, inanmış kızkardeşlerim: Hiçbir kadın, kocasına çirkin görünmez. İlk başta onun tarafından seçildiği zaman -ister karakter isterse görünüş nedeniyle olsun- kocasının yeterince hoşuna gitmiş demektir. Dolayısıyla

İmam Gazzâlî, kadının güzelliğinin bozulmaması için çocuk yapmamasının bile caiz olduğunu söyler.

hiçbiriniz, kendimize bakmazsak ve kocamıza hoş görünmezsek bizden yüz çevirir diye düşünmesin." (29)

Buna karşılık, İmam Gazzâlî, kadının kocasına hoş görünebilmesi ve güzelliğinin bozulmaması için çocuk yapmamasının bile caiz olduğunu söylemektedir. (30) İranlı Ayetullah Murtaza Mottahari de bu konuda çok açıksözlüdür:

"İslam, kadının kendisini kocası için güzelleştirmesini, becerilerini ortaya koymasını, kocasının cinsel ihtiyaçlarını karşılamasını ve hiçbir talebini geri çevirmemesini vazeder; çünkü aksi halde, erkekte psikolojik ve sinirsel problemler meydana gelir." (31)

Aziz Paulus, evliliği ancak "ateşte yanmaya göre" daha iyi bulurken, gerek *Kuran*, gerekse Peygamber, evliliği teşvik ederler. Bu açıdan, yalnızca "mahrem" sayılanlarla ve putperestlerle evlenme yönünde kısıtlama getirilmekte, bir de erkeğin ekonomik durumu ile evlilik arasında bağ kurulmaktadır, ki bu da gene erkeğin kadının geçimini sağlama yükümlülüğünün getirdiği bir sonuçtur. Bir hadiste Muhammed şöyle demektedir:

"Ey gençler! Sizlerden hanginizin evlenmeye gücü yeterse evlensin, çünkü bu, gözü harama düşmekten daha çok alıkor ve namusu, iffeti daha çok korur. Evlenmeye gücü olmayan oruç tutsun. Zira o, tabii arzuyu keser."

Evlenmek tavsiye edilirken çocuk yapmaktan, üremekten söz edilmez, ancak "erkeğin kadında huzur ve sükûna kavuşmasından söz edilir. Buradan yola çıkan Hüseyin Atay şu sonuca varmaktadır:

"İslam, insanın yaratılışına uygun hükümler koyan bir nizam olduğuna göre aslında bu yaratılışta insana Allah'ın vermiş olduğu tabii güç ve kuvveti, sevgi ve neşe içinde, **huzura kavuşmak için, yatışmak, sakin olmak, durulmak, iffetli olmak için** kullanılması meşru bir hakkı iken, onu şehvetperestlik diye kötülemek elbette dine saygı duyan kimseye yakışmaz." (abç., 32)

İslam'ın, Hüseyin Atay'ın işaret ettiği gerçekçiliği çok açıktır, ama "erkeğin huzur ve sükûna kavuşması" için kadının araç olarak kullanılmasını meşru saydığı da, aynı derecede açık görünmektedir.

Kadının, ve erkeğin ona duyabileceği aşkın, İslami cemaatin iç dayanışmasını bozabilecek yıkıcı bir unsur olarak görülmesi ve dolayısıyla *Kuran*'da Allah'a ortak koşma konusunda onca uyarının yer alması boşuna değildir. Çünkü muhtemel bir "fitne" unsuru olarak görülen ve erotik dinsel literatürde de çılgın bir "nefis düşkünü" olarak tanımlanan kadının düşünsel kapasitesi -erkeğin "akıl"ı ile aynı türden olmasa bile- küçümsenmez. Eros ve "zekâ", birbirine karşıt olmak şöyle dursun birbirini tamamlayan ve ataerkil topluma zarar verebilecek yetiler olarak kabul edilir.

Fetna Ayt Sabbah, istisnasız bütün İslami söylem türlerinde, kadının zekâsının son derece keskin olduğuna, bu yüzden de herhangi bir sistemi ve bu sisteme bağlı mekanizmaları kavrayabileceğine inanıldığına dikkat çeker. Kadının düşmanlığı kesinlikle yıkıcıdır, çünkü o bütün eylemlerinin ve bu eylemlerden doğacak sonuçların tümüyle bilincindedir. Böylesine yıkıcı bir zekâ türünü özel bir adla anmak uygun görülmüştür ve *Kuran*, Sabbah'ın deyişiyle bu terimi "kutsal bellekte sonsuza dek yaşatma" işlevini üstlenmiştir: Keyd; *desise*, yani insan zekâsının özel bir biçimi. (33) Bu zekâ türünün en belirgin özellikleri, kadınlara özgü olması ve sistemin önceden hesaplanarak, soğukkanlı bir biçimde ve kalıcı olarak yıkılmasıdır ("Bu sizin desisenizdir. Sizin desiseleriniz ne büyüktür."; Yusuf Suresi, 28. ayet).

İslam literatüründe kadının kurnazlığı (desisesi) ve "fitne" yaratma gücü üzerinde çok durulmasına karşılık, bu konular da salt İslam'a özgü değildir. Nitekim, Yunan kültürü ve toplumunda "kurnaz zekâ" konusunda yapılan kapsamlı bir incelemede, kadınların akrabalık dayanışmasını bozucu, yani "fitne" yaratıcı kurnazlıklarına Yunan kültüründen sayısız örnek verilmektedir. (34) Ancak, kadına ve kadına duyulabilecek aşka bakış, Batı ve İslam kültürleri arasında pek farklılık göstermese bile, İslam'ın, içinde doğduğu ataerkil toplumun taleplerini daha "realist" bir biçimde yansıttığını ve cinselliği reddetmeyerek onu erkeğin hizmetine sunmakla, beden ile ruh arasındaki gerilimi Hıristiyanlığa göre daha sorunsuz bir biçimde çözdüğü açıktır. Böyle bir çözüm olmasaydı, yani kutsal bir hiyerarşi gelip de onu kurtarmasaydı, erkek mümin, sonsuza dek tanrı ile dünyevi yaşam/beden/kadın arasında sıkışıp kalacak ve acı çekecekti!

Erkek müminin aklını çelmeden onun hizmetine sunulabilmesi içinse, kadın bedeninin nesneye indirgenmesi gerekir. Kadın bedeni salt yararcı ve geçici bir zevk aracı olmaktan öteye gitmemeli, erkeklerin dikkatini dağıtmamalı ve ruhlarını meşgul etmemelidir. Ve işte tam da bu yüzden, birbirlerinden koparılıp karşılaştırılmış iki cins arasında kutuplara bölünmüş bir dünyanın İslami kesiminde, belli bir karşılıklılığı ve eşitliği içeren kadın-erkek aşkı, ya da Platoncu bir benzetmeyi kullanacak olursak, insanın bütünlenme çabası daha da zor bir hale gelmekte ve cinsiyetin keskin bıçağı daha acımasızca işlemektedir!

Cennet cennet dedikleri...

Kuran'daki cennet tasarımı da, yeryüzünde cinsler arasında var olan eşitsizliği ve hiyerarşiyi yansıtır. İdeal ve global bir model olan cennet, gerçekte bize bir toplum tasarımı sunar; burada varlıklar ve çevre, tanrısal iradeye, her şeye kadir olanın isteğine uygun olarak düzenlenir ve statükonun tartışılabilirliğine yer yoktur. Cennet mekânının insanı ile çevresi, tam bir bütünlük ve uyum içindedirler. İnsanoğlu doğal çevresiyle mücadele etmek zorunda kalmaz, çünkü çevre zaten onun gereksinimlerine uygun olarak yaratılmıştır. Müminin cennetteki yaşamı, dar bir eylem yelpazesiyle sınırlıdır: Beslenmek ve **uyumlu** cinsel eşlerin, yani hurilerin yanı başında dinlenmek. (35)

"Vak'a vuku bulunca", insanlar da üç sınıf olacaklardır ve bunlardan "ileri gelenler" ile "uğur sahipleri" için cennet vadedilmiştir:

"Onlar, nimet cennetlerindedir... Bunlar altınla örülmüş, işlenmiş tahtlar üzerinde, karşı karşıya yaslanırlar. Etraflarında yaşları hiç değişmeyen civanlar, bir kaynaktan akan pak bir şarap ile dolu testiler, ibrikler, bardaklar dolaştırırlar. Onların o şaraptan başları ağrımayacak, vücutları bitap düşmeyecek. Beğendikleri meyvalar, arzu ettikleri kuş etleri, **iri gözlü, saklı inciler gibi huriler** de vardır. [...] Uğur sahiplerine gelince, onlar ne bahtiyardırlar. Onlar dikensiz ağaçlar, meyvaları kat kat olmuş muzlar, yayılmış gölgeler, akan sular, eksilmeyen tükenmeyen; dileyenden kesilmeyen bol bol meyvalar arasında yüksek döşeklerdedirler. Biz onları yepyeni bir yaratılışta yarattık, onları, **uğur sahipleri için bakire ve onları seven, kendilerine yaşıt, yoldaş kıldık.** (Vakıa Suresi, Kısım 1: ayet 12-39; abç.)

İslam'ın cennet tasarımı açık bir çelişki içerir: Kadınların cennete girmesi, mümin oldukları için doğrudan, müminlerin zevceleri oldukları için de dolaylı olarak güvence altına alındığı halde, cennet mekânı, yalnızca erkekleri mutlu edecek biçimde düzenlenir. Ayrıca, sonsuza dek güzel, genç ve bakire kalacak cinsel bir eşin, yani hurinin varlığı, yeryüzü kadınlarının varlığını dışlar. Oysa birçok ayette, mümin olmanın gereklerini yerine getiren fani kadınların da erkeklerle eşit koşullarda cennete girmeyi hak ettikleri belirtilir: "Erkek veya kadın olsun her kim mümin olur da iyi işler yaparsa, Cennete girerler ve zerre kadar gadre uğramazlar." (Nisa Suresi, 123. ayet)

Ne var ki, cennet mekânının düzenlenişi bu "eşitliği" yadsıyacak niteliktedir; zaman zaman içinde yaşadığı toplumun sınırlarının ötesine geçebilen Muhammed'in düşüncesinin ütopyacı niteliği bu noktada, ister istemez, kendisinin de bir parçası olduğu ataerkil Arap toplumunun "erkek fantazileri" tarafından reel alana çekilir: Cennet, yalnızca erkek müminlerin doyuma ulaşmalarını sağlayacak koşulların hüküm sürdüğü bir mekân olarak betimlenir:

"Orada bakışlarını yalnızca eşlerine çevirmiş
(öyle) kadınlar vardır ki,
bunlardan önce kendilerine
ne bir insan ne bir cin dokunmuştur... sanki onlar yakut ve mercan gibidirler... [...]
Orada, huyları güzel,
yüzleri güzel kadınlar vardır...
Otağlar içinde korunmuş huri kadınlar... Bunlardan önce kendilerine
ne bir insan ne bir cin dokunmuştur. (Rahman Suresi, 46-78. ayetler; Ali Bulaç çevirisi)

Fetna Ayt Sabbah'ın da belirttiği gibi, hurinin esas özelliği, "mümine verilmiş bir eş" olmasının ve "bakışlarını yalnızca eşine çevirmiş" ve "iyi huylu" olmasının vurgulanmasının da ortaya koyduğu üzere, yeryüzü kadınlarının fitne" yaratma ve "itaatsizlik etme" niteliklerini taşımamasıdır. Bu, gerçekten de erkek fantazisinin sonul isteği olan, kadınların yaratabileceği her türlü "bozgunculuk" ve muhtemel aşağılanma ya da cinsel yetersizlik korkularının bulunmadığı bir mutlak uyum dünyasıdır! Böyle bir uyum dünyası, gerçek yeryüzü kadınlarıyla değil, ancak özgür iradeden ve yıkıcı zekâdan (*keyd/desise*) yoksun huri kadınlarla mümkün olabilir. İster Arap Yarımadası'nda, isterse Eski Yunan'da olsun, erkek fantazisi hep aynıdır: Kadının, erkeğin kendi eliyle biçimlendirip can verdiği, yani özgür iradeden ve öznellikten yoksun, tümüyle erkek denetimi altındaki bir *Galatea* olması!

Fransız ressam Jean-Baptiste Achille Zo'nun *Le Rêve du croyant* (İnananın Rüyası) adlı eseri.

KAYNAKLAR ve DİPNOTLAR

1) Carol Delaney, *The Seed and the Soil*, University of California Press, California, 1991, s.26 ve devamı.
2) Wilfred Cantwell Smith, *Islam in Modern History*, Princeton University Press, 1957, s.28.
3) İslamiyet'in cinselliğe bakışı konusu Tunuslu sosyolog Abdelwahab Bouhdiba tarafından geniş bir şekilde incelenmiştir: *Sexuality in Islam*, Routledge and Kegan Paul, 1985; aynı konuyu ele alanlar arasında bkz. Richard Antoun,"On the Modesty of Women in Arab Moslem Villages; A Study in the Ac-comodation of Tradition", *American Anthropologist* 70, no.4, 1968; Fatima Mernissi, *Beyond the Veil*, New York, Wiley, 1975; Fetna Ayt Sabbah, *İslamın Bilinçaltında Kadın*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1992; Daisy Dwyer, *Images and Self-Images: Male and Female in Morocco*, New York, 1978.
4) A. Bouhdiba, *a.g.e.*, çeşitli sayfalarda.
5) Bryan S. Turner, *a.g.e.* ve M. Foucault, *History of Sexuality*, c.1, "An Introduction", Ailen Lane, 1979.
6) Frida Haug, der., "Female Sexualization", *A Collective Work of Memory*, Verso, 1987, s.191.
7) F. Ayt Sabbah, *a.g.e.*, s.156.
8) A. Hamdi Akseki, *İslam Dini*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, no. 31/16,1970, s.237-38.
9) Nilüfer Göle, *Modern Mahrem*, Metis Yayınları, İstanbul 1991, s.138. Olivier Roy da, "İslamcılığın saplantısı, kadınları eve tıkmak değil, kamusal alanda cinsiyetleri birbirinden ayırmaktır.

Örtünme, geleneksel çarşafın uyarlaması değil, kadının toplumsal düzene yeni bir biçimle dahil olmasıdır," diyor. *Siyasal İslam'ın İflası*, Metis Yayınlan, İstanbul, 1994, s.87.

10) F. Mernissi, *Le Harem Politique*, Albin Michel, Paris, 1987; akt. N.Göle, *a.g.e.*, s.90.

11) H. Hatemi, "Modern Mahrem ve İslam'ın Kadına Bakışı", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.5, no.4, Ekim 1991, s.328-9.

12) F. Mernissi, *a.g.e.*

13) F. Ayt Sabbah, *a.g.e.*, s.7.

14) Bkz. Fatmagül Berktay, "Kadınların Tarihinden Tüyler Ürpertici Bir Yaprak", *Cadılar, Büyücüler ve Hemşireler*, B. Ehrenreich ve D. English, Kavram Yayınları, İstanbul, 1992, Türkçe baskıya "Sonsöz".

15) F. Mernissi, *a.g.e.*, s.78-79.

16) Lila Abu-Lughod, *Veiled Sentiments, Honor and Poetry in a Bedouin Society*, University of California Press, 1986, s.11,124,133.

17) Julie Marcus, "History, Anthropology and Genden Turkish Women Past and Present", *Gender and History*, c.4, no.2, Yaz 1992.

18) Germaine Tillion, *The Republic of Cousins, Women's Oppression in Mediterranean Societies*, Al Sahi Books, Londra, 1983 (1966).

19) Ancak, unutmamak gerekir ki, burada korunmak istenen tek tek erkeklerden çok, egemenlik ve gücü simgeleyen "erkeklik" kategorisidir. Nitekim çeşitli dinsel ve dindışı metinlerde, hatta yasalarda yer yer arzu nesnesi olarak "genç erkekler"den, "oğlanlar"dan, "gılmanlar"dan söz edilmesi, bu korumada herhangi bir gedik açmaz. Çünkü arzu nesnesi kılınan "genç oğlanlar", iktidar/güç ilişkisinde "aşağı" konumdadırlar ve dolayısıyla "erkeklik" kategorisinin içinde sayılmazlar. Erkekegemen kültür, onları "kadın"laştırarak nesneleştirirken erkekliğin "şanı"nı da korumuş olur!

20) S. Mortley, *a.g.e.*, s.90.

21) Ahmed Şahin, "Kadın Fitnesi Üzerine Düşünceler", *Zaman*, 5 Temmuz 1993.

22) Cihan Aktaş, "Kadının Toplumsallaşması ve Fitne", *İslami Araştırmalar Dergisi*, c.5, no.4, 1991, s.254-55.

23) *İhya ul-ulum id din*'den akt. F. Mernissi, "Femininity as Subversion: Reflections on the Müslim Concept of Nushuz", derl. Diana L. Eck ve Devahi Jain, *Speaking of Faith, Cross-Cultural Perspectives on Women*, The Women's Press, 1986 içinde s.88 ve devamı.

24) "Durkheim için din, insanın kendi dışında algıladığı ve onu hem kısıtlayan, hem de destekleyen bir güçtür. Bu 'güç' aslında toplumun kendi gücüdür; dolayısıyla din de, toplumun kendi kendisi hakkındaki bilinci olmaktadır. Bu bağlamda, dinsel düşünceler, kolektif gerçeklikleri yansıtan kolektif düşüncelerdir ve dünyanın kutsal ve yersel (dünyevi) olarak ikiye bölünmesine dayanırlar. Dinsel ritüeller ise, 'topluluk'un birleşik niteliğini, topluluk ruhunu yansıtır. Bu noktada, Durkheimcı yaklaşımın, toplumun/kolektifin kendi içindeki ayrışmaları ve farklılıkları, eşitsizlik ve baskı ilişkilerini dikkate almadığına işaret etmek gerekir." Fatmagül Berktay, "Din, Kadınlar ve Direnme", *Tek Tannılı Dinler Karşısında Kadın*, 2009, s.18.

25) Dolayısıyla, Serpil Üşür'ün, "Cinsel enerjinin denetimi, aile ve evlilik kurumu içinde meşruluştırılması, toplumun düzeni ve kalkınması için zorunludur. Cinselliği aile ve evlilik kurumu içinde tutan İslam ideolojisi, böylece toplum kalkınmasını da bir tür tasarruf edilmiş cinsel enerji üzerine oturtmaktadır" saptamasına katılmıyorum. İslam'da cinselliğin toplumsal denetimi ve bunun için de aile kurumu çerçevesinde sıkıca belirlenmiş olması çok önemli olmakla birlikte, cinsel enerjinin Batı geleneğinde daha sık görüldüğü gibi "tasarruf edilmesi" değil, "boşaltılması" ve böylece boş yere erkek müminin aklını meşgul eden saptırıcı bir ilgi olmaktan çıkarılması söz konusudur. (Serpil Üşür, *Din, Siyaset ve Kadın*, Alan Yayıncılık, İstanbul, 1991, s.16.)

26) F. Mernissi, *a.g.e.*, s.91.

27) L. Abu-Lughod, *a.g.e.*, s.145-157.

28) Ümit Meriç Yazan da "Akdeniz kültür çevresinde" ana-oğul ilişkisinin ayrıcalığını korumaya devam ettiğini belirtirken ilginç bir karşılaştırma öğesine dikkat çekmektedir: "Anne için oğlu tek şansıdır. Aşağı olan statüsü onunla yükselecek, sosyal bir varlık olarak tanınacak, kendisine kadın olarak gösterilmeyen saygı anne olarak gösterilecektir. Bu yüzden anne, bazen acı içinde oğlunu, babanın bir rakibi haline getirecektir. Belki de anne-oğul, baba-oğul ilişkilerindeki bu rekabet Oedipus kompleksinin tersi ve tamamlayıcısı olan, İran'ın, oğlunu bilmeden öldüren destan kahramanı *Rüstem*'in şahsiyetinde bulunabilir..." (*İslam Ailesi*, s.193.)

29) Akt. R. Mortley, *a.g.e.*, s.82.

30) *İhya ul-ulum id din*'den akt. F. Mernissi, *Sex, Ideologie et Islam*, Tierce, Paris, 1983.

31) Ayetullah M. Mottahari, "Nezameh Hoqugeh Zan dar Islam", *Islamic Publications*, 1980; akt. Haleh Afshar, "Feminism and Fundamentalism".

32) Hüseyin Atay, "Kuranı Kerim ve Hadisi Şerif'te Aile Planlaması", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, c.V, Cüz 1-4, 1973, s.230-31.

33) F. Sabbah, *a.g.e.*, s.49-50.

34) Bkz. Detienne-Vernant, *Cunning Intelligence in Greek Culture and Society* (Yunan Kültürü ve Toplumunda Kurnaz Zekâ), Hassocks, 1977. Kadınlar, Yunan kültüründe de, topluluk dayanışmasının zayıf halkaları ve aynı zamanda da düzen yıkıcı olan yabancılarla işbirliği yapmaya yatkın olarak betimlenirler. Ayrıca, "aşk"ın yıkıcılığı ve erkek topluluğunun dayanışmasını bozucu etkisini ilk keşfedenler de Müslümanlar değildir. Onlardan çok önce Yunan filozofu Platon, *Devlet*'inde, erkeğin kadına duyabileceği aşkın yıkıcı sonuçlarından korunmak için önlem almıştı. Aldığı önlem, aslında İslamiyet'in düşündüğü önlemden çok farklı değildi. Platon, kadınlar üzerinde "ortaklaşmacılığı" getirerek, erkeğin bir tek kadına duyabileceği yoğun ilgiyi ve kadınların yol açabileceği yıkıcı rekabeti engellemeye çalışıyordu. Böylece korumak istediği, ideal devletin birlik ve dayanışması, istikrarıydı. İslamiyet de aynı amaca, kocanın ilgisini dört eşe bölüştürerek ve erkek için boşanmayı kolaylaştırarak ulaşmaya çalışır. (Bu karşılaştırmayı Necla Arat'a borçluyum.)

İslam kültürü ve ideolojisine ilişkin çalışma yapan bazı yazarlar, zaman zaman gerçekten parlak çözümlemeler getirseler bile, çalışmalarında karşılaştırma öğesi çoğu kez önemli ölçüde eksik kalmakta, bu da partikülarist bir yanlılığa yol açabilmektedir. Nitekim İslam bağlamında "aşk"ın yıkıcı olarak algılanışını ayrıntılı bir biçimde dile getiren Fetna Ayt Sabbah'ın açıklamalarıyla birlikte Sofokles'in *Antigone*'sindeki Koro'ya kulak verdiğimizde, nasıl evrensel bir ideoloji ile karşı karşıya olduğumuzu daha iyi anlıyoruz: "Aşk doğru yoldaki erkeği baştan çıkarır, / ruhunu günahın batağına çeker / ve fitneye yol açıp evini (mülkünü) böler. / Çünkü bir kadının gözlerinde yanan arzu, / her şeyi yakıp kül eden ateştir." (Sofokles, "Antigone", *The Theban Plays*, Penguin Classics, 1947, s.148; çev. F.B.)

35) F. Sabbah, *a.g.e.*, s.121-130. Ayrıca bkz. Server Tanilli, *İslam Çağımıza Yanıt Verebilir mi?*, Say Yayınları, İstanbul, 1991, s.152 ve devamı.

Bir dalda insan bir dalda şempanze

İnsan ve şempanze genomu ortaya çıkarıyor ki, insan genlerindeki değişiklikler sadece deterministik süreçlere değil rastlantısallığa da dayanıyor. İnsanın kendini hayvanlardan ayrı bir canlı olarak görmesi biyolojik olarak doğru değil. Varlığımızı bir ereksellige değil de rastlantısallığa borçlu olduğumuza inanmakta zorlanıyoruz. Oysa bu, doğa üzerinde kurduğumuz baskının haksızlığını, yaşam ağacının en tepesinde değil de yalnızca yeni çıkmış, taze yan dallarından birinde olduğumuzu anlamanın tek yolu.

Ezgi Karaesmen
Hacettepe Üniversitesi Biyoloji Bölümü Yükseklisans Öğrencisi

İnsan (*Homo sapiens*) ve şempanzelerin (*Pan* genusu) yakın akraba oldukları, hatta şempanzelerin, insanın, günümüzde yaşayan en yakın akrabaları olduğu tüm bilim çevrelerince kabul görür. Peki, ama bu iki yakın tür büyük yaşam ağacının neresinde bulunur? *Homo* ve *Pan* genuslarının dahil olduğu Primat takımının temel özellikleri nedir? Bir canlının primat grubuna girmesi için hangi özelliklere sahip olması gerekir? İnsanın genetik olarak şempanzeye yüzde 98 benzemesi ne anlama gelir? Aradaki yüzde 2'den az fark nerelerdedir? İki tür arasında yapılan karşılaştırmalar bugün bizlere insan genomunu anlamak bakımından ne gibi avantajlar sağlayabilir? Yazı bu sorulara cevap arayacak, bunu yaparken de bu iki türün filogenetik ağaç üzerindeki konumunu betimlemek adına, filogenetik ağaç üzerinde kısa bir yolculuk yapacak.

Filogenetik ağacın dalları arasında bir gezinti

Yazı boyunca ele alınan bu iki genusun büyük yaşam ağacının neresinde bulunduğunu açıklarken, bu çok dallanmış ağaca en uzaktan bakarak, gittikçe asıl konu edinilen dallara yaklaşmak daha sağlıklı olacak. Elbette filogenetik ağaç, yalnızca taksonomik sınıflandırma demek değildir, canlıların akrabalık derecelerine göre oluşturulmuş grupları belirlemekle birlikte, hangi canlı grubunun hangi ortak atayı paylaştığı, bu ortak atadan hangi grupların türediğini de ifade eder. Filogenetik ağaç oluşturmak çok sayıda araştırma, pek çok morfolojik, genetik karşılaştırma ve istatistiksel analiz gerektiren oldukça meşakkatli bir iştir.

Filogenetik ağaç günümüzde -3 domain sistemine göre- eukaryota, bakteria ve archea olmak üzere üç temel gruba ayrılır. Bu sistem, canlıları önce canlılığın temel birimi olan hücre yapılarına göre ayırır. Buna göre bakteria ve archea, hücrelerinde çekirdek barındırmayan ve tekhücreli organizmaların bulunduğu iki büyük gruptur. Eukaryota ise çekirdekli, daha büyük ve karmaşık hücrelerden meydana gelmiş canlıları bulundurmakla birlikte, tüm çokhücreli organizmalar da bu gruba dahildir. İnsanların içinde olduğu hayvanlar âlemi (animalia), bitki ve mantarların yanı sıra toplam 9 farklı büyük sistematik grubu ile birlikte eukaryota içinde yer alır.

Animalia içinde, ilkel omurgalılarla birlikte, notokord bulunduran 60.000'i aşkın türü kapsayan chordata şubesine dahil olan *Homo sapiens*, diğer yüzlerce omurgasız grubu ve milyonlarca türle bu âlemi paylaşır. Chordata içinde ise omurgalılar altşubesi içinde yer alır ve tetrapoda (dört üyeliler) üst sınıfına dahil edilir. Bu üst sınıfta yer alan 4 sınıftan [amphibia (amfibiyenler), reptilia (sürüngenler), aves (kuşlar) ve mammalia (memeliler)] biri olan memeliler ise 30 takıma ayrılır. Primat-

Şekil 1. Lineer evrimin sembolik gösterimi. Elips şeklinde ve koyu renkli olma özelliklerine sahip A türü, zaman içinde yuvarlaklığını kaybetmiş, önce kenarları olan ve daha açık renkte B türüne, sonrasında tümüyle biçim değiştirerek, köşelere sahip dikdörtgen biçimli ve uçuk renkli C türüne dönüşmüştür. Elbette burada tür olarak gösterilen tek bir birey de değildir! Değişim ancak populasyonun büyük bir kısmında gerçekleştiğinde evrimsel değere sahiptir.

lar ise bu 30 takımdan biridir. Bu oldukça kısaltılmış betimlemeden anlaşılacağı (ortak ataya işaret eden pek çok başka üst ve alt taksonomik basamak atlanmıştır) gibi, filogenetik yaşam ağacı üç anadaldan sonra yüzlerce dala, bu dallar da milyonlarcasına ayrılmakta, insan ise tüm diğer türler gibi bu büyük çeşitliğin ve dallanmanın içinde bir nokta olarak bulunmaktadır. Bu olgu bize aynı zamanda evrimin çoğunlukla lineer bir gidişatının olmadığını (bkz. Şekil 1) yani evrimin düz bir çizgi halinde seyretmediğini, aksine sürekli dallanmalar yaparak (bkz. Şekil 2) sonsuz bir çeşitlenmeye ortam hazırladığını da gösterir.

Primat nedir, ne değildir?

Primat takımının hangi üst taksonomik gruplarda yer aldığı kabaca tasvir edildi. Primatlar ve temel özellikleri ise bu yazının ana konusunu oluşturuyor. Böylece bu takım içinde yer alan taksonomik gruplardan da basitçe bahsedilerek, *Homo* ve *Pan* genuslarının filogenetik ağaç üzerindeki yerlerinin belirlenmesine devam edilecek.

Primat imgesi insanda sadece kuyruklu maymunlarla kuyruksuz insansı maymunlara mensup birkaç türden oluşsa da, bu imge oldukça yanlış ve eksiktir. Primatlar, 30 gramlık Madam Berthe fare lemurundan 200 kilogramlık dağ goriline, yüksek çeşitliliğe sahip bir memeli takımıdır. *Homo sapiens* haricinde çoğunlukla ekvatora uzak olmayan, ılıman bölgelerde dağılım gösteren primat takımı, Antarktika ve Avustralya dışında her kıtada bulunur; yağmur ormanlarından, savanalara pek çok farklı habitatta yaşayan türler içerir. Bununla birlikte daha soğuk habitatlara yerleşmiş primat türleri de mevcuttur. Kar maymunu olarak da anılan Japon makakları -20 °C'ye kadar dayanabilen, ılıman ve soğuk ormanlardan dağlık bölgelere dek yayılım gösteren bir primat türüdür.

Bir canlının primat olarak adlandırılabilmesi için belli morfolojik özelliklere sahip olması gerekir. Bu özellikler kabaca şu şekilde sıralanabilir:

- Ön ve arka üyelerin her birinde 5 parmağın bulunması.
- Parmakların karşısına getirilebilen el ve ayak başparmaklarının varlığı.
- Parmaklarda yassı tırnakların bulunması.
- Parmakların uçlarında hassas dokunma tabanlarının bulunması.
- Göz çukuru çevresinin kemikle çevrelenmiş olması.
- Hemen her yönde hareketi sağlayan omuz eklemleri.
- Diğer pek çok memelide görülen uzun, çıkık burnun daha kısalmış ve basıklaşmış olması.
- Yüzün yassı bir yapı kazanmış olması.
- Gözlerin başın yan taraflarındansa ön tarafında konumlanmış, bu özelliklerle birlikte koku duyusunun önemini yitirmiş, görme duyusunun önem kazanmış olması.
- Stereoskopik görüşle birlikte kompleks bir görme duyusunun kazanılması, keskin ve renkli görüşün bulunması.
- İyi gelişmiş bir cerebellumun bulunması.
- Özellikle daha gelişmiş primatlarda görülen, vücut büyüklüğüne oranla büyük bir beynin bulunması.
- Gelişmiş serebral korteksin farklılaşmış, Lobus occipitalis'in gelişmiş olması.
- Primitif memelilere kıyasla azalmış diş sayısı.
- 3 tip dişin bulunması.
- İyi gelişmiş bir çekumun (körbağırsak) bulunması.
- Göğüs bölgesinde iki süt bezinin bulunması.
- Diğer memelilere kıyasla doğum başına daha az yavrunun görülmesi (Genelde gebelik başına bir yavru).
- Uzun gebelik ve gelişme dönemi.
- Torsoyu dik tutmaya yönelik duruş ve bipedalizme eğilim.

Yukarıda değinilmiş tüm özellikler tüm primatlarda bulunur, buna *Homo sapiens* ve *Pan* genusu da dahildir. Elbette sayılmış olan bu özellikler çoğunlukla primatlara özgü, diğer canlı gruplarında pek karşılaşılmayan özelliklerdir, fakat evrimsel bakımdan önemi olan birkaç özelliğe ayrıca değinilmesi gerekiyor.

Parmaklar ve başparmak:

Parmakların karşısına getirilebilen başparmakların bulunması, özellikle ağaçlarda yaşamaya adapte olmuş bu canlı grubu için hayati önem taşır. Hemen hemen tüm primatlarda (*Homo sapiens* hariç) hem ön hem de arka üyelerde bulunan bu özellik sayesinde kavrayış gelişmiş, dallar arasında gezinmek ve predatörlerden kaçmak kolaylaşmıştır.

Ön ve arka üyelerde ortaya çıkan bu özellik *Homo sapiens*'in gelişiminde de önemli bir temel arz eder. Alet yapma becerisi varlığını zihinsel olduğu kadar bu morfolojik özelliğe de borçludur. *Homo sapiens*'i diğer türlerden ayırdığını söyleyebileceğimiz büyük beynin gelişmesi pek çok etmene bağlı olmakla birlikte, ellerin ince işlerde kullanılmasının gerekliliği de bu gelişimin önemli bir parçasıdır.

Şekil 2. Dallanarak türleşmenin sembolik gösterimi. Doğadaki pek çok tür çoğunlukla ortak bir atadan iki ya da daha fazla sayıda türün çatallanmasıyla meydana gelmiştir. Şekilde de görüldüğü gibi A türü hem elips olma hem de dikdörtgen olma potansiyeline sahiptir. A türünün populasyonu doğal veya yapay engeller nedeniyle ikiye bölünmüş, böylece bu iki altgrup zaman içinde değişerek sonunda iki farklı tür haline gelmiştir. İnsan evrimi de bu şekilde açıklanmaktadır. Bu bakımdan insan, günümüzde yaşayan şempanzelerden gelmiş değildir, onlarla ortak bir ata paylaşmaktadır. Yani ne tümüyle günümüz şempanzelerine ne de tümüyle insana benzeyen bir atadan iki farklı tür ortaya çıkmıştır.

Görmenin evrimi

Görme yetisi filogenetik olarak çok uzun zaman öncesine dayanmakla birlikte bugün insanlar gözün "mükemmeliğine" ve karmaşıklığına bakıp şaşırmaya devam ediyor. Özellikle insan gözünün mükemmel olduğu ya da böylesi karmaşık bir yapının ancak akıllı tasarım ürünü olabileceğini düşünenler yanılıyorlar. Çünkü insan gözü karmaşık yapısına karşın evrimsel süreçteki bazı "geri dönülemez" noktalar nedeniyle bazı hatalara, daha düzgün ifade etmek gerekirse yer yer "verimsiz" bir düzenlenişe sahiptir. Gözün evrimi tek başına bir yazı dizisi konusu olabilecek kadar ayrıntı içeren, uzun bir olgudur. Burada çok basit bir şekilde gözün evriminden, insana gelene kadar geçtiği süreçlerden kısaca söz etmek daha uygun olacaktır.

Bugün göze sahip canlıların hepsinin ortak bir atadan geldiği pek çok bilim çevresi tarafından kabul edilir. Bu görüş de tüm göze sahip canlılarda bulunan ve göz gelişimiyle doğrudan bağlantılı olan, PAX6 olarak adlandırılmış ortak bir genin varlığına dayandırılır. Buna göre ilkin göz 540 milyon yıl önce ortaya çıkmış, o zamandan bu yana birbirinden farklı çeşitli göz biçimlerine evrilmiş, kimi taksonomik gruplarda ise körelmiştir.

Çok uzak akrabalar olsalar da yumuşakçalar ve omurgalılar paralel evrim geçirerek oldukça benzer gözlere sahip olmuştur. Bu gözlerin ortak atada bulunmadığı ise kesindir. Çünkü göz yapısında ve kornea kristallerindeki farklılıklar bir zamanlar var olmuş ortak atada böyle bir gözün bulunmadığına, bu iki farklı gruba ait türlerin zaman içinde benzer adaptasyonlar geçirmeleri yüzünden benzer biçimde gelişmiş bir göze sahip olduklarına işaret eder.

Göz hayati bakımdan önemli, dolayısıyla da sürekli doğal seçilim altında kalan bir organ olduğu için pek çok hayvanda oldukça gelişmiştir. Kimi balıklar, böcekler ve kuşlar insan gözünün göremediği dalga boylarını görebilir. Bunun nedeni retinalarında insandan daha farklı ya da daha fazla tipte koni hücreleri içermeleridir. Koni hücreleri göz retinasında bulunan ve farklı dalga boylarını algılayarak beyne sinyaller gönderen hücrelerdir. Her koni hücresi, elektromanyetik spektrumun belli bir aralığında yer alan dalga boylarını algılar. *Homo sapiens*'in de dahil olduğu insansı maymunlarda, kimi yeni dünya maymunlarının dişilerinde ve havlayan maymunlarda (*Alouatta*) bu 3 tipte koni hücresi bulunur ve buna "trikromasi" denir. Primatlarda görülen bu trikromosinin kökeni, omurgalı atalarında bulunan görme pigmenlerine dayanır. Nitekim balık ve kuşlarda dört tip koni hücresi bulunur, yani tetrakromattırlar. Primatlarda olmayan bu dördüncü koni hücresi morötesi ışınları algılar. Plasentalı memeliler evrimsel süreçte iki tip koni hücresini kaybetmiştir ve bu nedenle de trikromat veya tetrakromat hayvanlar kadar iyi renk ayırt edemezler. (Bu durum renk körü olan kişilerinkine benzer. Koni hücrelerinden biri eksik olan kişiler de o koni hücresinin sorumlu olduğu dalga boylarını ifade eden renkleri algılamakta zorlanır.)

Plasentalı memelilerde görülen koni tipindeki azalma, bu grupta görme yetisinin önemini yitirip, koku duyusunun önem kazanmasıyla ilişkilendirilir. Bununla birlikte plasentalı memelilerden olan primatlarda neden yeniden trikromasi ortaya çıkmıştır? Özellikle evrimsel süreçte daha sonradan ortaya çıkan bu özellik neden bu kadar önemlidir? Bunun yanıtı basittir. Çünkü renkli görme daha besleyici olan taze yaprakları ve olgunlaşmış meyveleri yanlarına yaklaşmak zorunda kalmadan tespit etmeyi sağlar. Bu bakımdan hayati önem taşır ve üçüncü tip koni hücresinin oluşumuna neden olmuş mutasyon yüksek doğal seçilim baskısıyla tür içinde hâkim duruma geçmiştir.

Havlayan maymunlarda (*Alouatta*) üç tipte koni hücresi (gözün retina tabakasında yer alan bir hücre) bulunur ve buna "trikromasi" denir.

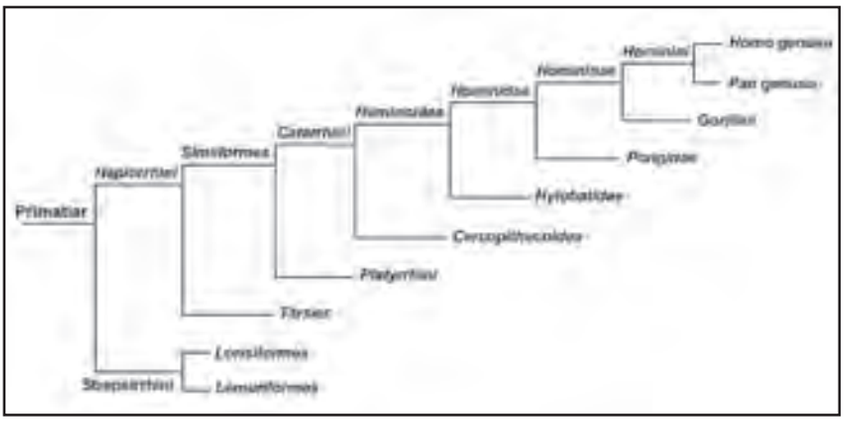
Bununla birlikte renk algısı yalnızca gözde olup bitmez, gözden gelen veri beyinde belli işlemlerden geçirildikten sonra "iyileştirilmiş" olarak algılanır. Elbette görmenin iyiliği yalnızca çok sayıda renk ayırt edebilmenin dışında uzaklık ve derinliği kavramaya da bağlıdır. İki gözün tam ortasında duran nesneler dışında, her bir göz o nesneye farklı açılardan bakar ve bu farklı açılardan gelen veriler beyinde işlenerek derinlik algısı oluşturulur. Elbette yerden yüksekte, ağaçlarda yaşam süren primatlar için stereoskopik görüş olarak adlandırılan bu durum da hayati bir önem taşır ve bu görüşün ortaya çıkışı da doğal seçilimle önemli bir biçimde desteklenmiştir. Beyinde görsel verilerin işlendiği yer Lobus occipitalis olduğundan, bu bölgenin gelişmesi de zaman içinde primatlarda görme duyusunun ne kadar önem kazandığına işaret eder.

Gelişmiş bir cerebellum:

Cerebellum (beyincik) beynin hemen altında yer alır, hareket komutlarını düzenleyerek, hareketin senkronize bizimde gerçekleşmesini sağlar. Aynı zamanda denge ve motor öğrenmede de rol alır. Bu bakımdan ağaç dallarında yaşamlarını sürdüren primatlar için önemli bir bölgedir.

Torsoyu dik tutmaya yönelik duruş ve bipedalizme (ikiayaklılık) eğilim:

Hiç şüphe yok ki bir primatın çevresinde olup biteni fark edebilmesi bakımından, bir dalda dik oturup çevresini gözleyebilmesi oldukça önemlidir. Bu özelliğin tüm primatlara atfedilmesi çok doğru olmamakla birlikte evrimin ilerleyen safhalarında ortaya çıkan primat gruplarında sıklıkla görülen bir durumdur. Otururken torsonun dik durması bu sırada ellerin serbest ka-

larak yiyecek yemesine veya başka bir bireyin parazitlerini ayıklamak gibi önemli bir sosyal görevi yerine getirmesine olanak sağlar. Primatlarda görülen bu eğilim, *Homo sapiens*'in evriminde önemli bir dönüm noktası olan iki ayak üzerinde durmaya geçişe bir altyapı hazırlaması bakımından önemlidir.

Primat filogenisi

Primat takımı, 2 alttakım, 16 familya ve 424 tür içerir.

Primatlar temel iki alttakıma ayrılır: Strepsirrhini (nemli burunlu maymunlar) ve Haplorrhini (kuru burunlu maymunlar).

Strepsirrhini (nemli burunlu maymunlar): Adından da anlaşılabileceği gibi bu grubun üyeleri köpeklerdekine benzer ıslak bir buruna sahiptirler. Burun çoğunlukla nemli olmasının yanı sıra haplorrhini grubunda bulunmayan rhinariuma (burun deliklerini çevreleyen ve ağza dek uzanan, çoğunlukla koyu renkli, nemli deri) sahip olmasıyla da diğer gruptan ayrılır. Islak burun, gelişmiş bir koku alma duyusunun olduğunu gösterir. Nitekim, bu alttakım içinde bulunan türler dikromattır, yani renkleri ayırt etme yetenekleri düşüktür. Bu gruba ait bireylerde başparmak diğer parmaklardan fazla farklılaşmamıştır. İkinci ayak parmağı temizlik parmağı olarak gelişmiştir. Haplorrhinilere oranla doğum başına daha fazla yavru düşer.

Bu alttakım içinde yer alan iki infra takım vardır: Lorisiformes (Lorisiler) ve Lemuriformes (Lemurlar).

Haplorrhini (kuru burunlu maymunlar): Bu alttakım, Tarsierleri (cadı makisigiller), Platyrrhinleri (yeni dünya maymunları) ve insanın dahil olduğu Catarrhinleri (eski dünya maymunları) içerir.

Bu alttakımda yer alan tüm türler diğer memelilerde bulunan C vitamini üreten enzimi kaybetmişlerdir. Haplorrhinilerde, atasal rhinariumun yerini üst dudak almış, bunun burun ve damaktan bağımsız olması da çok çeşitli yüz ifadelerinin oluşmasına olanak tanımıştır. Beyin/vücut oranı strepsirrhinilerden belirgin biçimde yüksektir. Birincil duyuları görmedir. Bir çok tür diurnaldir (gündüz aktiftir). Tarsierlerin dışında kalan tüm türler tek odalı uterusa sahiptir. Hemen hemen tüm türlerde tipik olarak bir yavrulu doğumlar görülür. Benzer gebelik sürelerine karşın haplorrhini yeni doğanları strepsirrhini yeni doğanlarından daha büyük, ancak anneye daha uzun süre bağımlıdırlar.

Simiiformes (Simianlar): Haplorrhini altında yer alan bu infra takım **Platyrrhinileri** (yeni dünya maymunları) ve **Catarrhinileri** (eski dünya maymunları) içerir. Primat ya da maymun dendiğinde akla ilk gelen türler bu grup içinde yer alırlar.

Catarrhini (eski dünya maymunları)

Catarrhini (eski dünya maymunları): Catarrhini ismi bu grupta yer alan türlerin burun deliklerinin aşağıya doğru bakıyor olmasından gelir. *Homo sapiens* haricinde eski dünya maymunları Afrika'nın (Madagaskar hariç) ve Asya'nın tropik ve suptropik iklimlere sahip bölgelerinde yaşar. Ormanlar ve ağaçlı alanlar tercihleri olmakla birlikte, yerde yaşamayı tercih etmiş türleri de vardır. Oldukça gelişmiş sosyal davranışlar gösterirler ve çoğunlukla kalabalık gruplar halinde yaşarlar. Yapılan çalışmalar, birlikte yaşanılan gruptaki birey sayısıyla beyin hacminin doğru orantılı olduğunu göstermiştir. Karmaşık sosyal yapıları gereği her birey diğer bireylerin toplulukla olan ilişkilerini takip etmek ve buna göre davranmak zorundadır. Çoğunlukla bitkisel besinleri tercih ederler, ancak aralarında hepçil olan ve zaman zaman etle beslenen gruplar da vardır.

İki üst familyaya sahiptir: Cercopithecoidea (kuyruklu eski dünya maymunları) ve Hominoidea (insansı maymunlar)

Cercopithecoidea (kuyruklu eski dünya maymunları) üst familyası tek bir familyaya sahiptir ve o da Cerpithecidae (köpeksi maymunlar) familyasıdır. Makaklar, Rhesus maymunları, Babun ve Kolobuslar bu familya altında yer alırlar. İnsansı maymunlara kıyasla daha küçüktürler ve kuyrukları vardır. Habitatları kimi gruplarda ağaçlar olabildiği gibi yerde yaşamayı tercih edenler de mevcuttur. İnsansı maymunlardan sivri molar (azı) dişleri, uzun gövde ve daha kısa ön üyelere sahip olmalarıyla, kuyruklarının varlığıyla ve daha dar buruna ve ağız tabanına sahip olmalarıyla ayrılırlar.

Hominoidea üst familyası, kuyruksuz ve diğer primatlara göre daha büyük vücutlara sahip olmalarıyla ayrılırlar. Cercopithecoidea üst familyasındaki gibi karmaşık sosyal yapıları vardır.

İki familyaya ayrılır: İnsangiller veya büyük insansı maymunlar (Hominidae) ve Gibongiller veya küçük insansı maymunlar (Hylobatidae).

Gibongiller: İnsangillerin kardeş familyası olan gibongiller 4 cins ve 15 türden oluşur. İnsangillerle ortak atadan 15 ila 20 milyon yıl önce ayrıldıkları düşünülmektedir. Kollarının bacaklarından daha uzun olması bu familyanın ayırt edici özelliklerindendir. Yere indiklerinde iki ayak üzerinde yürürler. Ancak iki ayak üzerinde yürürken dengeyi sağlamak için kollarını havaya uzatırlar.

İnsangiller (**Hominidae**): *Pan*, *Gorilla*, *Pongo* ve *Homo* genuslarını (cinslerini) içerir. Familya, iki altfamilyaya ayrılır:

Ponginae altfamilyası: *Pongo* (orangutanlar) genusunu ve nesli tükenmiş orangutanları içerir. Ponginae'nin Hominidae'den yaklaşık 15,7 ile 19,3 milyon yıl önce ayrılmış olduğu düşünülmektedir. Orangutanlar yakın akrabalarının aksine soliter yaşamı seçmiş primatlar olmaları ve çok tanınmış kızılkahve kürkleri ile homininae grubundan ayrılırlar. Anne ve yavrusu arasındaki bağ haricinde diğer primatlarınkine benzer sosyal bağları yoktur ve bireyler gruplar oluşturmaz, çiftleşme zamanlarında bir araya gelirler. Yaşam alanlarının daralması nedeniyle tehlike altındadırlar.

Ponginae altfamilyası, pongo genusunu ve nesli tükenmiş orangutanları içerir.

Homininae altfamilyası: Hominini ve Gorillini oymaklarından oluşur.

Gorillini: Günümüz gorillerini ve soyu tükenmiş gorilleri kapsar. Goriller ve Hominini ortak atadan yaklaşık 7 milyon yıl önce ayrılmış olup, goril ve insan genomu arasında yüzde 1,6'lık bir fark vardır. Günümüzde yaşayan tek bir goril cinsi vardır ve primatologların son kabulüne göre iki türe, 4 alttüre sahiptir. Goriller de diğer hominidler gibi çoğu zaman oldukça karmaşık bir sosyal yapı gösterirler. Çoğunlukla yerde, ellerini yumruk yaparak yürürler ve 2 ila 20 bireylik gruplar halinde dolaşırlar. Her birliğin başında sırtındaki açık renkli kıllar nedeniyle

İnsan ve şempanze genomu

Şempanzeler evrim yarışında önde

Günümüzdeki genel yargı, insana özgü olan sürekli bipedalizm (iki ayak üzerinde yürüme), konuşma kabiliyeti, dil ve yüksek bilişsel fonksiyonlar gibi özelliklerin pozitif seçilime uğradığı, yani doğal seçilimin sürekli olarak bu özellikler lehinde olduğu yönündedir. Bir başka deyişle, doğada hep dil becerisi olanların ya da yüksek bilişsel özellikleri olanların bu özellikleri sonucu soyunu devam ettirmekte daha başarılı olduğuna inanılır. Oysa Margaret A. Bakewell ve arkadaşlarının 14.000'e yakın genle yaptığı çalışma, sanıldığının aksine insana özgü özelliklerin pozitif seçilime uğramadığını, hatta şempanzelerde daha yüksek oranda pozitif seçilime uğramış gen olduğunu gösteriyor. Yani dil, bilişsel fonksiyonlar gibi özellikler uyum başarısı nedeniyle değil, rastlantısal süreçler sonucunda ortaya çıkmış gözüküyor. İnsanda pozitif seçilimin bu kadar düşük olması etkin populasyon büyüklüğünün düşük olmasıyla ilişkilendiriliyor. Etkin populasyon büyüklüğü ise belli bir türe ait populasyonda belli bir kuşakta üreme başarısı gösterebilen, sonraki kuşağa gen aktarımı yapabilen bireyler topluluğunun o populasyon içindeki büyüklüğünü ifade ediyor. Çünkü gen havuzuna etkisi bulunmayan bireylerin genom evrimi bağlamında bir anlamı olmamış oluyor.

Ayrıca insanda pozitif seçilime uğramış genlerle bağlantılı dokular olan beyin, kalp, böbrek ve testis dokularında bu genlerin ifade olmalarında iki tür arasındaki farklılığın çok düşük olduğu, hatta bu genlerin diğer genlere oranla daha da düşük oranda farlılık gösterdiği de başka bir araştırmada ortaya konmuş. Sadece testis dokusunda ifade olan ve X kromozomu üzerinde taşınan genlerde önemli farklılıklar olduğu gözlenmiş. Sonuç olarak şempanzelerin daha uyumlu özellikler taşımaları ve ortak atadan bu yana insandan daha fazla pozitif seçilime maruz kalarak bugünlere geldiğinin ortaya konması, insan merkezci evrim anlayışlarına yeni bir eleştiri de getirmiş oluyor.

İnsan 2. kromozomu

İnsan hariç tüm Hominidae (büyük insansı maymunlar familyası) üyeleri 24 çift kromozoma sahiptir. Yalnızca insanda 23 çift kromozom bulunur. Bunun da insandaki Kromozom 2'nin, diğer Hominidae üyelerinde bulunan 2A ve 2B kromozomlarının uç uca füzyonu (yapışarak tek bir kromozom haline gelmesi) sonucunda oluştuğu tahmin edilmektedir. Her ne kadar yakın dönemde önerilmiş hipotezlerden biri kromozomal düzenlenmelerin populasyon arasında üreme izolasyonu oluşturduğu ve zaman içinde türleşmeyle sonuçlandığı yönünde olsa da Şempanze Genom Projesi füzyona uğramış 2A ve 2B kromozomlarının birleşme kısımlarında herhangi bir gen kaybı olmadığını göstermektedir. Bir başka değişle, kimi kromozomal farklılaşmalar gerçekten de türleşmeye temel oluşturduysa da, insanı farklı kıldığı düşünülebilecek olan 2. Kromozom türleşmeye götüren farklılaşmada ciddi bir rol oynamamış gözükmektedir.

İnsan: eksik şempanze

İnsan ile şempanze arasındaki önemli farklılıkları oluşturan durumların aslında ortak atadan bu yana insan genomunun eksilmesi, kimi genom bölgelerinin silinmesi sonucu ortaya çıktığı çok akıl almaz gelebilir. Ancak son dönemde yapılan araştırmalardan biri de kimi insana özgü özelliklerin belli genlerin kaybolması sonu-

gümüşsırt adını alan dominant bir erkek ve çok sayıda dişilerle yavruları bulunur. Olgunlaşmış erkekler sürüden ayrılarak ya tek başlarına ya da diğer olgun, fakat dişilerin olduğu bir birliği ele geçirememiş erkeklerle birlikte yaşayarak, erkek birliği oluşturur. Dişiler 10 ila 12 yaşları arasında cinsel olgunluğa erişir ve 30 ile 33 günlük menstrüasyon döngüleri vardır. Dişiler geceleri çoğunlukla yavrularla birlikte ağaçlara çıkarken, erkek goriller çoğunlukla çıkmaz. İnsanlardaki gibi her bireyin kendine özgü parmak izi bulunur ve çoğunlukla kardiyovasküler hastalıklar nedeniyle yaşamlarını yitirirler. Soyu tehlikede olan primatlardandırlar. Dişiler doğum sonrasında 4 sene boyunca tekrar hamile kalmaz. Bu da sayılarının artırılmasını zorlaştırır.

Hominini: Günümüz insanlarını, arkaik insanları ve yaşayan en yakın akrabaları olan şempanzeleri içerir. Böylece günümüzde yaşayan türlere ait yaşam ağacının amaçlanmış kısmına da gelinmiş olur.

Hominini oymağının altında iki genus bulunur: *Homo ve Pan*. İnsanların içine dahil olduğu *Homo* genusunun üzerinde bir alt oymak daha bulunur ve modern insanlar ile soyu tükenmiş, arkeolojik çalışmalardan elde edilen verilerle varlıkları tespit edilmiş arkaik insanlar Hominina adı verilen bu alt oymak altında toplanırlar. Bu iki genus tahminen 6 milyon yıl önce ortak atadan ayrılmıştır.

Pan: Bu genus (cins) iki türe ayrılır: *Pan troglodites* (bayağı şempanze) ve *Pan paniscus* (Bonobo). *Pan troglodites* 4 alttüre ayrılır. Bu ayrımın yapılmasının temel nedeni bu şempanze populasyonları arasında habitat (yaşam alanı) seçimi ve fenotipik (fizyolojik ve morfolojik özelliklerin tümü) özellikler gibi kimi farklılıkların olmasıdır. *Pan paniscus* ise alttürlere ayrılmaz. Kimi kaynaklar bonoboların insanlara bayağı şempanzeden daha yakın olduğuna işaret eder. Her durumda hominini oymağı al-

Pan paniscus (Bonobo).

cunda ortaya çıktığını göstermiştir. (1) Gerçekten de araştırmada, insanda 510'a yakın regülatör gende (başka genlerin ifade olmasını düzenleyen genlerde) delesyonlar (ortadan kalkmalar) olduğu belirlenmiş. Kaybolmuş genlerden bir tanesi de androjen reseptörlerini (testosteron gibi cinsiyet karakterlerini düzenleyen hormonların tümüne androjen denir ve bu kimyasalları tanıyıp buna göre hücrelerde cevap oluşmasını sağlayan proteinlere de androjen reseptörü adı verilir) düzenleyen bölgelerden birinde bulunmakta. Bu delesyon ile testesteron ve benzeri biyokimyasalların embriyonik dönemdeki etkileri azaltılmış oluyor.Bunun sonucu olarak da memelilerin çoğunda bulunan, tipik olarak kedi ve köpeklerin burun ve ağız çevresinde görülebilen "bıyıklar" ve penis çevresinde farklı çiftleşme stratejilerine göre biçimsel farklılıklar gösterebilen keratinize yapılar olan "penis dikenleri" ortadan kalkıyor.

Ayrıca delesyonların kimisinin de beyin gelişimiyle ilgili bölgelerde olduğu ve aslında bu delesyonların beyin büyüklüğünü pozitif anlamda etkilediği de keşfedilmiş. Nöron sayısını kontrol eden ve hücre bölünme hızını düzenleyen (bir deyişle nöronların fazla bölünmesini önleyen) bir gen olan GADD45G'e ait enchancer'ın (yani bu genin etkisini artırmasını sağlayan bir başka genin) ortadan kalkmasıyla insanda beyindeki nöron sayısının önemli biçimde artmış olduğu tahmin ediliyor. Yani nöronların bölünme hızı baskılanmadığından, gelişim sürecinde daha fazla nöronun bölünerek çoğaldığı ve böylece de daha büyük bir beyinin oluşmasına olanak tanıdığı tahmin ediliyor.

Sonuç olarak insan ve şempanze genomu karşılaştırmaları her geçen gün genom evrimini anlamamıza ışık tutarken, bir referans olarak şempanze genomu insan genomunun anlaşılmasında önemli bir rol oynuyor. Tüm bu karşılaştırmalar sonucunda da oldukça ilginç bulgularla karşılaşılabiliyor. Ancak genel olarak ortaya çıkan resme göre insan genlerindeki değişiklikler, sanıldığı gibi sadece deterministik süreçlere değil ama ciddi biçimde rastlantısallığa da dayanıyor gibi gözüküyor. İnsanın kendisini hayvanlardan çok ayrı bir canlı olarak görmesinin biyolojik olarak doğru olmadığı da yine bu tür bulgular sonucunda görülebiliyor. Belki de varlığımızı bir erekselliğe değil de rastlantısallığa borçlu olduğumuza inanmakta zorluk çekiyoruz. Ancak belki de bu bakış açısıyla doğa üzerinde kurduğumuz baskının haklı olmadığını, yaşam ağacının en tepesinde değil de yalnızca yeni çıkmış, taze yan dallarından birinde olduğumuzu bir gün gerçekten anlayabiliriz.

DİPNOT

1) Cory Y. McLean, Philip L. Reno, Alex A. Pollen, Abraham I. Bassan, Terence D. Capellini, Catherine Guenther,Vahan B. Indjeian, Xinhong Lim, Douglas B. Menke, Bruce T. Schaar, Aaron M. Wenger, Gill Bejerano, David M. Kingsley (2011); "Human-specific loss of regulatory DNA and the evolution of human-specific traits", *Nature*, Vol. 471, 216.

Pan troglodites (bayağı şempanze)

tında bulunan türler arasında genom farklılığı oldukça düşüktür ve yüzde 98'in üzerinde benzerlik görülür. Şempanzeler komünite olarak adlandırılan, çok sayıda dişi ve erkek bireyin bir arada bulunduğu gruplarda yaşar. Gruplar arasında bir hiyerarşi vardır ve bu hiyerarşinin en üst basamağında birden fazla sayıda birey bulunabilir. Buna göre her birey kendi hiyerarşik basamağından olan bireylerle çiftleşir ve son dönemde yapılan çalışmalarda bu hiyerarşik sınıflar arasında bir genetik sürüklenmenin olduğuna dair veriler elde edilmiştir. Doğada yaşayan şempanzeler en fazla 40'lı yaşlara dek hayatta kalırken, insan kontrolünde yaşayan şempanzelerin 60'lı yaşlara dek hayatta kaldığı da görülmüştür.

Homo: *Homo* genusu günümüzde yaşayan tek bir tür içerir. O da modern insanı kapsayan ve *Homo sapiens* türünün alttürü olan *Homo sapiens sapiens*'tir. *Homo sapiens* düşünen insan anlamına gelir. *Homo sapiens sapiens* ise düşündüğünü düşünen insan demektir. Modern insanın böyle kategorize edilmesi *Homo sapiens* türüne ait diğer populasyonların arkeolojik bulgularından elde edilen verilerle arasında morfolojik farkların olmasından ileri gelir. Diş, beyin hacmi vb. gibi…

KAYNAKLAR

1) M. F. Land, R. D. Fernald (1992); "The evolution of eyes", *Annual Review of Neuroscience,* 15: 1-29.

2) Jan E. Janecka, Webb Miller, Thomas H. Pringle, Frank Wiens, Annette Zitzmann, Kristofer M. Helgen, Mark S. Springer, William J. Murphy (2007); "Molecular and Genomic Data Identify the Closest Living Relative of Primates", *Science* 318.

3) Polina Perelman, Warren E. Johnson, Christian Roos, Hector N. Seuánez, Julie E. Horvath, A. Miguel, M. Moreira, Bailey Kessing, Joan Pontius, Melody Roelke, Yves Rumpler, Maria Paula C. Schneider, Artur Silva, Stephen J. O'Brien, Jill Pecon-Slattery (2011); "A Molecular Phylogeny of Living Primates", *PLoS Genetics: Research Article*.

4) Margaret A. Bakewell, Peng Shi and Jianzhi Zhang (2007); "More genes underwent positive selection inchimpanzee evolution than in human evolution", *PNAS*, May 1, Vol. 104, No:18.

5) Michael H. Rowe (2002), "Trichromatic color vision in primates" *News in Physiological Sciences,* 17(3), 93-98.

6) C. Groves (2001), *Primate Taxonomy*, Washington, Smithsonian Institution Press.

7) N. Rowe (1996), *The Pictorial Guide to the Living Primates*, Charlestown, Pogonias Press.

8) E. W. Heymann, Georg-August Universitaet Göttingen, *Anthropolgie Vorlesungspräsentationen*.

9) Aylwyn Scally and Richard Durbin (2012), " Revising the human mutation rate: İmplications for understanding human evolution", Volume 13, 745.

10) Cory Y. McLean, Philip L. Reno, Alex A. Pollen, Abraham I. Bassan, Terence D. Capellini, Catherine Guenther,Vahan B. Indjeian, Xinhong Lim, Douglas B. Menke, Bruce T. Schaar, Aaron M. Wenger, Gill Bejerano, David M. Kingsley (2011); "Human-specific loss of regulatory DNA and the evolution of human-specific traits", *Nature*, Vol. 471, 216.

Darwin'in alaycı kuşları

Galapagos alaycı kuşlarının, evrim kuramını yaratma yolunda Darwin'e ilk önemli ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Evrimsel düşüncelerinin özellikle Floreana Adası alaycı kuşu M. trifasciatus ile tetiklenmiş olması, bu kuşa tarihsel bir boyut ve önem kazandırır.

Prof. Dr. Sedat Ölçer

Charles Darwin'in H. M. S. Beagle gemisiyle yaptığı dünya yolculuğu, sadece kendi hayatını değil insanlık tarihini de değiştirdi. Beş yıla yakın süren ve aklına evrim kuramının tohumları ekilen devriâlemine dair, "[Ona] kafamın ilk gerçek talimi ya da eğitimini borçlu olduğumu hissetmişimdir hep" diye yazacaktı yıllar sonra Darwin. Yolculuğundan döndükten 23 yıl sonra yayımladığı *Türlerin Kökeni* adlı kitabıyla, yani "tek bir eserle hem yeni bir ilim hem de yeni bir felsefe" yaratacaktı.

Yolculuğun akıllarda en fazla iz bırakan kısmı şüphesiz Beagle'ın 15 Eylül-20 Ekim 1835 tarihleri arasında Galapagos Takımadaları'nı ziyaret etmesidir. İrili ufaklı çok sayıda, her biri bir tane ya da birden fazla yanardağdan oluşan, Ekvator hattında bulundukları halde iki farklı mevsime sahip olan, düzensiz aralıklarla meydana gelen kuraklık ve aşırı yağış olaylarının canlılar üzerine güçlü çevresel baskılar yarattığı bu adaların, evrim biliminin doğuşundaki payı büyüktür. Darwin, "Tüm görüşlerimin kaynağıdır" diyecekti Galapagoslar'dan bahsederken...

Sadece beş hafta süren Galapagos konaklaması Darwin'in ancak dört ayrı adaya ayak basıp incelemeler yapmasına olanak sağladı. Adalar, barındırdıkları kaplumbağalar, kertenkeleler, kuşlar, bitkiler ve diğer canlılarıyla olduğu kadar jeolojik yapılarıyla da dikkatini çekti genç gezginin. Darwin, evrimsel düşüncenin aklında filizlenmesini bu adalarda karşılaştığı pek çok canlıyı gözlemlemiş olmasına borçluydu elbette, fakat bunların arasında bir yabani kuş grubunu doğal habitatında gözlemlemesi geliştireceği kuram doğrultusunda fevkalade önemli bir rol oynadı. Ancak sıkça sanıldığı gibi, bunlar Darwin'in ünlü ispinoz kuşları değildi, bunlar alaycı kuşlardı! Darwin, Galapagoslar'ın faunasının keşfini yaparken üç ayrı alaycı kuş türünden örnekler edindi [Günümüzde aslında dört farklı türün mevcut olduğunu biliyoruz (1)]. Bunlar San Cristóbal Adası'ndaki *Mimusmelatonis* (*M. melatonis*), Floreana Adası'ndaki *M. trifasciatus* ve Isabelaile Santiago Adaları'ndaki *M. parvulus* türleriydi (Adaların o zamanki adları farklıydı, günümüzdeki adlarını kullandık).

Darwin'in ilham kaynağı

Biyolojik evrim tarihi açısından şu önemli notu düşmeden geçmeyelim: Darwin -ispinoz kuşlarının aksine- değişik adaların alaycı kuşları arasında önemli farklılıklar bulunduğunu gözlemlemiş, her çeşidin belli bir adaya özgü olabileceğini not defterine kaydetmişti. (2) Örneğin keşfini yaptığı ikinci ada olan Floreana Adası'ndaki alaycı kuşun ilk önce uğradığı San Cristóbal Adası'ndaki alaycı kuştan önemli derecede farklılıklar arz ettiğini saptamış ve notlarına bundan böyle bu kuşları toplamaya itina göstereceğine dair bir yorum eklemişti. Adadan adaya değişen farklılıkların sadece kuşlar için değil başka canlı grupları için de geçerli olduğuna zamanla ikna olacaktı. Yolculuğunun sonuna doğru not defterinde kaleme aldığı şu tümceler türlerin sabit olmayabileceği, aksine zamanla değişebileceği fikrinin aklına yavaş yavaş yerleşmeye başladığını göstermektedir: "... Birbirinin görüş mesafesi içinde yer alan, pek az hayvanla donatılmış, küçük yapısal farklılıklar arz eden ve doğada aynı yeri işgal eden kuşların yaşadığı bu adaları gördüğümde, bu canlıların sadece birer ara çeşit olduklarını tahmin ettim (...) Eğer bu düşüncelerin en ufak bir temeli varsa, takımadaların jeolojisini incelemek kayda değer bir çalışma olacak; zira bu olgular türlerin sabitliği görüşünü kökten sarsacaktır."

Galapagos alaycı kuşlarının, evrim kuramını yaratma yolunda Darwin'e ilk önemli ilham kaynağı olduğunu söyleyebiliriz. Evrimsel düşüncelerinin özellikle Floreana Adası alaycı kuşu *M. trifasciatus* ile tetiklenmiş olması, bu kuşa tarihsel bir boyut ve önem kazandırmıştır. Tercihen büyük *Opuntiamegasperma* kaktüsü üzerine yuva kuran ve yerde yaşayan

böceklerden beslenen, fakat bunun yanı sıra meyve, nektar, polen hatta kimi zaman yengeç ve kertenkele de tüketen bir kuştur *M. trifasciatus*. Günümüzde onun hakkında bir kötü ve bir de iyi haber var.

Soyu tükenme eşiğinde

İsmi dünyada en nadir kuş türleri arasında geçen ve sadece Galapagoslar'da yaşam süren *M. trifasciatus*'un soyu tükenmek üzeredir. Darwin'in zamanında Floreana Adası'nın alışılmış sakinlerinden olan bu kuşa ne yazık ki bu adada artık rastlanmıyor. Fakat soyu henüz tükenmiş değil. Kuşlar halihazırda Floreana Adası'nın (173 km^2) yanı başında yer alan iki tane küçücük adayı mekân tutmuş durumdalar: Champion (0,1 km^2) ile Gardner (0,8 km^2) Adaları. Geçmişten günümüze intikal eden çeşitli kayıtlardan anlaşıldığı üzere, Floreana'daki *M. Trifasciatus* popülasyonu Darwin'in Galapagoslar'ı ziyaret edişinden 30-35 yıl gibi nispeten kısa bir süre sonra yok olmuştur. Adaya insanların (bazı kaynaklara göre Beagle'ın yolcularının) soktuğu kedi, köpek ve karasıçanlar tarafından avlanmaları ve habitatlarının -özellikle beslendikleri ve yuvaladıkları *O. megasperma* kaktüsünün- yaban keçileri tarafından tahrip edilişi bu alaycı kuşların ortadan kalkmasının başlıca nedenleri olarak gösterilir.

Geçtiğimiz son on yılda, *M. trifasciatus* popülasyonunun tehlikeli bir şekilde tükenme eşiğine geldiği gözlemlendi. Uluslararası Doğayı ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği (I-UCN) tarafından "kritik soy tükenme tehlikesi" altında olan türler listesine alındı. Bu, neslinin tükenmesi büyük bir olasılıkla gerçekleşecek anlamına gelmektedir. 2003-2008 yılları arasında *M. trifasciatus* sayısı Champion Adası'nda 20-52, Gardner Adası'nda ise 65-179 arasında değişti. Özellikle La Niña denilen ve kuraklık ile kötü hava şartlarının hâkim olduğu 2006 yılından sonra, 2007 yılında bu kuşlardan Champion'da sadece 38 ve Gardner'da 98 tane kaldı. Neyse ki 2008 yılına gelindiğinde sıra dışı elverişli hava koşulları, alaycı kuşların sayısının tekrar artmasına neden oldu ve günümüzde toplam 400-500 kuşa ulaşılmış olması olumlu bir gelişme sayılabilir. Ancak bu iki adacık daha kalabalık bir alaycı kuş popülasyonunu kaldıramayacağı için, hava koşullarının tekrar kötüye gidebilme olasılığı kuşlar üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sarkan bir tükenme tehdidi oluşturmaktadır. Bir diğer tehdit unsuru ise, Floreana Adası kaynaklı göç olayının sona ermiş olması nedeniyle her iki adacıktaki kuş popülasyonunun genetik çeşitliliğini yitirmiş olma ihtimalidir.

Alaycı kuşlar için umut

Bu karamsar tablodan sonra iyi habere geçelim: Son yıllarda, bir Floreana alaycı kuşunu kurtarma projesi gün ışığına çıktı. Galapagos Doğayı Koruma Tröstü, Charles Darwin Vakfı, Durrell Vahşi Yaşamı Koruma Tröstü ve Zürih Üniversitesi tarafından ortaklaşa yürütülen bu projenin amacı, Champion ve Gardner Adaları kuşlarını Floreana'da tekrar bir araya getirip tek bir karma popülasyon yaratmak ve böylece Floreana Adası'nda *M. trifasciatus*'un neslinin tükenişini önlemektir. Bu restorasyon projesini başarıya ulaştırabilmek için farklı kollardan çalışmalar yürütülüyor.

Alaycı kuşlara yaşanabilir ve sürdürülebilir bir ekosistem sağlanmasının önkoşulu, kuşların tükenişine neden olan, insanların zamanla adaya soktuğu karasıçan, keçi, kedi ve köpek gibi canlıların telef edilmesidir. Ayrıca, yavru kuşların ölümüne yol açtığı varsayılan bir tür parazit sineğine karşı önlem alma gerekliliği de değerlendirilmektedir.

Ancak bu eradikasyon programı başarıyla sonuçlansa dahi, alaycı kuşların Champion ve Gardner Adaları'ndan alınıp Floreana Adası'na yerleştirilmelerinden önce biliminsanlarının yanıtlaması gereken iki önemli soru vardı. Bunlar, alaycı kuşların uzun bir süre iki ayrı adada sınırlı kalmış olmalarıyla ilgiliydi: Acaba bu süre zarfında kuşlar farklı yönlere doğru evrimleşerek birbirlerinden genetik anlamda uzaklaşmış mıydı? Çünkü eğer Champion ve Gardner alaycı kuşları "ata" Floreana türünden önemli derecede uzaklaşmışlarsa, bir araya getirildiklerinde başarılı şekilde çiftleşemeyeceklerdir. Bir diğer önemli husus ise Floreana Adası'nda elde edilecek olan karma popülasyonda yeterince büyük bir genetik çeşitliliğin sağlanıp sağlanamayacağıdır; çünkü popülasyonun hayatta kalma şansını azami seviyeye çıkarmak ve doğal seçilimin işlevsel hale gelebilmesi için genetik çeşitliliği de mümkün olduğu kadar büyütmek gerekir.

Yapılan genetik incelemeler bu ikinci soruya olumlu bir yanıt getirdi: Dar bir alanda sınırlı kalan Champion alaycı kuşu popülasyonunun genetik çeşitliliğini soy içi üremeden dolayı bir nispette yitirdiği, öte yandan Gardner kuşlarının böyle bir durumdan henüz mustarip olmadığı, dolayısıyla karma bir popülasyon kurulduğunda genetik çeşitliliğin yeterince zengin olabileceği sonucuna varıldı. Ancak Champion ve Gardner kuşları birbirlerinden genetik olarak ne kadar uzaklaşmıştı? Bu uzaklaşmayı en iyi şekilde ölçebilmek için ata Floreana kuşuna ihtiyaç vardı -ama bilindiği üzere Floreana Adası'nda bu kuşlar artık yoktu. İşte bu aşamada bu soruya cevap arayan biliminsanlarının aklına çok parlak bir fikir geldi: Darwin'in ve H. M. S. Beagle'ın kaptanı Robert Fitzroy'un özel koleksiyonlarındaki Floreana alaycı kuş örnekleri bugün Londra'daki Natural

Darwin'in Galapagoslar'daki keşfi sırasında örnek edindiği üç ayrı alaycı kuş türü. (1)

History Museum'da hâlâ mevcuttu. O zaman, 1835 yılından kalma bu iki örnek, yukarıdaki sorunun yanıtını vermek adına yardımcı olabilirdi!

Araştırmacılar, Darwin ile Fitzroy'un topladıkları kuşlardan ve günümüzdeki Champion ile Gardner Adaları'nda yaşayan kuşlardan elde ettikleri DNA örneklerini karşılaştırırlar. (3) Bir dizi moleküler biyoloji tekniklerine başvurarak, günümüz Champion ve Gardner kuşlarının 1835 yılındaki Floreana alaycı kuşu türünden ne zaman ve ne oranda ayrıldıklarını tespit etmeleri fazla zor olmaz. Champion'daki kuş grubunun ayrılmasının bugünden takriben 280-350 yıl önce ve Gardner'dakilerin ise 250-400 yıl önce gerçekleştiğini saptarlar. Demek ki bundan 350-400 yıl öncesine kadar, bu alaycı kuşların hepsi ortak bir genetik yapıdaydı ve birbirlerinden uzaklaşmaları bu zaman diliminden sonra başlamıştı. Başka bir deyişle, Champion-Gardner kuş ara çeşitleri günümüzde birbirine genetik olarak hâlâ yakındı, dolayısıyla bir araya getirildiklerinde kısırlığın, alaycı kuşların ölüm oranı ve dolayısıyla çoğalmaları üzerine olumsuz bir etkisi olmamalıydı. Champion ve Gardner Adaları'ndaki kuşların bir kısmı alınıp Floreana Adası'na yerleştirilebilir ve bu şekilde orada yeniden bir alaycı kuşu popülasyonunun oluşması sağlanabilirdi.

Halen devam etmekte olan bu heyecan verici projenin başarıya ulaşması halinde tarihin en önemli restorasyon projeleri arasında yerini alacağı şüphesiz. Charles Darwin'in büyük torunu Randal Keynes, "Bu kuş, bilim tarihinin en önemli türüdür. Uzun vadeli geleceğinin güvence altına alınması, birey sayısı azalan iki tane ufacık popülasyonu ayakta tutmakla sağlanamaz" diyor haklı olarak; çünkü Floreana Adası alaycı kuşu, insanoğlunun hem kendine hem de dünyaya bakışını değiştirmiştir. Bunun ötesinde bu proje, evrim kuramını anlamanın yaşamsal önemini gözler önüne seren ve bu kuramın pratikte doğrudan uygulanır olduğunu gösteren bir "evrim projesi"dir aslında. Güzelliği, bir taraftan tarihi ve diğer taraftan da en ileri teknolojiyi bir araya getiriyor olmasıdır. Yukarıda açıkladığımız Champion ve Gardner Adaları kuş popülasyonları arasındaki genetik mesafeyi ölçme aşamasında hem kullanılan tarihi malzemeyi hem de uygulanan teknolojinin temel prensibini Darwin'in kendisine borçlu olduğumuzu düşünmek ne kadar ilginçtir!

Galapagoslar'dan sonra, *Türlerin Kökeni* eserini doğuracak yeni bir düşünce süreci başlayacaktır Darwin için... O, bu yeni başlangıcın ilk işaretini, Galapagoslar izlenimini değerlendirirken verir: "Öyle görünüyor ki, böylece, hem mekânda hem de zamanda, bu muazzam olaya, bu dünyada yeni varlıkların ilk ortaya çıkışına -bu sırların sırrınabiraz daha yaklaşmış gibiyiz."

KAYNAKLAR

1) K. T. Grant ve G. B. Estes, *Darwin in Galapagos*, Princeton University Press, 2009.
2) S. Ölçer, *Evrim Serüveni*, Metis Yayınları, 2013.
3) P. E. A. Hoeck, M. A. Beaumont, K. E. James, R. B. Grant, P. R. Grant ve L. F. Keller, "Saving Darwin's muse: Evolutionary genetics for the recovery of the Floreana mocking bird", *Biology Letters*, 6, 212-215, 2010.

Türkiye'de kazılmış arkeolojik batıklar

Denizin dibinde miydin ey batık, yoksa tarihin koynunda mı?

Batıktan çıkarılacak bilgi hazineden kıymetlidir. İsterse binlerce yıl önce batmış olsun, batıklar, deniz ticaretinin arkeolojik niteliklerinden gemi yapım teknolojisinin gelişimine; ait olduğu dönemin sosyal, ekonomik, kültürel boyutlarından doğasına; geminin yola çıktığı ve varması planlanan limanlardan rotasına; mürettebatlarından batış öyküsüne çok geniş bir çerçevede bilgi sağlar. 15 m'den derine inen batıklar, hele bir de kumla örtülmüş ve insan tahribatından paçayı sıyırabilmişlerse, zamanın hoyrat ellerinden saklanabilirler. Onlara dalmak tam olarak tarihe dalmaktır.

Nalân Mahsereci

Arkeoloji bilimi sualtına ilk kez denizlerimizde indi. Daha önce de sualtından eserler çıkarılıyordu; ama sualtında, karadaki bilimsel kazılarla aynı ilkelerle, alanın tüm bilgisini toplamaya dönük belgeleme yöntemleriyle çalışılması, ilk kez bundan 50 yıl önce, Gelidonya Burnu batığında George Bass öncülüğünde gerçekleşti.

Sualtı arkeolojisinin doğumunu üstlenen sularımız, büyümesinde de etkin oldu: George Bass'ın kurduğu INA (Sualtı Arkeolojisi Enstitüsü), Akdeniz - Ege sularında yürüttüğü, özellikle kıyılarımıza odaklanan çalışmalarla alanın dünyadaki öncüsü haline geldi; çıkarılan eserlerin yerleştirildiği Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi de, sualtının zengin tarihsel mirasının sergilendiği dünya çapında önemli bir müzeye…

Akdeniz, hele Ege'yi de bu büyük iç denize dahil edersek, MÖ 3. binden itibaren deniz ticaretinin baş sahnesi olmuştur. Akdeniz'in tüm kıyılarında kurulmuş kentler arasında, deniz yoluyla mal değiştokuşu (ve tabii kültürel etkileşim de) bu tarihlerden başlar, bütün arkeolojik dönemler boyunca yoğun olarak sürer. Üzerinde yaşadığımız topraklar uygarlıkları beşiğinde sallarken, kıyılarımız da erken denizcilik uygulamalarını, giderek daha geniş bölgeleri kapsayan deniz ticaretini ve su yoluyla kolonileştirme etkinliklerini beslemektedir. Bu geçmişin doğal mirası, Anadolu kıyılarında tarihe tanıklık etmeyi bekleyen yüzlerce, hatta binlerce sessiz batığın varlığıdır.

Elbette, sualtı arkeolojisi sadece arkeolojik dönemlerden kalan batıklarla ilgilenmez; sualtında kalmış yerleşmeler, limanlar, tersaneler ve eski çağlardan yakın dönemlere tüm batıklar, ayrıca denizciliğe dair kara buluntuları, örneğin karada bulunmuş batıklar da ilgi kapsamındadır. Örneğin kara batıklarıyla ilgili olarak sualtı arkeolojisi alanına son bomba, gene ülkemizden, İstanbul'dan düşmüştür. Marmaray-Metro kurtarma kazıları çerçevesinde yürütülen Theodosius Limanı (Yenikapı) kazılarında çıkarılan Bizans Dönemi'ne ait 37 gemi, arkeoloji dünyasında önümüzdeki yıllarda da kendisinden söz ettirmeye devam edecek gibi görünüyor.

Sualtı arkeolojisinin ülkemiz için taşıdığı önem giderek daha fazla kavranıyor. Son on yılda gerek akademik ve kurumsal düzeylerde, gerek bireysel girişimlerle sualtı arkeolojisini geliştirici adımlar atılıyor. Üniversitelerimizde alanla ilgili birçok

anabilim dalı, yüksek lisans programı kuruluyor; önemli projeler geliştiriliyor. Dokuz Eylül Ünv. Deniz Bilimleri Anabilim Dalı'ndan Harun Özdaş başkanlığında yürütülen, Türkiye Batık Envanteri Projesi, başlığının da işaret ettiği gibi, önemli bir proje. Özdaş ve ekibi, 2005'den bu yana yaptıkları çalışmalarda onlarca yeni batık saptamışlar; gerçek sayının bini geçtiği, kimi kayıtlardan da yola çıkarak tahmin ediliyor.

Bu yazıda, Türkiye sularında bilimsel olarak (çoğu INA tarafından) kazısı yapılmış tüm batıkların öyküleri var. Sayfalara, kazılış sıralarına göre değil, battıkları tarihlere uygun yerleştiler. Batışları, kazı ekibinin batığın konumundan, enkazın durumundan, buluntular kadar bulunamayanlardan, coğrafi ve tarihsel bilgilerden ve kendi denizcilik deneyimlerinden yola çıkarak oluşturdukları senaryolar temel alınarak öyküleştirilmiştir.

Şeytan Deresi batığı (MÖ 17. yüzyıl)

Günümüzden 3600 yüzyıl öncesine gidelim, MÖ 17. yüzyıla, Gökova Körfezi'ne. Bu körfezin eski çağlardaki adı Kerameikos'du, bugün Kerme de deniyor. O da ne, fırtınanın içinde bir o yana bir bu yana yatan küçük bir tekne. Körfez içinde kısa mesafelerde seyreden, yeni üretilmiş keramikleri bir yerleşmeden diğerine taşıyan ticari bir tekne olmalı. Olasılıkla körfezle aynı adı taşıyan Keramos kentine adını vermiş bir keramik atölyesinden yüklenen çeşitli depolama kaplarını taşıyor. Ahh, kıyıyla paralelliğini korumaya çalışan tekne, burnu dönmek üzereyken, yandan çarpan şiddetli rüzgârın etkisiyle tehlikeli bir şekilde yan yatıyor; çok su aldı; çok geçmeden alabora olacak… Yükünün çoğunu denize dökerken, dalgalarla birlikte kıyıdaki kayalara sürükleniyor. Kayalara çarpma anında dağılan tahtalarıyla birlikte, son ana kadar teknede kalan iki pitos da, bütün halde suyun dibine iniyor. Daha önce denize dökülmüş ve yüzmekte olan çömlekler kayalara çarparak parçalanıyorlar. 27-33 m derinde yatan, tekneden artakalan 42 m²'lik enkaz alanı, yükünü ve bilgisini günyüzüne çıkaracak ekibi binlerce yıl bekleyecek.

Şeytan Deresi batığı, 1973'de süngerci Cumhur Ilık'ın INA ekibine deniz dibindeki 2 küpten söz etmesiyle bulunuyor. Enkaz alanında Bass başkanlığında, 1973-75 yılları arasında çalışma yapılıyor. Şeytan Deresi'nden bulunan iki kulplu pitosların, Beycesultan, Troya ve bir Minos kenti olan Crete'de bulunanlarla gösterdiği paralellikler, teknenin battığı tarihi MÖ 17. yüzyıl olarak veriyor. Pitosların altındaki kumluk alanda ahşaptan herhangi bir iz bulunamaması, tekne batmayıp alabora olduğu için hiçbir ahşap kalıntının korunamamış olduğu düşüncesini güçlendiriyor. Pişirme araçları, kandiller gibi günlük eşyalara rastlanmaması, teknenin kısa mesafeli yolculuklar için kullanıldığını düşündürüyor. Şeytan Deresi batığından çıkarılanlar, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmekte.

Uluburun batığı (MÖ 14. yüzyıl)

MÖ 1325-1300 yılları arasında bir sonbahar. Suriye-Filistin arasındaki bir limandan 15 m uzunluğundaki bir yelkenli yola çıkar. Sonbaharın yumuşak havalarını geçirmeden sezonun son seyrini yapacaktır. O dönemde denizciliği doğuran Akdeniz sularında seyrüsefer yapmakta olan diğer teknelerden bir farkı vardır bu yelkenlinin: Ancak krallar arasında yapılabilecek ticarete malzeme olacak zenginlik ve çeşitliliktedir yükü. Ama Ortadoğulu kralın Ege dünyasından bir diğerine (bir Miken kentine) yolladığı bu sıradışı yük, ne yazık ki son limanı yerine günümüze ulaşacaktır. Gemi, Anadolu'nun ikinci en güney ucu olan Uluburun'u dönerken, belki dümen tertibatında bir sorun oluştuğundan, belki yelken manevrası yaparken kıyıya çok yanaştığından, tersten esen bir rüzgârla kayalara çarpar ve yükünü bir zaman kapsülü gibi koruyacak olan denizin koynuna gömülür... 3300 yıl boyunca denizin 43-51 m derininde yatan

Fotoğraf: INA Arşivi

Arkeolog dalgıç, Uluburun batığındaki bakır külçeler üzerinde çalışıyor. Batıktan 10 ton bakır külçe çıktı.

Uluburun batığı, bugüne dek bulunmuş, dünyanın en eski deniz ticareti yapan gemisidir. Bu keşiften, pek çok arkeolojik kaynakta geçen yüzyılın en önemli 10 keşfinden biri olarak söz edilir.

Uluburun kazıları, şimdiye dek en derinde ve en uzun süre yürütülen sualtı arkeoloji kazısıdır. INA ekibi, Akdeniz-Ege kıyılarındaki süngercileri, Gelidonya batığından çıkanlar gibi bakır külçeler aradıklarından haberdar ederler. Bilgi süngerciler arasında yayılır ve Mehmet Çakır adlı süngercinin haber vermesiyle batık bulunur. Uluburun batığındaki kazılar Cemal Pulak başkanlığında 11 yıl yürütülür. Batığın yükü arasında 10 ton bakır külçe; renkli cam külçeler; 1,5 ton menengiç reçinesi; hurda altın ve gümüş, altın ve gümüş madalyonlar, takılar; 160 terazi ağırlığı (muhtemelen 4 ayrı terazi takımını oluşturuyordu); kılıçlar, kamalar, abanoz kütükler, fildişleri, altın varakla kaplanmış bir Tanrıça heykelciği, devekuşu yumurtası, 1300 tane balık ağı kurşunu, olta, zıpkın, havan taşları, zeytin, badem, çam fıstığı kalıntıları vardır.

Tonları bulan yük kaldırıldıktan sonra, altındaki kumluk alanda gemi ahşabının yüzde 2-5'i bulunmuştur. Analizler geminin Lübnan sedirinden, zıvanaların ise meşeden yapıldığını açığa çıkartır. Gemi gövdesinden kalan bu az miktardaki

malzeme, teknenin bilgisayar ortamında modellemesinin yapılmasını sağlar; Uluburun batığının bir modeli yapılarak, içindeki buluntuları gösterir biçimde Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'ne yerleştirilir.

Uluburun'un yükünün zenginliği, krallar arasında mal değiştokuşuna dayalı bir ticareti işaret eder. Bu niteliklere sahip ticaretin varlığı, dönemin tabletlerinden de bilinmektedir. Uluburun batığı, Tunç Çağı'nda Akdeniz deniz ticaretinin Mikenlerin elinde olmadığını, Yakındoğulu denizcilerin de bu ticarette etkin roller üstlendiklerini göstermiştir. Aynı şekilde, cam üretimini ilk kez gerçekleştirenlerin de Mikenliler olmadığını ortaya çıkarmıştır. Pulak, gemiden çıkan malzemeye dayanarak, gemide biri diğerlerinden daha önemli konumda olan 4 tüccarın ve ayrıca, taşınmakta olan yüke eşlik eden iki Mikenli'nin de yolculuk etmekte olduğunu düşünüyor.

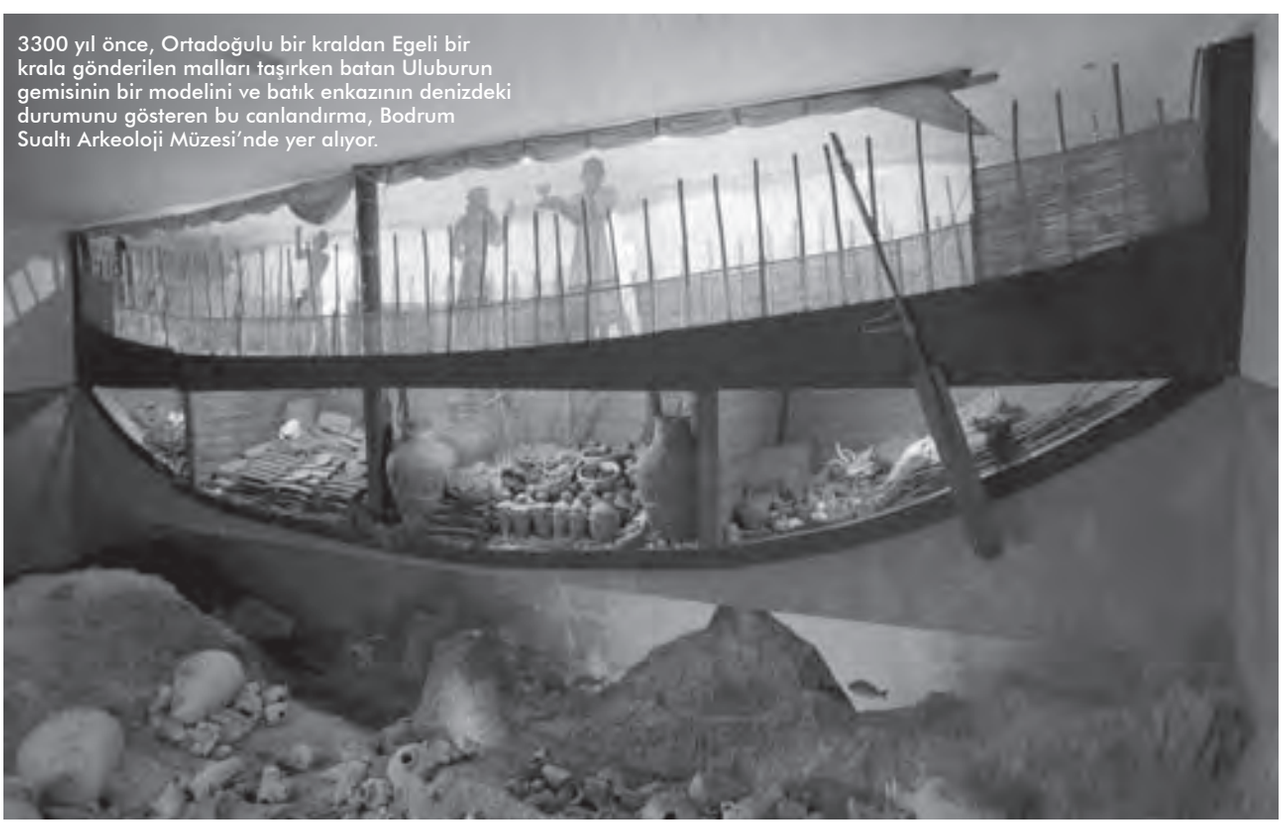
Batıktan, iki kanatlı ve ortasında fildişinden yapılma menteşesi bulunan şimşir ağacından bir defter de bulunmuştur. Bu defterlerin oyulmuş iç yüzeylerine bir balmumu tabakası sürülerek, üzerine yazılırdı. Ne yazık ki, suda eriyen balmumuyla birlikte yazılar da kaybolmuştur. Böyle bir defterin varlığı da yolcularının seçkinliğini belgeler; o dönemde okuma-yazma sadece üst sınıflarca kullanılırdı.

Şimdilerde, Uluburun buluntuları üzerinde ileri araştırmalar yürütülmektedir. Gemiden çıkan her türlü malzemenin nereden geldiği anlaşılmaya çalışılmaktadır: Örneğin bakır, Kıbrıs maden yataklarından çıkmış; kalay Toroslar'ın güneyinden ya da Afganistan-Kazakistan'daki bir bölgeden gelmiş; menengiç reçinesi İsrail'in kuzeybatısından toplanmıştır. Bütün bu malzeme, geminin Suriye-Filistin arasında yer alan limanında ayrı zamanlarda toplanarak, aynı gemiye yüklenmiş ve Batı'daki limanı yerine, 3300 yıl sonrasına varacağı yolculuğuna ulaşmıştır.

Gelidonya Burnu batığı (MÖ 13. yüzyıl)

MÖ 1200. Suriye'den yola çıkan, 13-14 m uzunluğunda, olasılıkla kare bir yelkeni olan ticari teknenin ilk uğrağı Kıbrıs oluyor. Kaptan buradan mal değiştokuşuyla bakır külçeler aldıktan sonra, teknenin yüzünü Anadolu'nun güney kıyılarına döndürüyor. Anadolu'ya ulaştığında, kıyıyı Batı'ya doğru takip edecek. Tekne, Antalya Körfezi'nin batı ucunda yer alan, kayalık küçük adalarla denize doğru uzanan Gelidonya Burnu'na yaklaşıyor. Adaların arasından geçerken, Akdeniz'in pek çok yerinde olduğu gibi, birdenbire ortaya çıkan güçlü bir akıntıya yakalanıyor; sürüklenerek yüzeye yakın sivri kayalıklara çarpıyor. Altı parçalanan tekne, dümdüz aşağıya doğru batarken, kıç tarafı dipten birkaç metre yükseklikteki kayalık uçuruma vuruyor ve sancak kısmına doğru yavaşça devrilmesine yol açıyor. Birkaç yıl içinde geminin gövdesinin büyük bölümü deniz kurtçukları tarafından yok edilecek; maden yükü ise 3200 yıl sonrasını yeşil bir tabakayla örtülerek bekleyecek…

Sualtında bilimsel kazısı yapılan ilk batık olan Gelidonya batığı, süngerci Kemal Aras tarafından George Bass ve arkadaşlarına gösterilmiş; 1960'da da kazılmıştır. Bu batık, kişisel ticaret yapan bir tekneye aittir. Kaptanı, gemisine doldurduğu hurda metallerden, ulaştığı limanlarda ihtiyaca göre yeni aletler üreten bir zanaatkâr-tüccardı. Bu varsayımı destekleyen bulgular, batıkta yer alan kırık dökük saban, kazma, çapa,

3300 yıl önce, Ortadoğulu bir kraldan Egeli bir krala gönderilen malları taşırken batan Uluburun gemisinin bir modelini ve batık enkazının denizdeki durumunu gösteren bu canlandırma, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde yer alıyor.

bıçak, balta ve keser gibi hurdaya çıkmış pek çok metal alet, metali işlemek için kullanılan araç gereçler, döküm kalıntıları ve örs görevi gören bir taştır. Batıktan, Kıbrıs maden ocakları kökenli 34 adet bakır külçe ve tunç yapımında bakırla birlikte kullanılacak olan kalay külçeler çıkarılmıştır. Geminin madeni yükü 1 ton kadardır. Kimi külçelere yapışmış durumda hasır parçaları bulunmuştur; bunların ahşabı yükün tahrip ediciliğinden korumak için sarıldığı düşünülmektedir. Gemide, kalıp yapmakta kullanmak için kil de bulunuyordu. Geminin kıç kısmından alışveriş sırasında malları tartmak için kullanılan 60 kadar yassı terazi ağırlığı, beş adet skrabe, mühür ve aşık kemiği çıkmıştır. Kaptana ait olduğu düşünülen mühür, hem ticari belgelerin altına basılacak, hem de malları taşıyan kapları mühürleyecekti. Skrabelerin ise mürettabata ait olduğu düşünülüyor. Batıktan çıkarılan yarım düzine çömlek, kızıl-kahve renkli, çift kulplu ve süssüzdür. Olasılıkla içleri su, şarap ve zeytinyağı ile doluydu. Bir çömlekten de cam boncuklar ve tunç bir bilezik çıkmıştır.

Pabuç Burnu batığı (MÖ 6. yüzyıl)

MÖ 6. yüzyıl. 17-18 m uzunluğunda, orta büyüklükteki teknede dört tüccar, son limanda yaptıkları kârlı alışverişi konuşuyorlar. Tekne 200'ün üzerinde amforayla dolu. Ne yazık ki amforaları dolduran şarap ve zeytinyağı alıcılarına ulaşamayacak; bunun yerine Ege'nin berrak sularına karışacak. Tekne Bodrum'a 25 km uzaklıktaki Pabuç Burnu'nu aşamayarak; tüccarların hevesleriyle birlikte karanlık sulara dalıyor.

42-45 m derinde bulunmuş olan Pabuç Burnu batığı kazıları, INA tarafından 2002-2003 yıllarında yürütülmüş. Çıkarılan amforaların formu, Güney Ege'de Halikarnassos (Bodrum) ve Rodos etrafında yaygın olan kaplardan. Herodotos gibi antik tarihçiler, Güney Ege'nin bölgesel ve uzak bölgelerle ticaret ağında birlikte davrandığını yazmışlardır. İşlenmiş tarım ürünlerinin Doğu Akdeniz çevresinde hem bölgesel, hem de bölgelerarası boyutta ticareti yapılmaktadır. Batıktaki kapların içinde ne taşındığından bilgi veren, içlerinde ve etrafında bulunan üzüm ve zeytin çekirdekleridir. Büyük miktarda tekstil ürünleri taşındığı da sanılmaktadır. Zira Halikarnassos ve civarındaki İyon kentleri, yün, sünger, üzüm, şarap ve zeytinyağıyla ünlüydü. Batıkta, tarımsal ürünlerin tartılması ve satılmasında kullanılan kaba sığ kâselerden de bulunmuştur. Teknenin, yolcuların kişisel mülklerinin yer aldığı kıç kısmından çıkan tartı ağırlıkları, sayıca 4 ve katlarındadır. Bu nedenle, teknede dört ayrı tüccarın bulunduğu düşünülmektedir. Buluntular üzerindeki araştırma ve koruma çalışmaları, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ve INA'nın Bodrum Araştırma Merkezi'nde yürütülmektedir.

Tektaş Burnu batığı (MÖ 5. yüzyıl)

MÖ 450-425. İyonya kıyılarında bölgesel ticaret yapan, olasılıkla Erithyrai kenti (bugünkü Ildırı; Çeşme'nin kuzeyinde bir İyon kentidir) ya da Sakız Adası çıkışlı bir tekne, Çeşme Yarımadası'nın güneyinde seyretmekte. Teknenin iki yanında yer alan mermerden yapılma gözler parlıyor. Dönemin inancına göre, denizciler, tehlikeli sularda yollarını bulabilmek için, gemilerini gözlerle süslerlerdi. Bu bölgede, bütün öğleden sonra esen meltem, kimi geceler hiç dinmeyecekmiş gibi gözüken bir fırtınaya çevirir. Ne olduysa olmuş, gözler kör olmuştur; tekne Tektaş Adası açıklarındaki kayalık sularda batar. Mürettebat çapayla teknenin batışını engellemeye, yükü tasfiye etmek için zaman kazanmaya çalıştıysa da, işe yaramamıştır. Tekne şarap ve karaçam reçinesi ile dolu amforaları da içeren 200 amforalık yüküyle 38-45 m derine, kayalık ve engebeli zemine dağılır.

Batık, INA tarafından 1996 yüzey araştırmaları sırasında bulunur. 1999-2001 yılları arasında çokuluslu bir ekiple kazılmış, 2002 yılında ise buluntular üzerinde çalışılmıştır. Çıkan amforalardan bir

Pabuç Burnu batığı kazı sorumlularından Liz Greene, bir kaya dirseğinin altında bulduğu, Halikarnassos üretimi küçük kaseyi inceliyor.

bölümünün Mendean amforası tipinde olduğu anlaşılmıştır. Bu amforaların üretildiği Mende kenti, Kuzey Ege'de yer alan bir Erithyrai kolonisidir. Mende, antik dönemde çok çeşitli şaraplarıyla ünlüydü. Batıktan çıkan Mendean amforalarının içinden çam katranı bulunmuştur. Bu katran, gemiyi ve halat takımını onarmak, kalafatlamak için kullanılmış olabilir; ama belki de şaraba lezzet katmak için kullanılıyordu. Nitekim Yunanistan'da bugün hâlâ reçine şarabı yapılmaktadır.

Tektaş Burnu batığından, Sisam'da üretilmiş kaplarla biçimsel olarak benzemesinden ötürü, pseudo-Samian olarak adlandırılan amforalardan bol miktarda çıkmıştır. Karadeniz'in doğu kıyılarında bolca bulanan bu amforaların nerede üretildiğini arkeologlar şimdiye dek çözememişlerdi. Tektaş Burnu batığından çıkan pseudo-Samian amforaların birkaçının boynunda, omuzlarında ya da kulpunun dibinde, 2 cm çapında bir daire şeklinde damga vardır, bu daire Yunan harfleriyle E-RU yazısıyla çevrelenmiştir. Bu monogram, Erithyrai'yi anımsatır.

Batıktan iki tane de Sakız Adası amforası çıkmıştır. Sakız Adası, Erithyrai'nin tam karşısında yer alır. Sakız Adası ve Mendean amforaları, batığı tam olarak MÖ 5. yüzyılın üçüncü çeyreğine tarihlemiştir. Diğer küçük bulgular Sakız Adası, Milet ve Rodos ile paralellikler taşır. Gemiden çıkan pişmiş toprak kap-

Tektaş batığı bulunana dek, antik gemilerin her iki yanında yer alan, karanlık sularda yollarını bulmalarına yardım ettiğine inanılan bu göz betimlerinin çizim olduğu sanılıyordu.

ların çoğu süssüz olmasına rağmen, su mermerinden ve siyah astarlı bir içki kabı da bulunmuştur. Batığın en şaşırtıcı bulgusu, mermer gözlerdir. Tektaş batığı bulunana dek, antik dönem gemilerinde yer alan bu gözlerin çizim olduğu düşünülüyordu. Mermer disklerden yapıldıkları böylelikle anlaşılmış oldu. Geminin çapaları ahşaptandı. Bir çapaya ait kurşun çubuğun üzerinde kalmış küçük bir parça ahşabın analizi, çapanın karaağaçtan yapıldığını belgelemiştir.

Serçe Limanı Helenistik batığı (MÖ 3. yüzyıl)

MÖ 300-250 yılları. Bugünkü Marmaris'in açıkları, Akdeniz suları. Güneydoğudan esen lodos yol almakta olan tekneyi fena hırpalıyor. Tekne yakınlardaki, korunaklı bir koy olan Serçe Limanı'na sığınabilirse, güvende olacak. İş limanın girişindeki darboğazı tutmuş kayaları aşabilmekte. Tekne bir süredir ensesinde hissettiği kaderine, tam liman girişinde yakalanıyor; kayalara çarparak 35-37 m derine gömülüyor. Deniz dibindeki uzun uykusundayken, yanındaki kayalıktan kopan büyük bir kaya da üzerini bir yorgan gibi örtecek...

Serçe Limanı'nda bulunan birçok batıktan biri olan Helenistik dönem batığı, Süngerci Mehmet Aşkın tarafından Geoge Bass'a gösterildiğinde, epeyce yağmalanmış durumdadır. Aynı limanda batmış MS 11. yüzyıl cam batığı teknesinin, arkeolojik açıdan bilinmeyen bir dönemi veriyor olması ve yükünün albesi, Helenistik batık buluntusunu gölgeler ve üzerinde ileri düzeyde araştırmaların yapılmasını erteler. Cam batığının kazısı bitirildikten sonra, 1979-80 yıllarında, üzerini örten kayaya rağmen Helenistik batık üzerinde çalışılır; ama kayayı yerinden oynatmak ya da tehlike yaratmadan altını oymak mümkün olmaz.

Batıktan çıkan amforaların bir bölümü Knidos amforalarıdır; diğer amforalarda rastlanan çeşitlilik ilginçtir. Çoğunda şarap taşındığı anlaşılan amforaların damgalı kulpları, batığın tarihlemesini kesinleştirmiştir. Kaldırılan 3 sıra amforanın altından, sapları olmayan, bir düzineden fazla, küre biçimli cam kap çıkmıştır. Taştan yapılmış bir yükleme kepçesi milinin iki parçası ve biri büyük, biri küçük iki değirmen bulunmuştur. Bir değirmenin diğerinden daha eski çağlara ait olması, kullanılan değirmentaşının, kendinden sonra geliştirilmiş modellere dayanabilecek ölçüde uzun ömür garantisi bulunduğunun da bir göstergedir. Geminin gövdesine ait olduğu düşünülen bir ahşap parçası da bulunmuştur.

Kızılburun batığı (MÖ 1. yüzyıl)

Milada yaklaşan yıllar. Marmara Adası'ndan yükünü sırtlanıp yola çıkmış olan gemi, güzergâhının büyük bir bölümünü kat etmişken, Karaburun Yarımadası'nın Çeşme'nin güneyindeki kayalık kısmını aşamaz, Kızılburun'da batar. Bulunan pek çok batıktan ayrıksı bir yükü vardır geminin. Sekiz iri parça mermer sütun gövdesi ve Dor stilinde kabaca işlenmiş bir başlık: Bir araya kümelenmiş olan bu dokuz parça, üst üste konulduğunda yaklaşık 10 m uzunluğunda anıtsal bir sütunu oluşturmaktadır. Böylesi bir anıtsallık ancak bir tapınağın cephesi için tasarlanmış olabilir.

Kızılburun batığı, INA'nın yürüttüğü 1993 yüzey araştırmaları sırasında, Kızılburun'da bulanan beş batıktan biridir. Donny Hamilton ve Deborah Carlson yönetiminde bir ekipçe, 2005 yılından itibaren dört sezon kazılmıştır. Gemi batığının bordasındaki kalıntılardan alınan örneklerin izotop analizleri sonucunda, mermerin yüzde 81 olasılıkla Marmara Adası'ndan olduğu gösterilmiştir. Eski çağlarda adı Prokonnesos olan Marmara Adası'ndan çıkarılan mermerler, Helenistik Dönem ve Ro-

Kızılburun batığının ayrıksı bir yükü vardı: Mermer sütun gövdeleri. Fotoğraf: INA Arşivi

ma Dönemi boyunca, Troya, Pergamon gibi Anadolu kentlerine ve Akdeniz, Karadeniz, Mısır ve Suriye'de çeşitli kentlere yollanmıştır.

Batığın 1993'de keşfi sırasında tarihlendirilmesini sağlayan eser, MÖ 2. ya da 1. yüzyılda Adriyatik'te üretilen Lamboglia 2 tipinde amforalar olmuştur. Kazılar sonucunda bulunan şarap kapları, kadehler, tabaklar, kandiller, kaba yapım çömlekler gibi küçük buluntular da MÖ 1. yüzyılın son çeyreğini işaret etmektedir. Bu parçaların çoğu, Akdeniz çevresinde yaygın, tipik Geç Helenistik kaplardır. Tel Aviv Üniversitesi'nden Nili Liphschitz, sütunların altında korunmuş olan ahşap kalıntıların analizini yapmış, geminin döşemesinin siyah çamdan, kaburgasının ise dişbudak ağacından yapıldığını göstermiştir.

Gemi bu sütunları nereye götürüyor olabilir? Dor stilindeki mermer sütunların boyutları ve oranlarının birbiriyle uyumlu olmaması, bu mimari parçaların önceden hazırlanıp ihraç etmek için stokta bekletilmediğini, bir amaca yönelik özel bir siparişle yapıldıklarını ortaya koyar. MÖ 1. yüzyılda anıtsal ölçekli Dor mimarisi çok olağan değildir. Belki daha önce yapımına başlanmış ama bitirilmemiş bir yapıyı tamamlamak için kullanılacaktır. Arkeologlar, Kızılburun'un güneyinde veya batısında, Dor stilinde inşa edilen bir tapınağın neresi olabileceği üzerine iz sürerler. Sütunların stilistik analizi ve detaylı ölçümler sonucunda, yükün varması planlanan yerin Klaros Apollon Tapınağı olduğu sonucuna ulaşılır. Klaros Apollon Tapınağı'nın yapımı MÖ 3. yüzyılda başlamış, takip eden yüzyıllarda da sürmüştür. Tapınak, 30 Dor sütunu düzeniyle tasarlanmıştı. Roma Döneminde çok fazla müşterisi vardı, önemli bir kehanet merkeziydi. Anlaşılan, tapınağı tamamlayacak sütunları taşıyan geminin batacağını kehanetle öngörememişlerdi...

Yassıada Roma batığı (MS 4. yüzyıl)

Bodrum açıklarındaki Yassıada, maksimum yüksekliği 11 m olan düz bir adadır; Turgutreis ile Yunanistan'ın Pserimo (Keçi) Adası arasında uzanmaktadır. Boyutları sadece 200 x 150 m olan Yassıada, gemiciler için tam bir kabustur. Adanın güneybatısından güneydoğusuna uzanan, kıyıdan 125 km uzaklıktaki sığlığın derinliği sadece 2-3 m'dir ve gemiler için büyük tehlike yaratır. Bölgede, aralarında 1993 yılında batan Lübnan bandıralı modern bir şilebin de bulunduğu birçok batık yer almaktadır.

George Bass ve ekibi, araştırmalar sırasında, Yassıada açıklarında üç tane arkeolojik değeri olan geminin üst üste yattığını fark ederler. Birbirinden yüzyıllarla ayrılan üç gemi aynı kaderi paylaşmış, Yassıada kayalıklarında altlarını parçalamış ve batarken, biri diğerinin üzerine yerleşmiştir: MS 4. yüzyıl Roma Dönemi, MS 7. yüzyıl Bizans Dönemi ve MS 16. yüzyıl Osmanlı Dönemi batıkları.

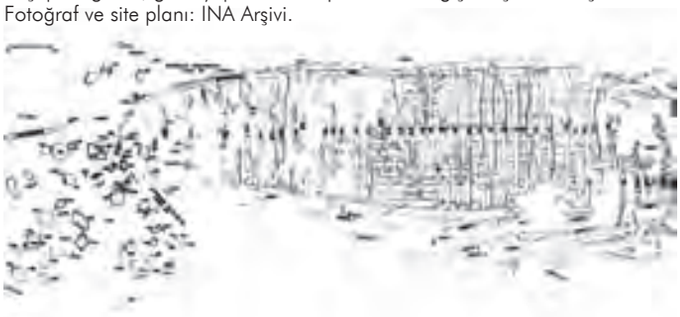
MS geç 4. yüzyıl, erken 5. yüzyıla tarihlenen Roma batığı, 1967-69 içinde Pennslyvania Üniversite Müzesi'ne bağlı olarak kısmen kazılmıştır; 1974'deki ikinci kazı INA'ya bağlı gerçekleşir. Bu yıl içinde Kıbrıs'ta baş gösteren savaş, çalışmaları durdurmuştur.

Roma batığı, 19 m uzunluğundadır, genişliğin uzunluğa oranı 1/3'dür. Geminin gövdesi serviden, omurgası ise beyaz meşeden yapılmıştır. Yassıada Roma batığı, gemi yapım teknolojisinde bir aşamayı temsil eder: Greco Romen tarzında ilk gemi kabuğu inşasıdır. Bu batığın kaplama zıvanaları, bir önceki döneme göre daha seyrek ve çok daha ufak boyutludur. Zıvana içine yerleştirilen kamalar ise zıvanalara göre çok daha küçük ve bu nedenle de gevşektir. Tüm bu değişimler gemi yapımında zaman, malzeme ve işçilik tasarrufu sağlar. Çünkü gevşek zıvanalar kaplamaların alıştırılarak oturtulmasında büyük kolaylık getirir.

1100 amfora taşıyan Roma batığı içinde çapa bulunamamıştır. Geminin kıç tarafından, Geç Roma Dönemi'ne tarihlenen mutfak kapları çıkmıştır: Bir tabak, bir kâse, bir fincan, ibrikler, pişirme kapları, iki tane geniş depolama kabı ve dört tane pişmiş toprak kandil. Döneminin

Sağda, George Bass, Yassıada 4. yüzyıl Roma batığından çıkarılarak konservasyonu yapılan eserleri incelerken görülüyor. Aşağıda ise, batığın deniz dibindeki yerleşiminin bir planı var. Yassıada 4. yüzyıl Roma batığı ahşap bulguları, gemi yapım teknolojisinde bir değişimi işaret etmişti. Fotoğraf ve site planı: INA Arşivi.

ünlü bir Atinalı kandil yapımcısının imzasını taşıyan kandiller, tarihlendirme için özellikle işe yaramıştır. Gene 1969 kazısında bulunan, bütünlüğünü korumuş, sarı renkli, kalıba üfleme şişe, Geç Roma İmparatorluk Çağı özelliklerini yansıtır.

Yassıada Bizans batığı (MS 7. yüzyıl)

Yassıada açıkları, MS 626. Doğu Roma İmparatorluğu'nun (Bizans'ın) başkenti Konstantinopolis'ten (İstanbul'dan) yola çıkmış olan gemi, Ege'yi kuzeyden güneye doğru kat ettiği yolculuğunu sürmektedir. Ama Yassıada'nın daha önce anlattığımız derin gözüküp sığlığıyla tuzak kuran açıkları, geminin yolunu orta yerinden keser. Bizans batığı, yüzlerce yıl, Yassıada'nın 75 m güneyinde, 32-39 m derinlikte, Geç Roma ve Osmanlı batığı ile kucak kucağa yatar.

Bizans batığının kazısı, 1961-64 yılları arasında, Bass tarafından yapılmıştır. Batığın tam olarak tarihlemesini, batıktan çıkan 54 adet bakır ve 1 adet altın sikke sağlamıştır. Batıktan 1000 adet şarap amforası çıkarılmıştır. 24 adet kandil, balık ağları, zıpkın bulunmuştur. En ilginç buluntu, üzerinde sahibinin (kaptan ya da tüccar) adının ("Yorgo") yazılı olduğu bir adet el kantarıdır. Kantarın topuzu, Yunan mitolojisinde akıl ve adaletin simgesi olan Tanrıça Athena büstü şeklindedir. Kantarın yanında bir terazi ağırlık seti ile geminin marangozu ve lostromosuna ait kimi aletler bulunmuştur. Çiviler yolculuk sırasında gemide kimi tamiratların yapıldığını gösterir. Ayrıca batıkta ele geçen kurşun levhalar ve kurşun eritme potası, seyir halindeyken de, balık ağlarına takmak için kurşun ağırlıkların üretildiğini düşündürür. Batığın ilginç buluntulardan biri de, amforaları eğmeden içinden şarap çekmeye yarayan ve "şarap hırsızı" diye adlandırılan alettir.

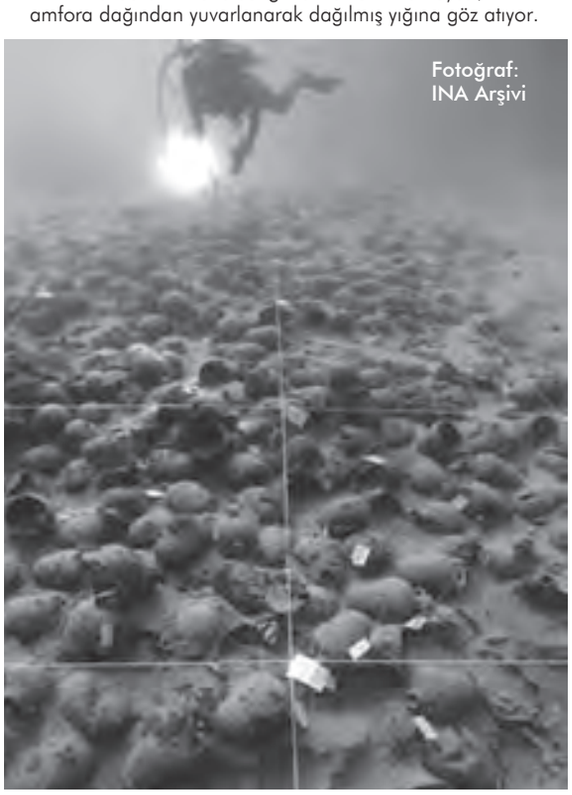
Bu Bizans batığının kıç kısmının 1/1 ölçeğinde bir kopyası, buluntularıyla birlikte, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nin salon kısmında sergilenmektedir. Sergide yer alan kopyanın baş kısmı ise, sualtındaki şekliyle gösterilmiştir.

Bozburun Bizans batığı (MS 9.-10. yüzyıl)

MS 880. Datça'nın güneydoğusunda kalan Hisarönü Körfezi'nde, 15 m uzunluğunda, 5 m genişliğinde bir Bizans teknesi yol alıyor. Küçüven Koyu'na girmek üzere. Erken yaz rüzgârı, burada sıklıkla kuzeybatıdan eser; ama şimdi tekne koyun girişine yaklaştığı anda, rüzgâr ansızın kuzeydoğuya çeviriyor. Tekne limana giremiyor. Kaptan, fırtınadan önce tekneyi batıya, Hilal Adaları sığınağına döndürmeye çalışıyor, ama rüzgârı iyi hesaplayamıyor ve sereni çatlıyor. Rüzgâr tekneyi kıyıdaki kayalığa üflüyor, çapa atmaktan başka seçenek yok. İlkönce bir çapa bırakılıyor, sonra bir tane daha, ama kanal derin ve eğimli bir dibi var; çapalar dibi kavrayamıyor…

Bozburun batığı, Bozburunlu süngerci Mehmet Aşkın tarafından 1972'de INA'ya bildirilir. Batık bulunduğu zaman bir gemi kalıntısından çok; kumlu yamaca serili, 20 m uzunluğunda ve 8 m genişliğinde bir amfora yığını görüntüsündedir. Yığının en üst noktası deniz yüzeyinden 23 m, en alt noktası da 36 m derindedir.

Bozburun Bizans batığı kazı ekibinin bir üyesi, amfora dağından yuvarlanarak dağılmış yığına göz atıyor.

Ön çalışmalar sırasında Bozburun'daki batık alanından çıkarılan amfora örnekleri, geminin 9. ya da 10. yüzyıl başında battığını gösterir. Bu, Doğu Akdeniz'de dramatik değişimlerin yaşandığı, Bizans İmparatorluğu'nun altın çağına girdiği bir dönemdir. Akdeniz kıyılarında bu döneme ait çok az kazı gerçekleştirilebildiği için, bilinen şeyler kısıtlıdır. Bozburun'da yatan gemi; malzemesi, yapım tekniği, kargosu ve mürettebatının kişisel eşyasıyla ait olduğu dönemin somut bir yansıması olabilir Arkeologlara dönemin ekonomisi, teknolojisi, sosyal ilişkiler ve çevresel koşullarını inceleme fırsatı verebilir. Bütün bunlar göz önünde tutularak, Bozburun Bizans batığı, Fred Hocker yönetimindeki bir INA ekibince, 1995-97 sezonlarında kazılmıştır.

Batıktan, 1200-1500 amfora çıkarılmıştır. Amforaların bir kısmının içinde zeytin ve üzüm olduğu; bir kısmının şarap içerdiği tespit edilmiştir. Kum ve çamurla örtüldüğü için batığın hem taşıdığı yük, hem de gövdesi çürümekten büyük oranda kurtulmuştur. Mutfaktaki kuş kemiklerinden, amforaların tahta tıpalarına ve geminin ahşap bölümlerinin temeli olan omurgaya kadar hemen tüm organik madde dağılmadan adeta kazılmayı beklemiştir. Döneme ait paralara, pişirme kaplarına, içki kadehlerine, cam şişelere vb. birçok eşyaya ulaşılmıştır.

Aynı döneme ait Yassıada ve Serçe Limanı batıkları, bu çağların gemi yapım tekniklerinde önemli gelişmelere işaret etseler de, yeterli bilgi verecek kadar sağlam kalmamışlardı. Bozburun Bizans batığı ise, geniş bir ahşap malzeme sağlamıştır; üzerinde çalışılmaktadır. Dendrok-

ronojik analizler, gemi omurgası ve döşemesinin beyaz meşeden ve iç kerestelerin (çerçeveler, kirişler ve tavanın) tamamının çamdan olduğunu ortaya çıkarmıştır. Meşe çalı meşesine çok benzemektedir, bu yalnızca Doğu Akdeniz ya da Karadeniz bölgesinde yaygın bir meşedir. 13. ve 14. yüzyıldan önce meşenin gemi yapımında bu kadar yaygın olarak kullanıldığı düşünülmüyordu. Bozburun Bizans batığı, meşeden yapılmış bir gemi olarak, alışılmadık, erken bir örnektir. Buluntular üzerindeki araştırma ve koruma çalışmaları, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi ve INA'nın Bodrum Araştırma Merkezi'nde devam etmektedir.

Yenikapı batıkları (MS 4.-12. yüzyıl)

İstanbul Marmaray-Metro çalışma alanında, kurtarma kazıları sırasında ortaya çıkarılan Theodosius Limanı, gemi arkeolojisine çok önemli bilgiler sağlıyor. Bayrampaşa Deresi (Lykos) tarafından doldurularak karanın bir parçası olmuş bu limanda bulunan 37 kara batığı, batık arkeolojisi alanının en önemli keşiflerinden biri kabul ediliyor. En eskisi MS 6. yüzyıla tarihlenen batıklar, dünyanın en geniş Ortaçağ tekne koleksiyonunu oluşturuyor. Bu koleksiyon, Bizans İmparatorluğu başkentinin yüzyılları kapsayan geniş bir zaman diliminde kullandığı yük gemileri, balıkçı sandalları ve savaş gemilerinin biçimlerine, ayrıca yapım tekniklerine ilişkin önemli bilgiler barındırıyor.

Theodosius Limanı MS 4. yüzyılda kurulduğunda, antik dünyanın en önemli ticaret merkezi haline gelmiştir. Konstantinopolis (İstanbul) başkent olduktan sonra, kentte hızlı bir imar faaliyeti başlar. Nüfus ve ticari etkinlikler artar. Theodosius Limanı çok gelişir ve Mısır ile yapılan, o dönemin dünyasında büyük bir öneme sahip olan buğday ticaretinin merkezi olur.

Theodosius Limanı'nda, bu dönemden ticari gemilerle birlikte, askeri amaçlarla kullanılan batıklar da bulundu. Örneğin, elyazması eserler

Yenikapı Theodosius Limanı'nda çıkarılan 37 kara batığından bir tanesi.

üzerindeki resimlerden neye benzedikleri bilinen, ama maddi kalıntılarına şimdiye kadar rastlanmamış olan kürekli kadırgalardan 6 adet çıkarıldı. Bizans Donanması'na ait bu gemiler, Akdeniz'de şimdiye kadar bulunan en eski, kürekli savaş gemisi örneklerini oluşturuyorlar.

Batıklar üzerindeki konservasyon çalışması, Doç. Dr. Ufuk Kocabaş'ın bölüm başkanlığını sürdürdüğü, İÜ Edebiyat Fakültesi Sualtı Kültür Kalıntılarını Koruma Anabilim Dalı tarafından yürütülüyor. Batıkların koruma ve onarım çalışmalarının yapılmasını sağlamak amacıyla, kazı alanının hemen yanında, İÜ bünyesinde Türkiye'nin İlk Antik Gemi Koruma, Onarım ve Yeniden İnşa Laboratuvarı kuruldu. Bu çalışmalar çerçevesinde, ilk etapta, yükleriyle birlikte en iyi korunmuş batık olan Yenikapı 12 batığının bir kopyasının yapılması düşünülüyor. 10 m uzunluğundaki bu batık, kıyı ticareti yapıyordu. Uzun vadede, batıklar arasından seçilmiş örneklerin, İstanbul'da kurulacak bir müzede ve arkeolojik park alanında sergilenmesi düşünülüyor.

Serçe Limanı cam batığı (MS 11. yüzyıl)

MS 1025 civarı, bugünkü Marmaris'in açıkları, Akdeniz suları. İki direkli, üçgen Latin tipi yelkeni olan, yaklaşık 16 m boyunda, 5 m enindeki gemi, fırtına ile boğuşuyor. Doğu Akdeniz'de bir limandan yola çıktı, Anadolu kıyılarını takip ederek buraya kadar geldi. Fırtınayla baş edebilirse varacağı liman, Karadeniz, Kırım ya da Tuna Nehri'nin güney boylarında bir yerde. İslam-Bizans Devletleri arasında serbestçe gidip gelen bu ticari tekne, ağırlığı birkaç tonu bulan cam yüküyle birlikte, fırtına dinene dek güvende olabilmek için, Serçe Limanı'na sığınmak istiyor. Ne yazık ki deniz tanrılarının gazabından kurtulamıyor; Serçe Limanı'na girerken, ters esen rüzgâr yolculuğun sonunu yaklaştırıyor. Kayalara bindiren gemi, kıyıya yakın bir yerde, iskele tarafına (sol yanına) yatarak sulara gömülüyor. Gövde 32 m derinde kumla örtülerek, binyıl sürecek uykusuna uzanıyor.

Süngerci Mehmet Aşkın'ın gösterdiği batığı yaklaşık bin yıllık uykusundan uyandıran George Bass ve ekibi olacak. Batığın kazısı 1977-79 yılları arasında yürütülüyor. Bu batığın önemi, antik gemi yapım teknolojisiyle, modern gemi yapım teknolojisi arasında geçiş dönemini temsil etmesi. Eski çağlarda gemilerin önce kaplama tahtaları çakılırdı, modern teknikte önce iskeleti çakılıyor. Bu batığın da önce iskeleti çakılmış, yani ilk modern teknikteki gemi denebilir. Günümüzün Bodrum tersanelerinde de, tekneler bu teknikle yapılmaktadır.

Kum, örttüğü gemi gövdesini bir zaman kapsülü gibi korumuş. Batığın ahşabının yüzde 25'i günümüze ulaşabilmiş durumda. Ahşap kalıntılarda yürütülen araştırmalar, geminin omurgasının karaağaç, kaburga ve kaplama tahtalarının çamdan yapıldığını, ahşap ve bakır çiviler kullanıldığını ortaya çıkarmış. Geminin kutuyu andıran düz tabanı, nehirler gibi sığ sularda da seyir yapabilmesini sağlıyor olmalı. Batığın bir rekonstrüksiyonu buluntularıyla birlikte, Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi, Cam Batığı Salonu'nda sergileniyor.

Arkeologlar taşıdığı yüke bakarak, geminin Müslümanlara ait olduğunu ama, Hıristiyan yolcuları da bulundurduğunu düşünüyorlar. Ticari nitelikteki 3 tonluk yük,

cam külçeler, kırık parçalar ve çeşitli kaplardan oluşuyor. 200 tipe ayrılan cam eserlerden oluşan bu koleksiyon, İslam sanat tarihinin önemli bir dönemine ilişkin büyük bilgi sağlamıştır. Buluntular arasında yer alan, Fatımî halifelerinin adı yazılı kalıp baskı cam senceler (ağırlıklar) geminin MS 11. yüzyılın ilk yarısında yola çıktığını belgeler. Bunlardan birinde Fatimi Halifesi Ebu Ali El-Mansur El-Hakim bin Emru İlah 386-411 (996-1021), bir diğerinde gene Fatimi Halifesi Ebu'l Hasan Ali El-Zahir li Azim Dini İlah 411-1427 (1021-1036) isimleri okunmaktadır. Serçe Batığı camları dört ana gruba ayrılır. Birinci grup sofra eşyalarıdır. Bunlar büyük servis tabakları, sürahiler, meyvelikler, kâseler ile bardak ve fincanlardan oluşur. İkinci grup, kavanozlar, şişeler ve damacanalar gibi sıvı depolamak amacıyla kullanılan kaplardır. Üçüncü gruptakiler kandiller gibi aydınlatma araçlarıdır. Dördüncü grupta bulunan koku şişeleri, mürekkep hokkaları ve hacı şişeleri anı eşyası olarak üretilmiştir. Cam külçeler ve kırık camların ise, atölye ve dükkânlara hurda olarak pazarlanmak amacıyla taşındığı düşünülüyor.

Batıktan, Bizans İmparatoru Basileios II. Bulgaroktonos'a (963-1025) ait bazı bakır paralar da çıkmıştır. Diğer metal nesneler arasında, Arapça mühürlü bakraç ve Mısır karakterli emzikli gargaretler (süzgeçli kap) gibi mutfak eşyaları, mızraklar, bıçaklar ve mitolojik kuş motifli kılıç kabzası bulunmaktadır. Bu kılıcın o çağda Hindistan'da yapılmakta olan kılıçların Ortadoğu taklidi olduğu sanılmaktadır. Küçük kantarın kol uçlarında domuz başları görülmektedir.

Çamaltı Burnu 1 batığından çıkan sofra takımları. Fotoğraf: Kazı Arşivi.

Batıktan çıkarılan 110 amforanın içinde mercimek ve üzüm çekirdekleri bulunmuş, kimi kaplar içinde de şeftali çekirdeklerine rastlanmıştır. Üzerlerine Yunanca bir ismin ve harflerin kazındığı amforalar, suyun yanı sıra, şarap da taşındığını düşündürmektedir. Balık ağlarına ait mantarlar ve kurşun ağırlıklar vardır. Bazı ağırlıklar haç motifleri ile süslenmiştir. Tahta taraklar, gemide uzun yolculuk sırasında oynandığı düşünülen tavla ve satranç takımlarıyla ilgili zar, pul ve taşlar da çıkarılmıştır.

Çamaltı Burnu 1 batığı (MS 13. yüzyıl)

MS 13. yüzyılın ortaları. Bizans İmparatorluğu zor zamanlarını yaşamaktadır. 1204 yılında, 4. Haçlı Seferleri ile, Konstantinopolis ele geçirilmiş ve 1261'e kadar dayanacak olan Yeni Latin İmparatorluğu kurulmuştur. İşte bu sıralarda, Marmara Denizi'nde, yaklaşık 25 m uzunluğundaki bir tekne, büyük olasılıkla beklenmedik biçimde patlayan ve bölgede sık rastlandığı gibi kuzeyden esen sert fırtına ile boğuşmaktadır. Büyük olasılıkla, bugünkü Şarköy (Tekirdağ'a bağlı) yakınlarında bulunan Ganos (Gaziköy) tarihi kenti dolayındaki bir Bizans manastırından yola çıktı. Fırtınanın patladığını gören rahiplerin duaları, teknenin İstanbul'a sağ salim varabilmesi için. Kendi ihtiyaçlarını kendi üretimleriyle karşılayan manastırlar, tüketeceklerinden fazla ürünü, İstanbul'a satılması için yollarlardı.

Fırtınaya karşı umutsuzca mücadele eden teknenin esas yükü, şarapla doldurulmuş 800 amfora, yani 50-80 ton ağırlığında bir yük. 100 tonluk kapasitesi olan teknede, satılmak ya da tamir edilmek üzere yüklenmiş 30 hurda çapa da bulunuyor. Bu 30 çapanın tamamı, fırtına sırasında Marmara Adası'nın bir koyuna sığınmaya çalışılırken, demir atma uğraşı sırasında kullanılacak. Ama ne dualar, ne onca çapa, ne de kaptanının varlıklı oluşu, tekneyi fırtınada batmaktan kurtarabilecek… Tekne, Marmara Adası'nın kuzeybatısındaki Çamaltı Burnu açıklarında, 750 yıl sonra bir bilimsel araştırma ekibince günyüzüne çıkarılana dek sessizce yatacağı 20-32 m derinliği boylayacak: İkiye bölünerek, yükünü geniş bir alana dağıtarak, deniz şarabını kana kana içerken…

Bodrum Müzesi'nde yer alan, Serçe Limanı 1 gemi batığı kabuğunun restore edilmiş hali. Batıkta ahşabın korunmadığı yerler, demir çubuklarla tamamlanmış.

Prof. Dr. Nergis Günsenin ekibiyle birlikte Marmara Adası çevresinde yaptığı dip araştırmaları sırasında, çoğunluğu MS 7. yüzyıl ile 11. yüzyıl arasına tarihlenebilecek 16 tane batık bulmuş. Bunlar arasından Çamaltı Burnu 1 batığını seçmesinin arkeolojik, tarihsel ve ekonomik nedenleri var. Çamaltı Burnu 1 batığı, tarihsel olarak ticari malların amforalarla taşınması geleneğinin sonunu temsil ediyor; bu tarihlerden sonra mallar daha hafif, kırılmaya daha dayanıklı ve kapasitesi daha büyük olan ahşap fıçılarla taşınmaya başlayacak. Batıkta, Günsenin tarafından ilk kez bilim dünyasına tanıtılan, onun adını taşıyan 4 ayrı tipte amfora yer alıyor.

Batığın arkeolojik kazısı, 1998-2004 yılları arasında 7 sezon yapılmış. Kazının sonunda, tekneden günümüze kadar gelebilen yüzde 3 oranındaki ahşap, konservasyon için İÜ Konservasyon Laboratuvarı'na teslim edilmiş; çapalar ekipten Ufuk Kocabaş tarafından aynı zamanda tez konusu olarak incelenmeye alınmış; diğer buluntular ise kazı alanına en yakın yer olan Bandırma Müzesi'ne koruma çalışmaları ve sergileme için teslim edilmiş. Kazı ekibi, teknede bulunan tabak çanak takımlarının niteliğinden kaptan ve yolcuların varlıklı olduklarını; gemide çıkan sorunları çözmek için gereken marangozluk aletleri ve savunma silahlarının yokluğundan ötürü de, teknenin kısa mesafeli ticaret için kullanıldığını düşünmektedir.

Yassıada Osmanlı batığı (MS 16. yüzyıl)

Yukarıda söz ettiğimiz Roma ve Bizans Dönemi Yassıada batıklarıyla koyun koyuna yatmakta olan bu batık, 1981-1984 arasında INA tarafından kazılmıştır. Batığın tarihlendirilmesini 16. yüzyıla ait 4 reallik bir Sevil sikkesi sağlamıştır. Buluntular Bodrum Sualtı Müzesi'nde sergilenmektedir.

KAYNAKLAR

1) http://nauticalarch.org/projects/all/southern_europe_mediterranean_aegean sayfasından girilebilen; Şeytan Deresi, Tektaş Burnu, Yassıada 4. yüzyıl, Yassıada 7. yüzyıl, Serçe Limanı, Bozburun batıkları kazı sayfaları.

2) http://www.nautarch.org/cms/camalti-burnu-i-wreck-excavation

3) "Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi Tunç Çağı Batıkları", http://www.kulturvarliklari.gov.tr/TR,43904/tunc-cagi-batiklari.html

4) Dosya: "Arkeoloji Sualtına İniyor", *Aktüel Arkeoloji*, S.5, Mart 2008, ss.38-112.

5) Dosya: "Marmaray: İlk İstanbul", *Atlas*, S.72; Temmuz 2007.

6) Cemal Pulak ile (Söyleşi: Nâlân Mahsereci), "Yenikapı'da çıkan bilgi yüklü tarihi gemiler", *Bilim ve Gelecek*, S.22, Aralık 2005, ss.69-77.

7) Cemal Pulak ile (Söyleşi: Nalân Mahsereci), "Dünyada kazılan en eski batık: Uluburun", *Bilim ve Gelecek*, S.29, Temmuz 2006, ss.70-79.

8) Deborah N. Carlson, "Denizde Kaybolan Bir Kargo Gemisi: Kızılburun Batığı", ss.56-71; Elizabeth S. Grene, "Antik Çağ'a Ait Bir Ticaret Gemisi: Pabuç Burnu", ss.72-79; *Aktüel Arkeoloji*, S.12, Temmuz 2009.

9) George Bass, *Su Altında Arkeoloji / Bir Arkeoloğun Türkiye Macerası*, Homer Yayınları, 2003, 282 s.

10) Mehmet Bezdan, ""Derinlerdeki Tarih: Sualtı Arkeolojisi", *Aktüel Arkeoloji*, S.2, Eylül 2007, ss.54-61.

11) Mehmet Bezdan, "Tarih, Türkiye Kıyılarında Yazılıyor", *Aktüel Arkeoloji*, S.4, Ocak 2008, ss.76-82.

Derinlere gömülü savaş yaraları

Topraklarımızı çevreleyen üç deniz, bütün savaşların her daim yenileni olan emekçi halklar gibi, savaş yaralarını derinlerinde saklar.

Osmanlı kalyonu Burc-u Zafer ile Rus kalyonu Yestafi

Çeşme Koyu'nda, 5-7 Temmuz 1770 tarihlerinde karşı karşıya gelen Rus Donanması ve Osmanlı Donanması'nın iki gemisi koyun koyuna yatmaktadır. Osmanlı'ya ait **Burc-u Zafer** gemisinin omurgası hâlâ sapasağlamdır, **Yestafi**'nin de (Sv. Evstafii) kalıntıları belirgin biçimde görülmektedir. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'nın bir parçası olan Çeşme Deniz Muharebesi'nden Rus Donanması galip çıkmıştır. Muharebe sırasında birbirine yanaşan iki kalyondan, Osmanlı kaynaklarına göre önce Yestafi'de, İngiliz kaynaklarına göre önce Burc-u Zafer'de yangın çıkmış, yangın hızla diğer gemiye sirayet ederek, sonunda ikisinin de batmasına yol açmıştır.

Çanakkale Savaşları batıkları

Çanakkale Savaşları boyunca, İtilaf Devletleri, Çanakkale'yi denizin üstünden ve altından geçmeye çalışmış; 13 kez de denizaltılarıyla Marmara Denizi'ne geçebilmişlerdir. Onları geri püskürten, batıran ya da teslim olmaya zorlayan Osmanlı güçleriyle birlikte Alman denizaltılarıdır. Belgesel yapımcısı Savaş Karakaş, sualtı araştırmacısı Selçuk Kolay, derin su dalgıcı Enis Edis ve Avustralyalı tarihçi Bill Sellars'dan oluşan bir ekip, TC Kültür ve Turizm Bakanlığı ile TINA'nın (Türkiye Sualtı Arkeolojisi Vakfı) desteğiyle, Çanakkale Savaşları'nda batırılan denizaltılar ve gemilere ait batıkları araştırmıştır. Bölgede Avustralya'ya ait 1 tane (**AE2**), İngiltere'ye ait 4 tane (**E7, E14, E15, E20**), Fransa'ya ait 3 tane (**Saphir, Mariotte, Joule**) denizaltı bulunmaktadır.

Saphir, 15 Ocak 1915'de Osmanlı gemileri ve kıyı tabyalarının çapraz ateşiyle batırılmıştır; Çanakkale Boğazı'nda Nara Burnu askeri akaryakıt iskelesine yakın bir mevkide, 150 m açıkta, 55 m derinde, kulesi ve kıç tarafı sökülmüş olarak yatmaktadır. **E15**, 17 Nisan 1915'de Çanakkale Boğazı'nda Kepez'de karaya oturduktan sonra vurulmuştur; 1920'de enkazı sökülmüştür, sökümden kalan döküntüler 4-6 m derinde bulunmuştur. **AE2**, 30 Nisan 1915'de Sultanhisar torpidotu tarafından batırılmıştır, Marmara Denizi'nde 72 m derinde yatan AE2, 54 m uzunluğunda, 800 ton ağırlığındadır; TINA ve Avustralyalı bir dernek tarafından sualtından çıkarılıp müze olarak sergilenmesi yönünde çalışılmaktadır. **Joule** 1 Mayıs 1915'de mayın hattına çarparak batmıştır; Kepez-Havuzlar arasında 44 m derinde yatmaktadır. **Mariotte** 26 Temmuz 1915'de Çimenlik Kalesi'nden açılan ateşle vurulmuştur. Karada uzun süre kaldıktan sonra sökülmüş, bir bölümü Nara'da askeri bölgede bir iskelenin altına temel olarak kullanılmıştır. **E7** 4 Eylül 1915'de Nara'da 30-35 m derinlikteki denizaltı mania hatlarımıza takılmış, Alman denizaltısı UB14 tarafından yüzeye çıkmaya zorlanmış, mürettebatı esir alınırken, kendi komutanı tarafından batırılmıştır. Nara Burnu yakınlarında 96 m derinde yatmaktadır. Mürettebatıyla birlikte ele geçirilen Turquoise denizaltısından elde edilen istihbarat bilgileri ışığında Alman UB14 denizaltısının pusu kurduğu **E20**, 4 Kasım 1915'de batırılmıştır; Marmara Denizi'nin kuzeydoğusunda, 700-800 m derinde yatmaktadır. **E14** 28 Ocak 1918'de Nara'da ağlara takılmış, su yüzüne çıkmaya zorlanmış, geri çekilirken Kumkale civarında karadan açılan topçu ateşiyle batırılmıştır; enkazı henüz bulunamamıştır.

2015, Çanakkale Savaşları'nın 100. yılı. Bu çerçevede, Çanakkale'de batan Avustralya denizaltısı AE2 (solda, iyi günlerinde görünüyor), TINA ve bir Avustralyalı dernekle birlikte, denizaltından çıkarılarak sergilenmek isteniyor.

Çanakkale Savaşları'nda denizaltılarla yapılan saldırılarda, her iki taraf da büyük kayıplar vermiştir. Osmanlı Ordusu'na malzeme taşıyan nakliye gemilerinin çoğu batırılmıştır. Marmara'ya ulaşabilmiş İngiliz denizaltıları 1 Osmanlı savaş gemisi, 1 destroyer, 5 gambot, 11 nakliye, 44 buharlı ve 148 yelkenli gemi batırmışlardır. Bunlardan kimileriyle ilgili bilgiler şöyledir: Osmanlı'ya ait **Mesudiye** gemisi, 13 Aralık 1914'de, Boğaz'daki mayın hatlarını korumak için Sarısığlar'da demirliyken, İngiliz B11 denizaltısı tarafından torpillenerek batırılmıştır. Sökümden artakalan enkaz, 10-12 m derinde yatmaktadır. İngiliz savaş gemisi **Triumph**, 25 Mayıs 1915'de, Kabatepe açıklarında, Alman denizaltı U21 tarafından batırılır. Aynı denizaltı 27 Mayıs'da da Seddülhabir açıklarında gene bir İngiliz savaş gemisi olan **Majestic**'i batıracaktır; 25-30 m derinde yatan geminin top mermileri, köprü üstü, gemi direkleri ve zırhlarının büyük bölümü sualtında görülmektedir. İngiliz denizaltısı E14 tarafından, 1 Mayıs 1915'de torpillenerek batırılan **Siri-ül Türk** (**Nur-ül Bahir**), Şarköy açıklarında 50 m derinde yatmaktadır.

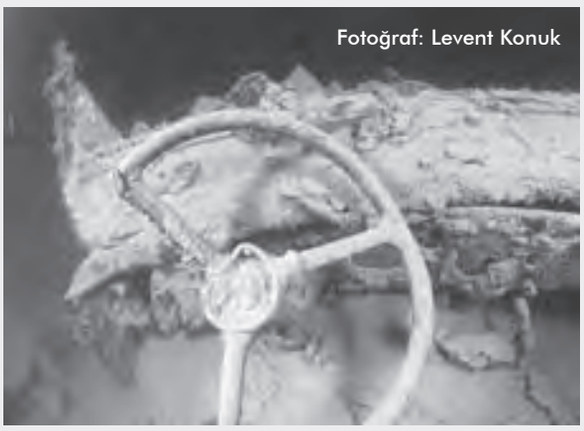
Antalya Körfezi'nde bir Fransız

4 Temmuz 1941: Sıcak öğle saatleri Antalyalılar için hiç de olağan geçmiyor. Gelidonya Burnu tarafından körfeze giren 99 m boyunda 14 m genişliğindeki gemiyi takip eden savaş uçakları var. Gemi, 2. Dünya Savaşı'nda taraf olmamaya büyük gayret gösteren Türkiye Hükümetinin onay vermemesi yüzünden limana giremiyor. Gece saatlerinde yoluna devam etmek üzere, açığa demirliyor. Ama uçaklar onu rahat bırakmayacak, saatler boyunca saldıracaklar. Uçaklar gemiyi torpille vuramayınca, makineli tüfeklerle dümenini kırıyorlar. Birkaç saat sonra yeni bir taarruzda bırakılan dört torpilden biri hedefi ıskalayıp Antalya rıhtımında patlıyor, üç torpil ise, gemiyi ambarı, makine dairesi ve kazan dairesinden vuruyor. Gemi mürettebatı teknelerle kıyıya çıkarılıyorlar. Gemi ise, limandan 250 m uzakta, burnunu havaya dikerek, Antalya Körfezi'nin 30 m derinine gömülüyor.

Fransız ticaret gemisi olan Saint Didier, İngiliz savaş uçaklarının takibine yakalandığında, 480 ton askeri malzeme ve 250 Fransız askerini, Lübnan'ın Trablus Limanı'na götürüyordu. Suriye, Irak ve Lübnan, o dönemde Almanlarla işbirliği yapan Fransız Hükümetinin kontrolündeydi.

Karadeniz'deki Nazi denizaltıları

Hitler, Ruslar'a Karadeniz'den de saldırmak istemektedir; ama savaşa girmeyen Türk Hükümeti, Boğazları yabancı devletlerin deniz kuvvetlerine kapalı tutmaktadır. Almanya bu zorluğu aşabilmek için, Türk Hükümetinin üç denizaltısını, Saldıray, Atılay ve Batıray'ı almak istediyse de, İsmet İnönü buna yanaşmaz. Bunun üzerine Almanya, 1941 yılında kuzey denizindeki operasyonlara katılmak için tasarlanmış, "tip2" diye adlandırılan, 42 m boyunda ve 4 m enindeki, 270 ton alabilen, 29 mürettebatlı U9, U18, U20, U23 ve U24 adlı 6 denizaltıyı, önce karayolu, sonra da Tuna Nehri kanalıyla Karadeniz'e indirir.

Fotoğraf: Levent Konuk

2. Dünya Savaşı'nda Fransızlara ait, asker ve askeri malzeme yüklü Saint Didier gemisi, İngiliz uçakları tarafından Antalya Körfezi'nde batırıldı. Solda, batığın ambarından bir görüntü.

1944 yılında, 2. Dünya Savaşı'nın sonu yaklaşırken, bu 6 denizaltıdan sadece 3 tanesi etkin kalmıştır. Romanya bu sıralarda taraf değiştirince, Köstence'yi üs olarak kullanan denizaltıların gidecek üssü kalmaz. Türk Hükümetine, bu 3 denizaltıyı satın alması için teklifte bulunulur; kabul edilmez. Bunun üzerine denizaltıların komutanlarına, **U19**, **U20** ve **U23**'ü Türkiye kıyıları yakınlarında batırıp; Türkiye üzerinden Almanya'ya dönmenin yoluna bakmaları emredilir. 9 Eylül 1944'de, Türkiye'nin 40 mil kuzeyinde buluşan denizaltıların komutanları, ertesi gün, seçtikleri üç ayrı mevkide denizaltıları batırmak üzere anlaşırlar. 10 Eylül'de **U19** Zonguldak önlerinde, **U20** Karasu önlerinde, **U23** ise Ağva önlerinde, 50 m'den derine batırılırlar. Karaya çıkan denizaltı mürettebatları, Türkiye güvenlik güçlerince yakalanır. Bu denizaltıların izini süren sualtı araştırmacısı Selçuk Kolay, U23'ü Ağva açıklarında, U19'u ise Zonguldak açıklarında 300-400 m derinde tespit etmiştir.

Dumlupınar denizaltı mezarlığı

1953 yılı; 3 Nisan'ı 4 Nisan'a bağlayan gece. Dumlupınar denizaltısı, Ege'de katıldığı NATO tatbikatından geri dönüş yolunda, Gölcük'teki Denizaltı Komutanlığı ana üssüne ulaşmak üzere, Çanakkale Boğazı'ndan içeriye giriyor. Manevralar boyunca iki gün sualtında kaldılar; şimdi su üstünde seyrediyorlar. Saatler 02.15'i gösterdiği sırada, Çanakkale Boğazı'ndaki Nara Burnu'nu dönerken, Naboland adlı bir İsveç yük gemisiyle Boğaz'ın orta yerinde çarpışacaklar. Çarpışmanın şiddetiyle Dumlupınar'ın güvertesinde bulunan 8 asker denize düşüyor; bunların ikisi Naboland'ın pervanesine takılarak, biri boğularak yaşamını yitirecek. Dumlupınar'ın parçalanan baş bodoslamasından hücum eden karanlık sular, baş üstü dikilen koca denizaltıyı 81 denizciyle birlikte birkaç dakika içinde yutuyor. Denizaltıdaki askerlerden kıç torpido dairesine sığınabilen 22 tanesiyle iletişim kurmak mümkün oluyor; denizaltıyla yapılan konuşmalar, canlı yayınla radyodan veriliyor. Kurtarma çalışmaları 72 saat boyunca sürüyor ama akıntının şiddeti sonuç almayı zorlaştırıyor. Neden sonra umut kesiliyor ve Dumlupınar denizaltısındaki askerler, kaderleriyle başbaşa bırakılıyorlar. Dumlupınar 81 denizciden artakalanlarla, denizin 91 m altında yatmaya devam ediyor.

KAYNAKLAR

1) "Çeşme Deniz Muharebesi"; http://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87e%C5%9Fme_Deniz_Muharebesi

2) "TCG Dumlupınar (D-6)"; http://tr.wikipedia.org/wiki/TCG_Dumlup%C4%B1nar_(D-6)

3) "Hitler'in Karadeniz'de Batırdığı Botların Sırrı", *Aktüel Arkeoloji*, S.5, Mart 2008, ss.26-27.

4) Oğuz Aydemir, "1770 Çeşme Deniz Savaşı - Aydınlanma Dönemi La Belle Gemisi", *Aktüel Arkeoloji*, S.5, Mart 2008, ss.78-79.

5) Savaş Karakaş, "Çanakkale Geçildi mi?", *Aktüel Arkeoloji*, S.5, Mart 2008, ss.97-100.

6) Levent Konuk, "Dipteki Esir /Antalya Körfezi: Saint Didier", Atlas, S.128, Kasım 2003, ss.132-146.

Tarihin en büyük 10 gemi batığı

Bugüne dek, her biri önemli hikâyeler barındıran binlerce gemi kalıntısı keşfedildi. Sualtı arkeolojisinin çabasını sergilemek üzere aralarından onunu seçmek zor ve öznel bir iş. Hangisini seçersek seçelim, her biri dönemin profiline ve insanlarının yaşantılarına açılan bir pencere. Ayrıca hepsi, denizlere yelken açan atalarımızın ne kadar yaratıcı olduğunun birer kanıtı.

James P. Delgado
Çev. Şule Dede

Aşağıdaki makaleyi http://www.archaeology.org/exclusives/articles/632-shipwrecks-Titanik-mary-rose-vasa-spanish-armada-monitor-hunley adresinden çevirerek sunuyoruz.

Bir gemi batığına ilişkin ilk bilimsel arkeolojik kazı sadece 50 yıl önce gerçekleştirildi. Bugüne dek, her biri önemli hikâyeler barındıran binlerce gemi kalıntısı keşfedildi. Sualtı arkeolojisinin çabasını sergilemek üzere aralarından onunu seçmek zor ve öznel bir iş. Fakat hangisini seçersek seçelim, her biri dönemin profiline ve insanlarının yaşantılarına açılan bir pencere. Ayrıca hepsi denizlere yelken açan atalarımızın ne kadar akıllı ve yaratıcı olduğunun birer kanıtı. Kalıntıların öyküleri, pek çok tehlikeye ve zorluğa rağmen arkeologların neden gemi kalıntılarını araştırmaya ve ortaya çıkarmaya kendilerini adadıklarını anlamamızı sağlıyor. İlk kazıların ilkel dalış ekipmanlarından günümüzün gelişmiş uzaktan algılama ve kontrol teknolojisine varan yolculuklarında, arkeologlar geçmişe ilişkin araştırmalarımızda erişilmez bir alan olmadığını gösterdi.

1) Gelidonya Burnu ve Uluburun batıkları

Tunç Çağı'ndan kalma, bugüne kadar günyüzüne çıkarılmış en eski iki gemi batığı, yükleriyle birlikte Türkiye kıyılarında bulundu. 1960'da Gelidonya Burnu açıklarında bulunan batık, deniz yatağında bir bütün olarak kazılmış ilk antik gemidir. (2010 yılında sahada yapılan yeni kazılarda ek buluntular keşfedildi.) MÖ 1200 civarına tarihlenen geminin Kıbrıs ya da Suriye asıllı bir gezgine ait olduğu düşünülüyor. Batıktan çıkarılan bir tondan fazla bakır külçe, bronz aletler, silahlar ve metal işleme araçları, gezginin bir metalci olduğuna işaret ediyor.

Gelidonya Burnu kazısına kadar, pek çok kazı alanında bulunan Yunan eserleri, antik dönemde Akdeniz deniz ticaretinin Mikenler'in hâkimiyetinde olduğunu düşündürtmüştü. Ne var ki sualtı arkeolojisinin babası sayılan George Bass'e göre, gemi kalıntısından çıkarılan el yapımı eşyalar bunun doğru olmadığını kanıtlıyordu. Bass, Yakındoğulu denizcilerin ya da Fenikelilerin antik dönemde denizleri ve ticareti kontrol ettiğini öne sürüyordu. Bu hipotez 1984-94 yılları arasında yapılan Uluburun kazısında doğrulandı. Yaklaşık olarak MÖ 1330'lardan kalma ve Kenanlılara ya da Kıbrıslılara ait olduğu tahmin edilen Uluburun batığında Baltık ülkelerinden Ekvatoral Afrika'ya, Akdeniz ülkelerinden Yakındoğu'ya kadar en az 11 antik kültüre ait ham ya da işlenmiş lüks nesne çıkarıldı. Ayrıca bu en eski gemi kalıntısının titiz bir canlandırmasında, geminin omurga parçaları yeniden üretildi.

Cemal Pulak, süregiden araştırmasında Bass'in hipotezini kanıtladı. Pulak, 3000 yıldan uzun bir süre önce ilk Fenikelilerin hâkimiyetinde olan karmaşık ve gelişmiş bir deniz ticareti ağının varlığını gösterdi. Bu iki gemi sa-

yesinde, eski uygarlıkların kendilerine "küresel bir ekonomi" kuran bilgili denizciler olduğunu artık biliyoruz. Ayrıca Gelidonya Burnu kazısı, hem dünya standartlarında bir müze olan Bodrum Sualtı Arkeoloji Müzesi'nin hem de kendini kazılara ve önemli gemi batıklarına ilişkin çalışmalara adamış, dünyanın önde gelen bilimsel kuruluşlarından biri olan Denizcilik Arkeolojisi Enstitüsü'nün (Institute of Nautical Archaeology - INA) kurulmasını sağladı.

2) Bajo de la Campana batığı

Arkeologlar tarafından kazılan, Fenikelilere ait ilk batık Bajo de la Campana, İspanya kıyılarında bulunan Cartegana bölgesinden çıkarıldı. 2700 yıl öncesinden kalan gemi karaya oturmuş ve deniz yatağına saçılan yükü bir deniz mağarasında kümelenmişti. Mark Polzer ve Juan Pinedo Reyes yönetiminde gerçekleşen kazıda, gemi teknesinin parçalarıyla birlikte büyük miktarda seramik ve tunç eserler ile çamfıstığı, fildişleri, kehribar ve kurşun bulundu. Fildişlerinin arasında sahiplerinin isimleriyle birlikte gömülmüş örnekler de mevcuttu.

Bajo de la Campana'nın Doğu Akdeniz'den batıya doğru -en azından Cadiz'e kadar- seyreden bir ticaret gemisi olduğu düşünülüyor. Buluntulardan büyük bölümü, batığın bulunduğu yerin civarındaki yerlilerden alınmış fildişi ve kurşun gibi hammaddelerden oluşuyor. Buluntuların büyük bölümünün madenlerden oluşması tesadüf değil. Dokuma ve maden işlemeciliği konusunda yetkin olan Fenikelilerin İspanya kıyılarına yaptıkları seferlerin ana amacı da özellikle demir cevheri olmak üzere çeşitli madenler edinmekti.

Bajo de la Campana batığı Polzer ve Pinedo tarafından Cartegana Sualtı Arkeoloji Müzesi'nde hâlâ inceleniyor; fakat şimdiden geniş bir deniz ticareti ağının kanıtları sunulmuş durumda. Gelidonya Burnu ve Uluburun batıkları gibi, Bajo de la Campana batığı da deniz ticaretinin kültürleri birbirine bağladığını ve ticaret imparatorluğunun kurulmasına yardımcı olduğunu ispatladı. Ayrıca, nihayetinde Roma'nın büyüyen gücü ile karşı karşıya gelmekten kaçamamış Fenikelilerin bir zamanlar Cartaga Nuovo (bugünkü Cartegana) gibi kolonileriyle Batı Akdeniz'e hâkim olduğunu gösterdi.

3) Girne batığı

MÖ 4. yüzyılda Yunanlara ait bir ticaret gemisi olan Girne batığının keşfi ve kazısı Kıbrıs kıyılarında yapıldı. İyi korunmuş olan batık, antik seramikler üzerindeki resimlerde sık sık görülen klasik Yunan gemilerinin yapısıyla ilgili güçlü veriler sunuyor. Girne batığı buluntuları arasında, değirmentaşı, büyük bir bakır kazan, çömlek, madeni para gibi nesneler var.

Girne batığı ile ilgili incelemeler, Michael Katzev tarafından yürütülüyordu; fakat Katzev 2001 yılında yaşamını yitirince araştırmayı eşi Susan Katzev tamamladı. Buna göre gemi MÖ 306 civarında, Rodoslu dört mürettebatla birlikte battı. Gemi gövdesine gömülü halde bulunan sekiz demir mızrak, geminin bir kor-

san saldırısı sonucu battığını düşündürüyor. Yaklaşık iki bin yaşındaki bu kurban, korsanlığa ilişkin en eski fiziksel kanıt. Koruma ve yeniden inşa işlemlerinden sonra gemi Girne Kalesi'nde sergilenmeye başlandı. Ayrıca deneysel arkeolojinin başarılı bir uygulaması olarak, 1985'te geminin bir kopyası olan Girne II denize açıldı. Bu yolculuk, günümüzde yok olmuş gemilerin becerileri ve biçimleriyle ilgili arkeologların daha fazla bilgi sahibi olmasını sağladı.

4) Kubilay Han'ın donanması

Tarihte deniz yolu ile yapılan en büyük istila girişimleri 1274 ve 1281 yıllarında, Kubilay Han'ın denetimindeki Moğol, Çin ve Koreli askerler ile denizciler tarafından girişildi. Efsaneye göre, 1281'deki saldırıya binlerce gemi ve yüz bini aşkın insan katılmıştı. Her iki girişim de Kubilay Han'ın Japonları Moğol İmparatorluğu içine alarak asimile etme planının bir parçasıydı ve her ikisi de başarısız oldu.

Hem Japon efsanesi hem de Marco Polo, yenilginin nedeninin bir fırtına olduğunu belirtiyor. Anlatılarda bu fırtına, kurtuluş için dua eden inananlara yanıt olarak gönderilmiş kutsal bir armağandır ve "kutsal rüzgâr" anlamına gelen "kamikaze" adını alır. 2 Dünya Savaşı'nda Japon pilotlarının düşman gemilere düzenledikleri intihar saldırılarının ismi, buradan esinlenilerek verilmiştir.

1980'lerden beri, özellikle son yıllarda, Torao Mozai ve Kenzo Hayashida liderliğinde yapılan arkeolojik araştırma ve kazılarda silah, zırh, erzak kabı, kişisel eşyalar gibi pek çok el yapımı nesne ile bazı gemilerin parçalanmış kalıntılarına ulaşıldı. Çin savaş gemilerine ilişkin Randall Sasaki ve Jun Kimura'nın yaptığı incelemeler, Çinlilerin gemi yapımı ve denizcilik teknolojisinin

dönemin Avrupasına kıyasla oldukça gelişmiş olduğunu gösterdi. Kazılarda, mancınıklara yerleştirilmek üzere barut ve metal şarapnellerle doldurulmuş pişmiş toprak kabuklar bulundu. Bunlar, en eski sualtı bombaları olarak nitelendiriliyor. Ayrıca arkeolojik araştırmalar, Japonların savunmasının ve zaferinin detaylarına dair sınırlı kanıtların çeşitlenmesini sağladı.

Buluntular savaşta ateş gemilerinin (bu tekneler tutuşturulup düşmana doğru sürülüyor) kullanıldığını ve güvertelerde göğüs göğse çarpışmanın da olduğunu açık bir biçimde kanıtladı. Bu çabalar, mevsimsel tayfun ortalığı kasıp kavurana kadar, istilacıları kıyılardan uzak tuttu. Ayrıca kazılar, saldırı gemilerinin savaşa girmek için acele ettirildiğini, gemilerden bazılarının önceki savaşların tahribatlarını barındırdığını ve bazılarının ise aceleyle inşa edilmiş olduğunu gösterdi. Anlaşılan o ki, istilacıların yetersiz hazırlıkları, kuşatmanın düşmanın inatçılığı sebebiyle uzaması ve sonunda fırtınaya dönen hava koşulları birleşince, yenilgi kaçınılmaz oldu.

Bu arkeolojik keşifler hem bir efsaneyi yaşama döndürdü, hem de Asya'daki deniz savaşlarıyla ilgili bilgi birikimimizin büyük ölçüde artmasını sağladı.

5) Skuldelev gemileri

1962'de başlayan ve son zamanlardaki keşiflerle devam eden araştırmalar, Danimarka'nın eski başkenti Roskilde'in sığ sularında 11. yüzyıla ait bir grup Viking gemisini günyüzüne çıkardı. Yük gemisinden savaş gemisine kadar çeşitlenen gemiler taşla doluydu ve bir deniz kanalını istilacılara karşı kapatmak amacıyla batırılmıştı. Araştırma sonuçları, gemilerin analizi ve yeniden inşası, 2011 yılında yaşamını yitiren Ole Crumlin-Pedersen öncülüğünde tamamlandı. Böylece Pedersen, bölgede keşfedilen süslü kraliyet teknelerinin dışında, çeşitli Viking gemilerinin ayrıntılı olarak ilk kez görülmesini sağladı. Skuldelev gemileri, gelişmiş gemi yapım tekniklerinin olduğu kadar derinleşmiş bir uzmanlaşmanın da eseri. Bu keşif, yaygın olarak kullanılan "zırhlarla kaplanmış, ejder başlı Viking gemisi" kalıbının yıkılmasına yardımcı oldu.

Skuldelev gemileri üzerine yapılan çalışmalar, gemilerin denize açılabilen kopyalarının üretilmesini sağladı. Böylece becerikli deniz tüccarları, kâşifler ve savaşçılar olarak denizleri hâkimiyetine alan Vikingler'in merakları da diriltilmiş oldu. Skuldelev'den başlayıp eski Viking limanlarında -İrlanda'nın Dublin kentindeki gibi- yapılan çalışmalarla devam eden süreçte arkeoloji, Viking denizcilik tarihini yeniden yazıyor.

6) Mary Rose ve Vasa

16. ve 17. yüzyıldan kalan ve iyi korunmuş olan iki büyük gemi, kapsamlı arkeolojik projelerin temelini oluşturuyordu. Güçlü donanmalar döneminden sağ kurtulmuş olan bu iki etkileyici geminin keşfi ve sergilenmesi, ulusların genişlemeleri ve hâkimiyetleri konusunda gemilere ilişkin benzersiz bir bakış sundu. Her bir batık hem silah, erzak, kişisel eşya ve navigasyonel araçla doluydu, hem de mürettebatın iskelet kalıntıları ile korunmuş giyeceklerini barındırıyordu.

İngiltere Kralı VIII. Henry'nin donanmasının gururu olan Mary Rose, 1509-1510'da yapılmış ve 1545'te savaşa giderken alabora olmuştu. Deniz yatağında yapılan kazıda geminin bozulmamış sancak tarafında ayrı seviyelerde bulunan dört güvertesinden 22.000 nesne çıkarıldı. Kazıdan sonra Mary Rose'un gövdesi iyileştirilip Portsmouth'ta sergilenmek üzere karaya çıkarıldı.

Gemi, okçular ve kısa menzilli muharebeler için yüzen bir kale olarak inşa edilmişti. Geminin kaburgası ise yeni bir teknolojiye uyum sağlamak üzere değiştirilmişti: Savaş topları. Bu değişiklikler gemiyi olabildiğince ağırlaştırmıştı. Özellikle ikmal malzemeleri ile insanların taşınması, geminin sonunu getiriyordu.

Vasa da Mary Rose gibi alabora olmuştu. İlk seferini 1628'de Stockholm Limanı'na yapmıştı. 64 top taşıyabilecek bir savaş gücü olarak inşa edilmiş olan Vasa, büyük ve süslü bir gemiydi. Ulusunu küresel bir güç haline getiren İsveç Kralı Gustavus Vasa'nın gözdesiydi.

Vasa, 1961'de balçığın içinde bozulmamış olarak keşfedildi. Baltık'ın ahşabı aşındıran deniz organizmalarını barındırmayan soğuk ve hafif tuzlu suyu, batığı bozulmaktan korumuştu. Deniz yatağında ve gemi içinde yapılan kazıda bir zamanlar gövdeye tutturulmuş 700 civarında heykelsi parça ile birlikte yaklaşık 25.000 nesne çıkarıldı.

Buluntular arasında geminin donatı ve cephanesi ile birlikte yoksulundan varlıklısına pek çok mürettebatın kişisel eşyaları, kadın ve erkeklere ait iskelet kalıntıları da mevcut. Üstelik bazı iskelet kalıntılarının üzerinde hâlâ ayakkabı ve giyecekler bulunuyor.

Koruma ve yeniden yapım çalışmalarıyla geçen onlarca yıldan sonra, Stockholm'de kendisi için ya-

pılan bir müzeye konulan Vasa, bugüne kadar arkeolojinin keşfettiği en büyük gemidir.

7) Yenikapı gemileri

Bizans'a ait en büyük gemi batığı grubu, geçtiğimiz yıllarda İstanbul'da bir liman dolgusu içinden çıkarıldı. Marmaray ve metro projeleri için 2004'te kazılmaya başlanan sahada bir zamanlar İmparator Theodosius'un limanının bulunduğu anlaşılınca arkeolojik kazılar başladı. Geç Neolitik dönemden Osmanlı'nın son dönemine kadar çeşitli tarihlere ait liman duvarları, 34 gemi, yerleşim katmanları, binalar ve başka yapılar bulundu. Ahşap taraklar, yüklü amforalar ve liman yapımı için Afrika'dan taş taşıyan develerin iskeletleri, günyüzüne çıkarılan milyonlarca nesneden sadece bazıları. MÖ 4. yüzyıldan MS 11. yüzyıla kadar geniş bir aralıkta tarihlenen batıklar, değişik tipteki Bizans ticaret gemilerini, balıkçı teknelerini ve pek çoğu iyi durumda olan yerel eşyaları gözler önüne seriyor. Batıklar arasında, "galea" olarak bilinen savaş gemisi gibi birçok deniz aracı daha önce belgelenmemiş tipte örnekler. İstanbul Üniversitesi ve INA tarafından yürütülen kazı çalışmaları büyük ölçüde bitmiş durumda; fakat Yenikapı batıklarının analizi, korunması ve yeniden inşası onlarca yıl alacak.

Batıklar arasından beş deniz aracının iyileştirme çalışmalarını yöneten Texas A&M Üniversitesi'nden Cemal Pulak, Yenikapı'nın, Bizans gemilerini anlamak konusunda bugüne kadar bulunmuş en önemli saha olduğunu söylüyor. Yenikapı'dan önce, Bizans gemilerine ilişkin arkeologların bilgisi az miktardaki farklı sahalardan edinilen bilgilerle sınırlıydı. Bunlardan biri Türkiye kıyılarından çıkarılan ve 11. yüzyıldan kalma Serçe Limanı batığı idi. Serçe Limanı batığının gövdesi parçalanmıştı; fakat eşsiz bir yük taşıyordu: Bir milyon civarında cam parçası. Özenli bir laboratuvar çalışması neticesinde bu parçalar günümüzde, Ortaçağ İslam camcılığına benzersiz bir bakışı olanaklı kılıyor.

8) İspanyol Armadası

Kubilay Han'ın 13. yüzyıldaki istilacı büyük donanması gibi, Kral II. Felipe'nin İngiltere'ye karşı 1588'de gönderdiği İspanyol Armadası da efsanevidir. Ona bu niteliği kazandıran, büyüklüğü ve gücünün yanında savaşta aldığı yenilgidir. İspanyol Donanması, savaşta İngiliz denizciler tarafından neredeyse toz duman edilir. Kaçmaya çalışan Armada, Britanya'nın sivri kayalarla bezenmiş kıyıları boyunca esen kötü şöhretli fırtınalar tarafından kırbaçlanır.

Çeşitli limanlardan ve kaynaklardan edinilen 130 gemilik ve 30.000 kişilik donanma, İngiltere'yi işgal etme ve Kraliçe I. Elizabeth'i tahttan indirme amacını taşıyordu. Böylece İspanyol otoritelere karşı başlatılan Hollanda'daki isyan bitirilirken, İngiltere'de de Katolik monarşi yeniden kurulacaktı.

Armada, "galleon" ve "galleass" adı verilen İspanyollara özgü büyük savaş gemileri ile Baltık ve Akdeniz'den istenen ticaret gemilerini barındırıyordu. 2500'e yakın silahıyla donanma, durdurulamaz görünüyordu. İngilizler, bu güçlü donanmayı tahrif etmek için ateş gemileri kullandı, yakılan deniz araçlarını Armada'nın üzerine göndermek gibi taktikler uygulandı. Ayrıca İngiliz Donanması oldukça hızlıydı ve isabetli atışlar yapıyordu. Kuzeye ilerlemiş olan Armada, hezimete uğrayacağını anlayınca, Britanya Adalarının etrafından dolaşarak İspanya'ya kaçmaya yeltendi. Fakat kış fırtınaları Armada'yı vurdu; gemilerin ve askerlerin üçte ikisi İskoçya ve İrlanda kıyılarında su altında kaldı. Galip gelen Kraliçe Elizabeth bu olay için "Tanrı soludu" yorumunu yapmıştı.

İlkönce İspanyol soylularının malvarlıklarını bulma hevesindeki dalgıçlar tarafından keşfedilen Armada batıkları, onlarca yıl boyunca İskoçya'da Colin C. M. Martin ve diğer arkeologların çalışmalarının konusu oldu. El Gran Grifon, Juan de Sicilia, Girona, Santa Maria de la Rosa ve La Trinidad Valencera gibi batıklar, hem gemilerdeki yaşama ilişkin hem de gemilerin ayrıntılarıyla ilgili kanıtlar sundu. Martin'in çalışmaları, tıpkı Kubilay Han'ın donanmasında olduğu gibi, Armada'nın da yok oluşuna katkı sunan zayıf hazırlıkları ve aceleciliği net bir şekilde gösterdi. Matematiksel olarak hatalı navigasyonel araçlar ve kötü bir biçimde dökülmüş toplar, hazırlık aşamasındaki dikkat eksikliğine işaret ediyordu.

Martin, matematik hatalarını İspanya'nın katı dini görüşlerine bağlıyor. Zira 1492'den sonra Müslüman ve Yahudi yurttaşları sınırdışı eden veya din değiştirmeye zorlayan İspanya, en iyi eğitimli bilimcilerini sınırlarından uzaklaştırmıştı. Bu nedenle donanmada ciddi teknik aksaklıklar mevcuttu. Örneğin, gemi tayfası iki tekerlekli ve oldukça uzun İspanyol top arabalarını gemi gövdesinden dışarıya yönlendirilmek için kol gücü kullanmak zorundaydı. Bunu yaparken bir yandan da birbirinden farklı dökülmüş gülleleri ait oldukları toplarla eşleştirmeye çalışıyorlardı. İngilizlerin ise daha küçük, daha kolay manevra yapan, dört tekerlekli top arabaları, eş büyüklükte topları ve tüm silahlara uyumlu gülleleri vardı. İngilizlerin hızlı top atışlarına karşılık, İspanyol gemilerinin neden yavaş, bazen ağır aksak yanıt verdiği; İspanyolların daha fazla güllesi olmasına rağmen onları neden etkili kullanamadığına ilişkin arkeolojinin sunduğu açıklama budur.

9) Birleşik Devletler batıkları

ABD'deki iç savaşta kaybolan iki savaş gemisi, Amerikalılar için taşıdığı tarihi anlam nedeniyle, uzun süre araştırmaların konusu oldu. Monitor, Konfederasyon'un zırhlısı Virginia'nın tehdidine karşılık aceleyle 100 gün içinde yapıldı. (Virgina da Merrimack gemisinin dökümtüleriyle yapılmıştı.) 1862'nin Mart ayında Hampton Roads'ta karşı karşıya gelen bu iki geminin savaşı, ahşap savaş gemilerinin sonunu bildiriyordu.

Dokuz ay sonra Kuzey Carolina'da Hatteraz Burnu kıyılarında 16 mürettebatıyla battığında, gizli kusurları görünür hale gelen Monitor, alçak gövdesi ve dönebilen kulesiyle yine de bir mühendislik zaferiydi. "Sal üzerindeki peynir kutusu" unutulmadı; bu işe kendini adayan gönüllüler, 1973'te aracı yüzeyin yaklaşık 73 metre altında keşfetti.

Monitor, önce ABD'deki ilk Ulusal Deniz Sığınağı'nda (National Marine Sanctuary) incelendi ve kazı denemeleri yapıldı. Daha sonra incelemeyi, Ulusal Okyanus ve Atmosfer Yönetimi (National Oceanic and Atmospheric Administration) ile ABD Donanması alarak geminin pervanesini, motorunu ve zırhlı kulesini üretti. Günümüzde Virginia'da bir müzede bulunan Monitor'un makineleri ile kulesi koruma ve inceleme altındadır. Batığın kalanı ise sığınağın bulunduğu kıyının yaklaşık 27 km açığında kaldı.

İç savaş sırasında iki tarafın da inşa ettiği pek çok denizaltıdan biri olan Hunley, 17 Şubat 1864'te Güney Carolina'nın Charleston Limanı'nda Housatonic gemisine saldırınca üne kavuştu ve savaşta bir deniz aracını batıran ilk denizaltı oldu. Onlarca yıllık araştırmalar, 1995'te Hunley'in keşfiyle doruğa ulaştı. Sualtı Kaynakları Merkezi ile Güney Carolina Arkeoloji ve Antropoloji Enstitüsü Hunley konusunda incelemelerde bulundu. Ayrıca bu denizaltı, Warren L. Lasch Koruma Merkezi'nde dikkatli bir çalışmanın öznesi oldu. Tüm bu çalışmalardan sonra Hunley, 2000 yılında kazıldı ve sudan çıkarıldı.

Savaşta zarar görmüş ve batmış her bir deniz aracının belgelenmemiş olan yapısı ve güvertedeki yaşam günışığına çıkarıldı. Örneğin Hunley, bazı tarihçilerin iddia ettikleri gibi kazan demirinden yapılmış üstünkörü bir savaş aracı değil, oldukça karmaşık bir gemi gibi görünüyor. Mürettebatın kalıntıları her iki gemide de bulundu ve forensik bilimi onlarla ilgili ayrıntıları ortaya çıkardı. Hunley mürettebatının -bir olasılıkla cephede kısa bir ara vermek üzere- aracı deniz tabanına indirirken kirli havaya yenik düşerek ölmüş olabileceği ileri sürülüyor.

10) Titanik

Geçtiğimiz birkaç yüzyılın en çok bilinen deniz felaketi Titanik'in batışıdır. Yolculuk öncesinde olanaksız olarak görülen bu son, teknolojik gelişmelerle olağanüstü bir biçimde donatılmış mühendisliğin başarısızlığı olarak hatırlanır.

Lüks yolcu gemisi Titanik bir buzdağına çarpınca, varlıklı ve ünlü aristokratlardan fakir göçmenlere kadar çeşitlenen 2200 yolcusundan 1500'ünü yanına alarak okyanusun 4 km derinine battı. Bu felaket sayısız şarkıya, anıta, kitaba ve filme ilham vermekle kalmadı, aynı zamanda gemilerin yeterli cankurtaran botu taşımasını ve yardım çağrısı yapan gemilere civardaki araçlar tarafından cevap verilmesini gerektiren yasalara da ön ayak oldu. Jean-Louis Michel ve Robert D. Ballard liderliğinde, ABD-Fransa işbirliği ile 1985 yılında gerçekleşen keşif gezisinde bulunan Titanik batığı, kâşifler, cankurtaranlar ve meraklılar için karşı konulmaz bir cazibeye sahipti. 1986'dan beri yüzden fazla derin su dalışı yapıldı. Özel bir şirket, 5500 civarında nesneyi sergilenmek üzere gün yüzüne çıkardı. James Cameron'un gişe rekorları kıran filmi de dahil olmak üzere pek çok film bir zamanlar erişilmez olduğu düşünülen derinliklerde çekildi. Son 30 yıl içinde, açık denizde yapılan çeşitli projelerde, başka batıklar keşfedildi. Bunlardan en eskiden beri bilineni 2012'de Mexico Körfezi'nden çıkarılan, 19. yüzyılın ilk döneminden kalma, bakır kaplı bir gemiydi. Keşfedilen batıklar arasında Alman savaş gemisi Bismarck ile Amerikan uçak gemisi Yorktown da bulunuyor. Ayrıca Titanik'in keşfi, okyanus dibinin zarar görmüş ya da görmemiş birçok önemli batığa ev sahipliği yaptığını göstererek, kâşifler ve arkeologların ilgisini uyandırdı.

2012'de Titanik üzerinde yürütülen bilimsel bir araştırmada, batığın bulunduğu sahanın detaylı bir haritasını çıkarmak ve parçalanmış geminin çeşitli bölümlerini yüksek çözünürlüklü, üç boyutlu bir biçimde belgelemek üzere sonarla donatılmış robotik araçlar ve kameralar kullanıldı. Titanik'in keşfi, okyanusların derinliklerini arkeolojinin ulaştığı son sınır olarak belirledi. 2012 tarihli Titanik projesi, nerede olursa olsun tüm batıklara arkeolojik standartların uygulanabileceğini ve uygulanması gerektiğini gösterdi. George Bass 1960 yılında Gelidonya Burnu batığını kazmaya başladığında, eleştiriler sualtında anlamlı bir arkeolojik çalışmanın yapılamayacağını iddia ediyordu. Geçen 50 yıl, hayret verici derinlikler için bile, bu eleştirileri haksız kıldı.

Nazilerden AKP'ye Totalitarizmin dilini düşünmek

Osman Altun

Victor Klemperer, LTI Nasyonal Sosyalizmin Dili, İletişim Yayınları, 2013, 419 s.

Victor Klemperer, Nazizm döneminde Almanya'da sıkışıp kalmış bir Yahudi filolog. Önceleri üniversitede ders verirken işi elinden alınıyor. "Ari" bir kadınla evli olduğu için fabrikada çalışmak ve göğsünde sarı yıldız taşımak şartıyla yaşamasına izin veriliyor, tabii birçok kısıtlama ve yasakla birlikte. "Ari"lerle konuşması, tramvayda onlarla aynı bölümde oturması, kitap okuması, yazması, özgürce düşünmesi yasak. Bir Gestapo tarafından veya sokaktaki herhangi bir insan tarafından, her an aşağılanmayla, kötü muameleyle karşılaşması işten değil çünkü doğuştan gelen eksikliklere sahip olduğu varsayıldığından en insani eylem bile ona hak görülmüyor.

Ancak insan beyni, en kötü şartlarda bile çalışmaya ve ışıldamaya devam ediyor. Klemperer da yılların alışkanlığıyla, etrafta uçuşan kelimelere kulak kesiliyor. Bunu türlü engellemeler ve zorluklar içerisindeyken yapıyor; karısının getirdiği gazetelerle, haberlerle, onun kütüphanelerden aldığı kitaplarla, sokaktayken veya çalıştığı fabrikada kulağına çalan kelimelerle. Esas olarak kelimelerin Nazi Almanya'sında kazandığı yeni anlamları veya Nazi Almanya'sında ortaya çıkan yeni kelimeleri kendisine yaptığı çağrışımlarla beraber defterine not ediyor. Savaş sonrası basılan kitabı *LTI* (Lingua Tertii İmperii) bu not defterinin temelinde olduğu, yarı anı, yarı deneme tarzında bir kitap. Klemperer'in kitabın başlığı olarak tercih ettiği kısaltma, Latince "Üçüncü İmparatorluğun Dili", Nazi rejiminin kendisine 3. Reich adını takmasından esinlenmiş.

LTI'yı Türkiyeli bir okuyucunun kendi yaşadıklarıyla paralellik kurmadan okuması mümkün değil. Klemperer'ın dikkatini çektiği gibi Yunanca polis kelimesinden gelen politika, Eski Yunan'da örneğin bir pazar yerinde halka seslenme fiiliyle, yani hitabetle doğrudan bağlantılıydı. Hitabetin tekrar öne çıkması eski çağlardan uzun bir süre sonra, sinema, radyo, televizyon gibi araçların ön plana çıktığı 20. yüzyılda oldu. Tekrar ortaya çıkan biçimiyle de, bir zamanlar Yunan polisinde pazar yerinde az sayıda insana seslenen politikacı, bu sefer büyük bir ülkeye ve milyonlarca insana seslenme imkânına sahip oldu. Şüphesiz bunu ilk kez olmasa da en başarılı şekilde kullanan, Nazi rejimiydi. Klemperer'in not defterinden Nazi rejiminin sansür mekanizmasını, tek sesli basınını, muazzam propaganda aygıtını okurken Türkiyeli okuyucunun aklına, Gezi eylemleri sonrasında aynı manşetle çıkan gazetelerin, basına uygulanan sansürün, farklı düşündüğü için işten atılan gazetecilerin gelmemesi mümkün değil. Kısacası totalitarizmin öncelikli yönelimi mümkün olabildiğince tek sesliliği sağlamak.

Tek seslilik sağlandığı andan itibaren ise muktedir, gerçekleri çarpıtma adına, kelimelerin anlamlarıyla bile oynayabildiği bir ortama sahip oluyor. *LTI*'da bununla ilgili çok sayıda örnek var. "Dinsel cezbeye kapılmış vecd halinde bir insan" anlamına geldiği için akla önem veren Fransız aydınlanmacıları tarafından her zaman olumsuz anlamda kullanılmış bir kelime olan "fanatik", Almancada da uzunca bir süre aynı muameleyi görüyor. Ancak nasyonal sosyalizm, özündeki fanatizm sebebiyle, kelimeye tamamen olumlu bir anlam yüklemek durumunda kalıyor. Nasyonal sosyalizmin gazetelerinde ve Hitler'in nutuklarında "fanatikçe iman"dan, "fanatikçe sadakat"tan veya "fanatikçe yemin"den söz edilmeye başlanıyor.

Bir Türkiyeli açısından paralel örnekler bulmak zor değil. En çarpıcı olanı ise 40 yıldır ismi Türkçede "Hafız Esad" olarak telaffuz edilen eski Suriye Devlet Başkanı'nın oğlu bugünkü başkan Beşar Esad'ın bir anda "Esed" oluvermesi. Kuşkusuz bu dönüşümün nedeni, değişen Türkiye politikaları gereği artık "katliamcı" ve "diktatör" olarak algılanması gereken Esad'ın, çok kısa bir süre öncesine kadar, medyada Tayyip Erdoğan'ın "aile dostu" olarak lanse edilmiş olması. Böylesi bir ani dönüşümü Türkiye halkının algılaması elbette mümkün değil. Dünün dostunu bugünün düşmanı olarak gösterebilmek, ancak adını değiştirmekle mümkün gibi görünmüş olmalı. Aynı şekilde bir süre öncesine kadar gerçek mağduru olan kesimler hariç kimsenin gündeminde olmayan, hatta yaygın olarak Türkiye'ye huzur ve sükûn getirdiği düşünülen, siyasete askerin müdahalesiyle ilgili "darbe", "darbeci" ve Türkçede son yıllara kadar pek kullanılmayan "vesayet" gibi kelimelerin dönüşümüne bakmak da oldukça öğretici. AKP'nin özellikle 28 Şubat ve 27 Nisan'la birlikte asker müdahalesinin mağduru olduğu doğru olmakla beraber, ülke tarihindeki bütün kötülüklerin atfedildiği bir argüman olarak "darbecilik" suçlamasının, sağ muhafazakâr dilde bu denli yoğun kullanımı yenidir. Bu dönüşüm esas olarak AKP'nin dün askerlere karşı verdiği iktidar mücadelesinden kaynaklanıyor, bugün ise "demokrasi sadece sandık değildir" diyen, hatta sandık dışındaki muhalefet yöntemlerini kullanmaya çalışan herkesi hedef alıyor. Son günlerde Mısır'daki olaylar vesilesiyle aynı algı yönetimi mekanizmasının işlediğini görmek mümkün. Propaganda makinesi tarafından sandık ve demokrasi kelimeleri kutsanıp göklere çıkarılırken, darbenin kötülükleri, Mısır ordusunun uyguladığı devlet şiddeti görüntüleriylebirleştirilerek kitlelere pompalanıyor. Üstelik iktidar bu şekilde, son derece meşru gerekçelere dayanan Haziran Direnişi'ne karşı, darbeci yaftası yapıştırıp psikolojik savaş yürütmenin peşinde.

En değerli dostu "gerçek" olan devrimciler için, iktidarın dildeki manipülasyonlarına karşı uyanık olmak ve bunları ifşa etmek kuşkusuz önemli. Çünkü propaganda makinasının yarattığı tahribat ve kitleler nezdindeki etkisi sanıldığından çok daha fazla. *LTI,* bu sebeple, totalitarizmin içsel mekanizmalarına dair iyi bir düşünme fırsatı sağlaması açısından, değerli bir kitap.

Kitapları ve sigaraları ile George Orwell
Doluya mı koymalı, boşa mı?

Şule Dede

George Orwell hakkında ne düşünüleceği pek de açık olmayan bir yazar. İdeolojik mücadele mi yürütmek lazım, kitaplarını yakmak mı; ajanlıkla mı suçlamalı, yoksa iyi niyeti suistimal edilen bir yazar olarak bağra basmak mı, düşünceleri ve eylemlerini ya da hayatının farklı dönemlerini karşılaştırıp tutarlı mı demeli, tutarsız mı? Orwell'i dost mu bilmeli, düşman mı?

En iyi bilinen iki romanı *1984* ve *Hayvanlar Çiftliği*'nin soğuk savaş döneminde CIA tarafından kullanıldığının belgeleri ortaya çıktı, geçtiğimiz yıllarda. *Hayvanlar Çiftliği* için 1954'te çekilen filmin CIA tarafından finanse edildiği belirtiliyordu. Ayrıca Orwell, arkadaşları da dahil olmak üzere çevresindeki komünistleri ihbar ediyordu. Özel yaşantılarında aşırılık gördüğü insanları da… Ve eşcinselleri de… Orwell'in yayıncısının gizlice CIA ajanlığı yaptığı, *1984*'ün CIA'in ısmarlama bir kitabı olduğu söylentileri de mevcut.

Oysa Katalonya'ya selamını da biliyoruz Orwell'in. İspanya İç Savaşı'nda savaştığını, bu sıralar bir dostuna yazdığı mektupta, bu savaş sırasında geçirdiği birkaç ayın kendisini sosyalizme nasıl da inandırdığını okuyoruz. Milislerin ele geçirdiği bir şehrin, Barselona'nın romantize edilmiş değil, gerçekçi bir tasvirini yaparken duyduğu coşkuyu yakalıyoruz:

"Et ender bulunuyordu, süt bulmanın ise imkânı yoktu. Kömür, şeker ve akaryakıt sıkıntısı çekiliyordu ve ekmek gerçekten kıttı. Bu dönemde bile, ekmek kuyrukları sık sık yüzlerce yardayı buluyordu. Yine de insan halkın mutlu ve ümit dolu olduğuna hükmedebilirdi. İşsizlik yoktu, hayat pahalılığı ise hâlâ fevkalade düşüktü; fukaralığı bariz olan pek az insan vardı. Çingeneler hariç, ortalıkta hiç dilenci yoktu. Her şey bir yana, devrime ve geleceğe iman söz konusuydu; aniden bir eşitlik ve özgürlük çağının doğduğuna inanılıyordu. İnsanlar, kapitalist makinenin dişli çarkları gibi değil de, insan gibi davranmaya çalışıyorlardı." (1)

Ve bu savaş sırasında bir nişancının boğazına isabet ettirdiği kurşun… Hayatının milis dönemini kapayan bu ağır yaralanma Orwell'in ölümü teğet geçmesine neden oluyor. Bir yandan savaşı bırakmak zorunda kalmanın hüznünü, bir yandan sesini kaybetme tehlikesinin endişe ve korkusunu aktarıyor bize. Eminim, gönlünün bir köşesinden o nişancının iyi hedef almış olmasını dileyenler vardır. Pek çoğunun sosyalist olduğunu kestirmek güç değil. İşte George Orwell'in hayatının gizemi burada yatıyor.

Hem bir sosyalist, hem de bir ajan olunur mu? CIA belgeleri gösteriyor ki, soğuk savaş döneminde yapılacak kapitalist ideolojik propaganda için ABD "içerden" olanları yani sosyalistleri kullanmayı hedefliyor. Eski solcular, Troçkistler es geçilmiyor; irtibat kuruluyor. Sovyetlerin dürüst edebiyatçılar üzerinde baskı ve zulüm uyguladığını yazan, burada ifade özgürlüğünün esaretinden dem vuran bir yazarın CIA'in ilgisini çekmesi oldukça normal. Fakat Orwell, bilerek ve isteyerek işbirliğine yanaşmış mıdır? Totaliter bulduğu Sovyetler sosyalizmine karşı düşmanlığı, kapitalizme düşmanlığının önüne geçmiş midir?

CIA belgelerinin gerçek olmadığı argümanını saymazsak, Orwell hakkında alınacak kestirmeci olmayan bir tartışmanın ekseni bu sorularla belirleniyor. Orwell Sovyetler'i eleştiren, kınayan hatta onun bir sosyalizm uygulaması dahi olmadığını savunan yazılar yazabilir; fakat bunlar, CIA'in kucağına atlamasının ne bir kanıtı ne de nedeni olabilir. Bugünden Orwell'e bakarken en azından kapitalizmle yollarının nasıl kesiştiğini anlamaya çalışmak hem daha incelikli dersler çıkarmaya, hem de sosyalist olduğunu söyleyen başarılı bir yazara hakkaniyetli yaklaşmaya yarar. Üstelik eğlencelidir de…

Orwell'in toplam 16 yıl içinde yazdığı 9 kitap ile 700 makale ve yazısı bulunuyor. Bunların pek çoğu Türkçeye çevrilmedi. Fakat çevrildikçe ele geçen yeni bilgiler, değerlendirmelerimize yeni ışıklar tutuyor. Bu ışıklardan bir kısmına, Temmuz ayında basılan ve yazarın yedi makalesinden oluşan *Kitaplar ve Sigaralar* kitabından erişmek mümkün.

Kitaplar ve Sigaralar'da konuyla doğrudan alakalı makalelerden biri "Yazının Korunumu". Yazarın basın özgürlüğü ile ilgili bir konferansta dinlediklerine yönelik yazılmış. Aktardığına göre konferansta, basın özgürlüğüne ilişkin doğru dürüst bir iki kelam edilmemesi ile birlikte Sovyetler'in konuyla ilgili duyarlılığı ve uygulamalarına övgüler yağdırılmış. Kullandığı dil itibariyle anlıyoruz ki, içerlenmiş Orwell. Totaliter rejimlerde ifade özgürlüğünün bir susma halinden çok bir "örgütlü yalan söyleme durumu" tarafından alıkonduğunu, edebiyatın baskılar nedeniyle makineleştiğini, özellikle şiirin öldürüldüğünü söylüyor. Bu konuya verdiği önemi, katıldığı konferansta övgüler yağdıranlara hitap etmeyi ihmal etmeden, açık bir dille gerekçelendiriyor: "Şu anda tek bildiğimiz, kimi vahşi hayvanlar gibi hayalgücünün de esaret altında üreyemeyeceği. Bu gerçeği görmezden gelen her yazar ya da gazeteci –ki Sovyetler Birliği'ne

Kitaplar ve Sigaralar

George Orwell, Çev. Levent Konca, Sel Yayıncılık, 2013, 119 s.

Kitaplar ve Sigaralar, 1936-52 yılları arasında yazılmış yedi makaleden oluşuyor. Az okumanın, hep söylendiği üzere kitapların pahalı olmasıyla mı ilgili olduğunu sorguladığı ve ciddi hesaplamalara giriştiği makalesinin adı "Kitaplar ve Sigaralar." Orwell'in kendisi ile ilgili bilgi verdiği iki cümle vardır: "İngiliz mutfağını ve İngiliz birasını, Fransız kırmızı şarabını ve İspanyol beyaz şarabını, Hint çayını, sert tütünü, kömür ateşini, mum ışığını ve rahat sandalyeleri severim. Büyük kasabaları, gürültüyü, motorlu araçları, radyoyu, konserve yiyecekleri, merkezi ısıtmayı ve modern mobilyaları sevmem." Bu kitapta da aynı yalınlık ve samimiyetle Orwell'i yakından tanıyor, çocukluk günlerinden sahaflık deneyimlerine kadar ona eşlik ediyoruz.

yönelik neredeyse her övgü bu tür bir inkar anlamına geliyor- aslında kendi mahvoluşuna çağrıda bulunmuş oluyor." George Orwell, hayalgücünün kullanılabileceği tüm alanlarda (radyo, reklam, propaganda, gazetecilik, sinema gibi) makineleşmeyi bir var oluş sorunu olarak görüyor. Orwell çözümü, öznel duygu ve yargıların çarpıtılmasına izin vermemekte buluyor. "'Uygunsuz' olacağı ya da birilerinin 'eline koz vereceği'" düşüncesiyle öznel fikirlerini söylemekten kaçınmayıp, düşüncelerinde kasten tahrifat yapmaktan uzak durmak. Soğuk savaş gibi kırılgan bir dönemde bile…

İçeriği bakımından oldukça yoğun bir makale "Yazının Korunumu". Bir köşeye not edilmesi gereken pek çok şey var. Fakat Orwell'i anlamaya çalışacaksak, yaptığı bir eleştiri insanı özellikle düşündürüyor: "Yazarın ya sadece bir eğlence üreticisi ya da bir propaganda çizgisinden diğerine bir laternacının akorları değiştirdiği kolaylıkta geçebilen, satılık ve otomatiğe bağlamış bir kalem olduğunu varsayıyorlar." Totalitarizm içinde yazarların durumunu bu şekilde tespit eden Orwell, bugünlerde aynı eleştiri ile mahkûm ediliyor. Orwell'i anlama çabası içinde, tutarsızlık, haksızlık, yanlış anlama, iftira gibi bir sürü kelime ve bir yığın olasılık kafamızda dönmeye devam ediyor. Orwell yazını ile ne yapacağımızı hâlâ bilemiyoruz. Bilmek için bu düşündürücü, rahatsız edici, şaşırtıcı ve karanlık takibe devam…

KAYNAK

1) George Orwell, *Katalonya'ya Selam*, Bgst Yayınları, 2012, 3. Baskı.

Bilimkurgu ve fantastik edebiyat tartışılıyor

Geçtiğimiz yıl, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi ile Yıldız Teknik Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri, her yıl Türkçe edebiyatın tartışıldığı bir sempozyum düzenleme kararı almıştı. Geçen yıl "Edebiyatın Üvey Evladı Polisiye" başlığı ile yapılan etkinliğin bu yılki başlığı ise "Türkçe Edebiyatın Hayalperest Çocuğu: Bilimkurgu ve Fantastik Edebiyat". 14-15 Kasım 2013 tarihlerinde Yıldız Teknik Üniversitesi Yıldız Kampüsü Oditoryumu'nda yapılacak olan sempozyumun sorunsallar ve konu başlıkları şöyle:

"**Bilimkurgu-Fantastik ve sınırları:** Bilimkurgu ve fantastiği ayırt eden unsurlar neler? Türü tanımlayan sınırlar nerede başlar, nerede biter? Ya da var mıdır bu sınırlar gerçekten de? Veya gerekli midir? Buradan devamla, bilimkurgu, fantastik ile polisiye roman, gotik anlatı, büyülü gerçekçilik vb. ilişkisi nasıl kurulabilir?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Ütopya: Bilimkurgu ve fantastik anlatıda ütopya ve distopya nasıl kurulur? Bu kurgu, dönemden döneme nasıl dönüşür?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Yayın Piyasası: Türün son zamanlarda artan popülaritesini nasıl açıklamalıyız? Örneğin internet gibi yeni mecraların ya da gelişen basım teknolojilerinin bu popülariteye katkısı nedir? Ama belki de bilimkurgu ve fantastik her zaman popüler türlerdi… Ya gençliğin bilimkurguya artan ilgisi? Gençlik hakikaten bu türü tercih mi etti, yoksa bir manipülasyonun sonucu mu bu (Kara Adamların bir komplosu olmasın)? Peki ya, bu ilginin sonuçları neler olabilir? Gençlik bir kaçış edebiyatına mı sığınıyor, yoksa yeni bir dil mi arıyor? Peki ya, neden tam da şimdi ortaya çıkıyor yeni bir dil arayışı?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Politika: Bir önceki sorunsaldan devamla, bilimkurgu ve fantastiği sırf popüler oldukları için apolitik türler olarak kabul edebilir miyiz? Yoksa politik sözlerin ve ideallerin, bilinen politik dilin dışında konuşan bir taşıyıcısı mıdır bu anlatılar? Veya belki de bilimkurgu ve fantastik ile politika arasındaki ilişki de tarihseldir… O zaman bilimkurgu ve fantastik içinde politik dil, dönemden döneme nasıl kurulmuş ve dönüşmüştür?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Tarih: Geleceğe ya da zamanüstüne ve zamandışına odaklanan Bilimkurgu-fantastiğin zamanı ile çıpasını geçmişe atmış tarihin zamanı arasındaki ilişki nasıl kurulmuştur? Ya da tarihin ve bilimkurgu- fantastiğin zaman tasavvuru arasında nasıl ortaklık ve farklılıklar vardır? Tarihsel romandaki bilimkurgusal ve fantastik öğeler ve bilimkugu-fantastik içindeki tarihsel öğeler nelerdir? Hatta buradan daha tekinsiz bir soruya daha gidebiliriz: Tarihsel anlatı içindeki bilimkurgusal ve fantastik öğeler neler olabilir? Çünkü bilimkurgu geleceğe yönelmiş bir kurgu iken, tarih geçmişe yönelmiş bir kurgudur belki. O zaman şu soruyu da soralım: Bilimkurgu ve fantastik anlatıda kurulan ütopya ve distopya ile tarihin ve tarihsel romanın ütopya ve distopyaları arasında ne tür paralellikler ve ayırımlar var?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Geleneksel Edebiyat: Halk edebiyatında ve divan edebiyatında fantastik öğelerin yeri nedir? Olağanüstünün alanında gezinen başka anlatılarla, masallarla, efsanelerle bilimkurgu-fantastik edebiyat arasındaki ilişki nasıl kurulabilir? Ve geleneksel edebiyat, modern bilimkurgu ve fantastiği nasıl etkilemiştir?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Toplumsal Cinsiyet: Bilimkurgu vasıtası ile toplumsal cinsiyet nasıl inşa ediliyor? Bilimkurgu ve fantastik hakikaten de bir erkek dünyası mı? Bu dünyada kadın yazarlara yer var mı? Ve yazarın cinsiyeti kurguda belirgin bir farka yol açıyor mu? Peki ya kahramanların cinsiyeti? Kadın, erkek ya da başka cinslerden kahramanlar arasında, eylemleri, karakterizasyonları, amaçları vb. açısından dikkate değer ayırım çizgileri var mı?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Tercüme: Bilimkurgu ve fantastik edebiyat tercümelerinde kaybolan, geriye kalan ve uyarlanan unsurlar nelerdir? Bilimkurgu-fantastik gibi "olağanüstü ve hayalî" unsurlarla işleyen türler bir kültürden diğerine aktarılırken, farklı kültürler arasındaki 'olağan ve dünyevî' farklılıklar ve benzerlikler, karşılıklı korku ve önyargılar nasıl yankılanır?

- Bilimkurgu-Fantastik ve Görsel Kültür: Bilimkurgu-fantastik bağlamında yazılı ve görsel kültür arasındaki ilişki nasıl kurulur? Yazılı olan görsel olana aktarılırken ne, nasıl temsil edilir; ne dışarıda bırakılır ve elbette ne eklenir?"

Sovyet Sosyalizminin Dersleri

Sovyet Sosyalizminin Dersleri, Li Shenming, Çev: Deniz Kızılçeç, Adnan Köymen. Cilt I, Sovyet Sosyalizmi ve Tarihin Dersi, 2013, 494 s., Cilt II, Sovyet Mirası ve Sovyet Sonrası Rusya'da Toplumsal Mücadeleler, 2013, 526 s.

Cem Kızılçeç

Çin'in sosyalizmin tarihi üzerine en önemli araştırmacılarından olan Li Shenming'in bu iki ciltlik eseri dünyanın ilk sosyalist devleti Sovyetler Birliği ve 93 yıllık parlak komünist partisinin neden dağıldığını inceliyor. Kitabın 1. cildi Çinli araştırmacıların incelemelerini sunuyor. İkinci cilt ise başta Rusya olmak üzere Çin ve dünyadaki diğer araştırmacıların görüşlerini içeriyor. Şüphesiz bu incelemenin amacı dünya sosyalist akımının bu büyük olaydan çıkarabileceği derslerle ilgili. Böylece kitap dünya sosyalizminin tarihini tartışmak isteyenler için ve bu bağlamda Rus Marksistlerin de görüşlerini incelemek için çok zengin veriler sunuyor.

Kitap aynı zamanda bugünkü Rusya toplumundaki durum ve Sovyet tarihinin bugün nasıl değerlendirildiği üzerinde de duruyor. Günümüz Rus aydınlarının söz konusu tarih üzerine düşünceleri büyük değişim göstermekte. Kitap özellikle, Gorbaçov, Yeltsin ve Putin dönemi arasındaki farklılıkları inceliyor; Putin yönetiminin, ABD ve NATO'dan gelen tehditleri savuşturmak için ülke içinde aldığı önlemleri değerlendiriyor.

Çinli Marksist araştırmacılar 1970'lerin sonlarından itibaren Sovyetler Birliği tarihi ve toplumu üzerine araştırmalarda önemli bir gelişme kaydetmeye başladılar. Özellikle son 25 yıl içersinde bu alanda 200'ye yakın akademik kitap, önemli Sovyet figürlerine ait monografi türü dahil olmak üzere 112 çeviri kitap ve 600'e yakın bilimsel makale yayınlandı. Çinliler araştırma sürecine oldukça geç başlamalarına karşın toplumsal ihtiyacın zorlaması ile oldukça sağlam bir temelde yola koyulmuşlar.Araştırma kaynakları zenginleşmiş, Batılı ve Rus araştırmacıların görüşlerinden yararlanılmış, genelde farklı ve zengin bakış açılarını içeren bir disiplin oluşmuş.

Dünya-tarihsel ilerleme boyutundan bakıldığında, Marx'ın sosyalizm teorilerini Rusya toplumunda yerelleştirmeye ve çağa uyarlamaya çalışan, dünyanın ilk sosyalist devletinin inşa çabası, insanlığın 20. yüzyıl ve daha sonraki geleceği açısından en önemli olayların başında gelmektedir. Bu büyük olay Marx'ın kapitalizmin çöküşü ve sosyalizmin zaferi kaçınılmazdır biçimindeki teorisinin açık kanıtını oluşturmuştur. Aynı zamanda bu pratiğin kapitalizmin en geri parçasında gerçekleşmesi, hem doğu, hem de batı halklarında büyük bir bilinç sıçramasına yol açmıştır.

Yazar, Sovyet tarihinde dört figür ve dört dönem ele alındığında sosyalizmin inşasında en yaratıcı teorik ve pratik çabanın Lenin ve Stalin döneminde yürütüldüğünü saptıyor. Buna karşın Kruşçev ve Brejnev dönemleri ise teorik açıdan gerileme, yapıbozum, pratikte ise başarısız reformlar, var olanı tüketme dönemidir. Brejnev dönemi muhafazakar istikrar ve ayrıcalıklı elitin oluşum dönemidir. En yaratıcı teorik ve pratik çabanın Lenin ve Stalin döneminde olması bu dönemde ciddi hataların ve sorunların bulunmadığı anlamına gelmemekte, ayrıca bu zaaflar daha sonraki dönemde düzeltilmeden korunmaktadır. Lenin ve Stalin'in kurmuş olduğu Rusya'ya özgün sosyalist model daha sonra kısmi nitel dönüşümler geçirmiş olmasına karşın, sosyalizmden asıl köklü uzaklaşma ve kopuş süreci Gorbaçov döneminde yaşanmıştır. Kitapta tarihsel rolü üzerinde önemli tartışmalar yürütülmekte olan Stalin üzerine yapılan ciddi araştırmalar da bulunuyor. Okuyucu sosyalizmin en değerli pratiklerinden birini tartışan bu kitapta bu deneyi çok çeşitli açılardan ele alan düşünceleri tartışma olanağı bulabilecektir.

Kitapların yazar ve editörlerinden Prof. Li Shenming, 1949 yılı Henan-Wenxian doğumlu. Uzun yıllar Halk Kurtuluş Ordusunda, tıp bölümlerinde araştırmacı olarak çalışmış, generallik rütbesine yükselmiş. Halk Kurtuluş Ordusu'nun başlıca gazetelerinde baş editörlük yapmış. 2004 yılından itibaren Çin Sosyal Bilimler Akademisi adlı araştırma kuruluşunun Başkan Yardımcılığı, aynı zamanda bu akademiye bağlı Dünya Sosyalizmi Araştırma Merkezi direktörlüğü görevlerini yürütüyor. Çin'de ABD merkezli dünya ekonomik krizinin çıkacağını ilk kez bilimsel olarak araştıran ve bu konuda araştırmaları başlatan kişi olarak kabul edilmekte. Özel uzmanlık alanları politik demokrasi ve uluslararası ilişkilerde stratejiler olan Li Shenming'in bu konularda çok sayıda eseri mevcut.

Editör Yardımcısı Prof. Wu Enyuan 1957 doğumlu. Çin Sosyal Bilimler Akademisi Marksizm Araştırmaları Enstitüsü Başkan Yardımcısı ve aynı zamanda Dünya Sosyalizmi Araştırma Merkezi sekreterliğini yürütüyor. Başlıca araştırma alanı İnsan Hakları ve Doğu Avrupa, Rusya ve Orta Asya Araştırmaları ve Sovyetler Birliği tarihi.

Diğer Editör Yardımcısı Prof. Wang Liqiang ise 1956 doğumlu. Dünya Sosyalizmi Araştırma Merkezi Genel Sekreteri.

PRAKSİS
GEZİ ÖZEL SAYISI
Gezi ile Gelen En Uzun Haziran
Sözü Aşan İçerik
KİTABEVLERİNDE

Başka bir tıp mümkün

Şimdiye dek sağlık reformu adı altında yapılan düzenlemelerin, halkın daha nitelikli bir sağlık hizmetinden daha kolay ve daha ucuza faydalanmasını sağladığını gördünüz mü? Her zaman öyle sunulsa ve üstelik bazen kısa vadeli sonuçları bakımından gerçekten öyle görünse de, bu düzenlemeler hep sonuçta sağlık sektörünün daha kârlı bir alana dönüşmesine hizmet etti. İşin doğası böyle, gölgesini satamadığı ağacı bile kesen kapitalizmde tabi ki sağlık hizmetinin amacı da insan değil sermaye olacak.

Türkiye'de her yıl tanı konamamış binlerce meslek hastalığı vakası var. Hekimlerin başarıyla yüz nakli yapabiliyor ama basit bir kurşun zehirlenmesi tanısı koyulamıyor. Bu sadece Türkiye'ye has bir durum değil. Dünyada ilk kalp naklinin yapıldığı Güney Afrika aynı zamanda Kübalı hekimlere muhtaç kalıyor. Bir örnek de gelişmiş ülkelerden; ABD'de yayınlanan ciddi raporlarda, sağlık güvenceleri olmadığı için hekime gidemeyenler, aşırı tanı sorunları yüzünden, hekime gidebilenlerden daha "şanslı" kabul edilebiliyorlar. Bütün bunların nedeni, dünyanın büyük bir kısmında tıbbın toplumun sorunlarını çözmek amacıyla örgütlenmemiş olmasıdır. Her şey kâr için...

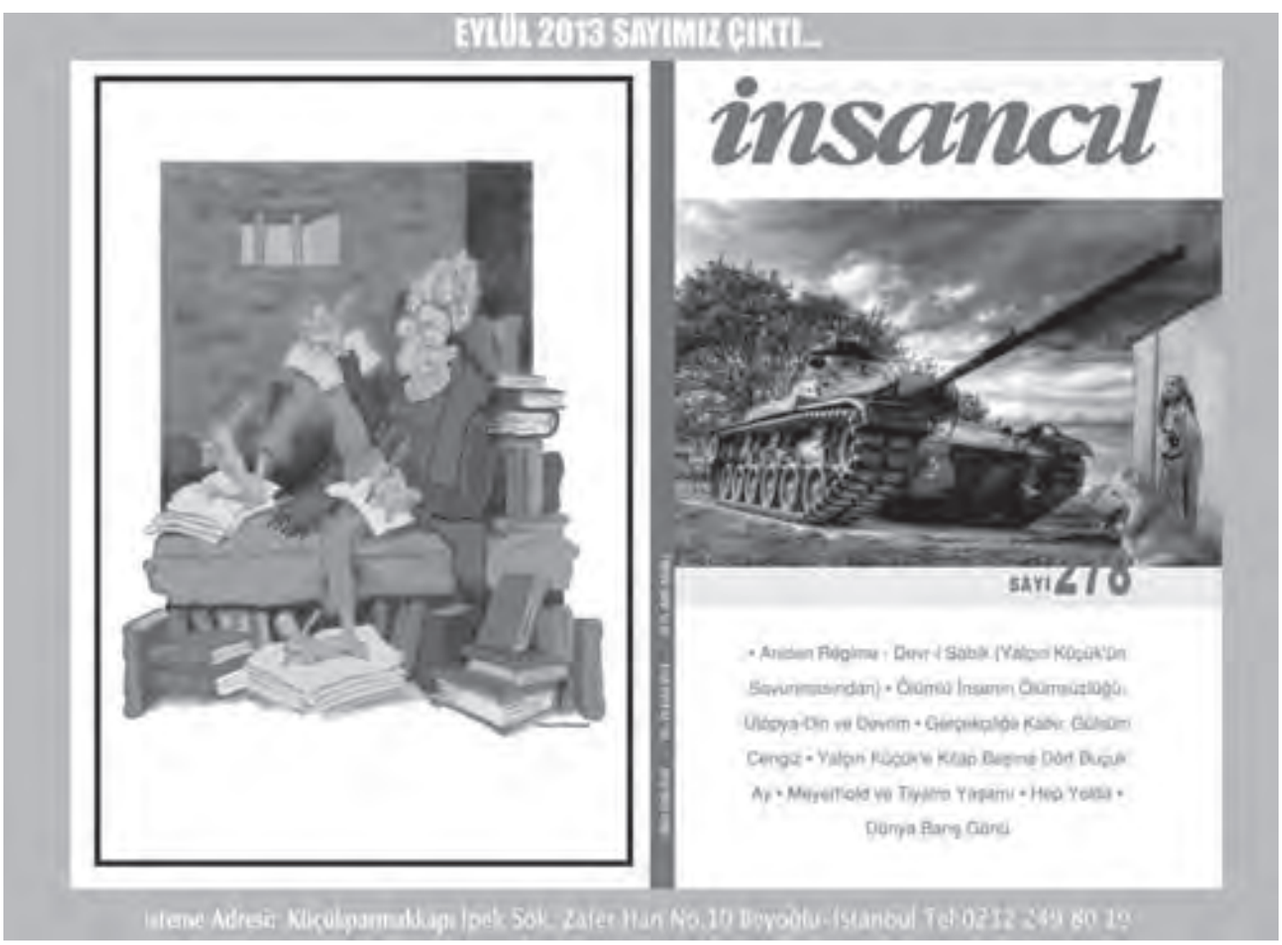
Kapitalizm günümüzde bilimi ve üniversiteleri de tamamen kontrolü altına almış ve kendi hizmetine sokmuş durumda. Sağlık alanında yeni araştırmalara dev yatırımlar yapılıyor, ama bu araştırmaların yüzde 10'undan daha azı dünya nüfusunun yüzde 90'ını etkileyen ana sağlık sorunlarına yönelik. Bu tablo, araştırmaların toplumun ve dünya nüfusunun ezici çoğunluğunu oluşturan emekçilerin gereksinimlerine göre örgütlenmemiş olduğunun en açık göstergesi.

Ancak... Nasıl başka bir toplum mümkünse, başka bir tıp da mümkün.

M. Akif Akalın'ın hazırladığı *Toplumcu Tıbba Giriş* işte bunu anlatıyor. Kitap bir kaç yıldır İstanbul merkezli düzenlenen seminerlerin ve ardından geçen sene İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde başlayan toplumcu tıp seçmeli dersinin birikiminin bir ürünü.

Bu çalışmada toplumcu tıp düşüncesinin kökenlerini; Engels'in İngiltere işçi sınıfı üzerine incelemesinin nasıl esin kaynağı olduğunu; toplumcu tıbbın babası sayılan Virchow'un tifüs salgını üzerine raporunun bu alan için bir temel oluşunu; Sovyet deneyimi ve profilaktik (önleyici) tıp anlayışını; Şili, Nikaragua, Küba gibi geri bıraktırılmış ülkelerdeki devrimlerin sağlık alanında nasıl bir sıçramaya yol açabildiğini ve Batı dünyasında kapitalist tıbba karşı tepkilerin toplumcu tıbbın gelişmesine itilim kazandıran bir mücadele olarak gelişimini bulacaksınız.

Toplumcu Tıbba Giriş
M. Akif Akalın, Yazılama Yayınevi, Ağustos 2013, 291 s.

İzlem Gözükeleş izlemg@gmail.com

PRISM, büyük veri ve direniş

Gözetim bir mücadele alanıdır. Büyük verinin hangi amaçlarla kullanılacağı, bizi karanlık bir geleceğin mi yoksa güzel günlerin mi beklediği bu mücadelede oluşacaktır. Umutsuzluğa gerek yok.

Sıcak haziran günlerinde patlak veren PRISM skandalı ABD'de ve Avrupa'da büyük tartışmalara ve diplomatik krizlere neden oldu. Basınımızda ise sadece sansasyonel bir haber olarak yer aldı. Çeşitli muhalif hesapların kapatılmasına karşı Facebook ve Twitter eleştirildi, belirli bir zaman diliminde Facebook kullanmama gibi protestolar yapıldı. *Radikal*'den Ezgi Başaran, "Facebook dükkânı Kürt siyasetine kapadı" yazısında PRISM skandalına ve Facebook'un ABD ile olan işbirliğine değindi. Ama sadece değindi... Başaran'ın PRISM'i algılayışı da sanki yeni bir Watergate skandalıyla karşı karşıyaymışız gibiydi. Yoksa Kürt siyasetinin Facebook hesaplarının kapatılmasını memnuniyetle karşılaması gerekirdi.

PRISM, Watergate'den farklı olarak ABD'nin iç siyasetiyle sınırlı bir skandal değil. Dünyanın her yerindeki internet kullanıcılarını doğrudan ilgilendiriyor.

Her şey *Guardian*'ın 6 Haziran 2013 tarihli haberiyle başlıyor. (1) Haberde NSA'nın (National Security Agency - ABD Ulusal Güvenlik Ajansı) gizli bir mahkeme kararına dayanarak, ABD'nin en büyük telekom şirketlerinden biri olan Verizon'un müşterilerinin telefon kayıtlarına ait üstverileri (metadata) topladığı bildiriliyordu. Üstveri, verileri tanımlayıcı veriler olarak tanımlanıyor. NSA'nın topladığı üstveriler ise kimin, kiminle, ne zaman ve ne kadar konuştuğunu içeriyordu.

7 Haziran 2013 tarihli haberde ise NSA'nın internet üzerindeki iletişimi izlemesine ve verilere ulaşmasına olanak veren PRISM kod adlı program hakkında bilgi veriliyordu. (2) Microsoft, Yahoo, Google, Facebook, PalTalk, AOL, Skype, YouTube, ve Apple, NSA ile işbirliği içindeydiler.

Daha sonraki haberlerde ise NSA'nın gözetim faaliyetlerinin bunlarla sınırlı kalmadığı, yabancı ülkelere ve bu ülkelerin diplomatlarına yönelik faaliyetlerde de bulunduğu yazıldı. Tüm bu bilgiler, eski bir NSA çalışanı olan 29 yaşındaki Edward Snowden tarafından sızdırılmıştı. Snowden belgeler yayınlanmadan önce ABD dışına kaçmış, belgelerin *Guardian*'da yayınlanmasından üç gün sonra da belgeleri kendisinin sızdırdığını kamuoyuna duyurmuştu. Snowden, "Bu tür şeylerin yaşandığı bir toplumda yaşamak istemiyorum. Yaptığım ve söylediğim her şeyin kayıt altına alındığı bir dünyada yaşamak da istemiyorum" diyordu. Snowden'a göre NSA yasaların izin verdiğinden çok daha fazlasını yapıyordu. NSA, suçlu veya şüpheli olmasına bakmaksızın toplumun geneline ait verileri topluyor, filtreliyor ve analiz ediyordu.

ABD'li yetkililer ise Snowden'ın ülkesine zarar verdiği ve bir vatan haini olduğu görüşündeydiler.

Buzdağının geri kalanı

PRISM ve NSA'nın faaliyetleri hakkında bilinmeyen çok fazla şey var. Sızdırılabilen bu belgeler muhtemelen buzdağın sadece görünen kısmı. Ama şu an için bilebildiğimiz, ABD'nin yukarıda belirtilen bilişim şirketlerinden belirli kişilere ait verileri alabildiği. ABD'li yetkililer, bunun sadece kanunlar çerçevesinde ve mahkeme kararıyla olabildiğini söyleseler de PRISM belgelerinde NSA'nın bu şirketlerin sunucularına doğrudan erişebildiği iddia ediliyor.

Snowden'ın sızdırdığı belgelerde NSA'nın gözetimi (en azından) iki boyutlu yürüttüğü belirtiliyor. Birinci boyut, telefon görüşmelerinin taraflarını, zamanını ve süresini içeriyor. Bu bilgilerden yola çıkılarak tüm toplumsal ağ ortaya konabilir. Kim kiminle, ne kadar (telefon konuşması sayısı ve süresine bağlı olarak) ilişkili bilgisi elde edilebilir. Daha sonra ise "bana arkadaşını söyle, sana kim olduğunu söyleyeyim" diyerek, tehlikeli olabileceklere özel gözetim uygulanabilir.

İkinci boyut ise PRISM'in söz konusu şirketlerden elde ettiği veriler: e-posta içerikleri, sohbetler, bulutlarda yer alan dosyalar, VoIP görüşmeleri gibi doğrudan içerik verileri ve e-posta log'ları, IP adresleri, web araması kayıtları gibi internet üstve-

rileri. Ama ABD'li yetkililer ısrarla sadece üstveri topladıklarını belirtiyorlar. Bu savunmalarında, üstveri toplama hakkındaki kanunların biraz daha esnek olmasının rolü de var.

Snowden'ın sızdırdığı sunumlarda, bu iki boyutun birleştirilmesinden de bahsediliyor.

Şimdi biraz durup düşünelim... Yukarıda adı geçen şirketlerin her birinin elinde devasa boyutlarda veri var. NSA geliyor ve hepsini birleştiriyor.

- Google'daki, e-postalar, izlenen videolar, yapılan aramalar,
- Microsoft ve Apple ürünü işletim sistemlerindeki kullanım bilgileri,
- Akıllı telefonlardaki iletişim ve konum bilgileri,
- Facebook'taki etkinlikler,
- PayTalk ve Skype sohbetleri

tek bir merkezde toplanıyor ve ilişkilendiriliyor.

Uluslararası şirketler son yıllarda muazzam verileri sunucularında topluyorlar. Örneğin Twitter'da 2012 yılında günlük ortalama 400 milyon tweet atılmış. Gözetim genel olarak herhangi bir kişinin yaşamına müdahale etmek için yapılan sistematik dikkat olarak tanımlanırken şirketler sahip oldukları veri yığınlarını kullanarak tam anlamıyla görmeyi değil, ama görülene benzer profiller yaratmayı hedefleyen yeni bir gözetim uyguluyorlar. Veri gözetimi (dataveillance) adı verilen bu gözetimle insanların etkinlikleri gözlemleniyor ve analiz ediliyor. Şirketlerin oluşturduğu temsili profiller kişiyle birebir örtüşmüyor. Ama farklı kaynaklardan gelen verilerin birleştirilmesiyle gerçek kişiye daha yakın profiller oluşturulabilir.

Yine de birçok insan "Google'dan ya da diğerlerinden gizleyecek bir şeyim yok" diyor. Benmerkezli düşünüyorlar ve eylemlerini bütünsel olarak değerlendiremiyorlar. Google'ın, Facebook'un, Apple'ın ya da Microsoft'un kendileri hakkında edindiği bilginin kendilerine doğrudan büyük bir zararının olmayacağını hesapladıklarından, kısa dönemli beklentileri için bu şirketlerin ürünlerini kullanmaya devam ediyorlar. Fakat şirketlere gönüllü olarak teslim edilen ve devletlerin zorla topladığı her veri, toplumu bir bütün olarak şirketler ve devletler karşısında güçsüz düşürüyor, uzun vadede insanlık onurunu ve özgürlüğünü tehlikeye atıyor.

Çok basit bir örnek verelim. Google aramalarınız kaydediliyor, arama motorlarını kullanırken daha hassas olmalıyız denildiğinde çoğu insan için bu bir anlam ifade etmiyor. Sadece bir arama...

Gerçekten sadece bir arama mı?

2009 yılında, kuş ve domuz gribi virüslerinin bileşiminden oluşan yeni bir grip virüsü keşfedildi. Virüs 1918 yılında İspanya'da yarım milyar kişiyi etkileyen ve milyonlarca insanın ölümüne neden olan grip virüsüne benzetildi. Tek umut, gribin yayılmasını engellemekti. Bunun için de gribin nereden yayılmaya başladığının bulunması gerekiyordu. ABD'de Salgınları Kontrol ve Önleme Merkezleri (Centers for Disease Control and Prevention - CDC) doktorlardan grip vakalarını kendilerine bildirmelerini istedi. Fakat bu pek kolay bir iş değildi, virüs kendini hemen göstermiyordu ve grip olağan bir hastalık olduğundan ilk etapta kimse doktora gitmiyordu. Üstelik CDC verileri ancak haftada bir kere bir tabloda bir araya getiriyordu.

Google mühendislerinin daha salgın başlamadan birkaç hafta önce salgınların yayılma sürecinin aranan kelimelerden yola çıkarak izlenebileceğini iddia eden bir yazısı *Nature* dergisinde yayınlanmıştı. Üzerinde günde üç milyardan fazla arama yapılan Google, kurduğu matematiksel modellerle çok kısa bir sürede virüsün yayılma seyrini tespit etti (Mayer-Schonberger ve Cukier, 2013). Çünkü artık birçok insan hastalanınca doktordan önce internete danışıyordu!

Verinin artık sadece veri olmadığı büyük veri (big data) dünyasına hoş geldiniz!

Büyük veri

Herhangi bir arama yaptığımızda, Google size aradığınız kelimelerle ilgili sayfaları çıkarıyor ve bundan sonrası bizim için pek bir anlam ifade etmiyor. Fakat şirketler (ve devletler) büyük veriyi, birbiriyle ilgisi yokmuş gibi görünen verilerden, matematiksel modeller kurarak daha değerli veriler çıkarmak için kullanıyorlar. Ayrıca, hastaneler, ilaç firmaları, bankalar vb müşteri ilişkileri için büyük veriden faydalanıyorlar. Enflasyonu daha doğru, hızlı ve tarafsız hesaplamak veya güncel piyasa araştırmaları için kullanılabiliyor.

Yapay zekâdan bahsetmiyoruz... Söz konusu olan insanların ilişkilerinden ve elektronik izlerinden oluşan büyük veri yığınları ve bunun üzerine kurulu matematiksel modeller.

Artık eskisi gibi belirli ve sınırlı bir amaçla toplanmış masum veriler yok. Bir hastanedeki ya da hesabınızın olduğu bankadaki bilgileriniz tahmin edilemez bir hareket potansi-

Stallman ve Assange... Ellerinde Snowden'in fotoğrafı.

yeline sahip. Örneğin, Facebook'un beğenilerimizi saklıyor olması sadece buna göre reklam göstermekle sınırlı kalabilir mi? Phorm'un Gezinti'de topladığı verilerin yalnızca reklamcılık alanında kullanılacağını düşünmek fazla iyimserlik.

Büyük veride, veriler farklı amaçlar için **yeniden** kullanılıyor. Google'da arama için girdiğiniz kelimelerin sadece arama için olmasını bekliyoruz. Telefon konuşmalarınızda aramalarımızın sadece faturalandırma için kayıt altına alındığını ve başka bir işe yaramayacağını düşündüğümüz gibi.

Büyük veride, veri kümeleri **ilişkilendiriliyor**. Cep telefonu kullanımının sağlığa etkisini, kansere neden olup olmadığını araştırmak için sağlık bilgileri ile operatör bilgileri ilişkilendirilebiliyor.

Büyük veride, veri **genişletilebiliyor**. Marketlerdeki hırsızlıkları önlemek için uygulanan gözetim, müşterilerin en çok hangi reyonlarda ne kadar vakit geçirdiğinin de gözlemlenmesiyle satışa yönelik farklı veriler sunabiliyor. Önceden kitaplar taranıyor (sayısallaştırma), internete yükleniyordu. Elektronik kitapların bir tehdit değil fırsat olduğunu gören şirketler kitapları verileştiriyor, böylece analiz edilebilir hale getiriyor. Aynı işlemi Amazon da, Google da yapıyor. Ama Google kitapların kullanımını genişletebiliyor. Google'ın Ngram (http://books.google.com/ngrams/) uygulaması ile milyonlarca kitap içerisinden analiz yapmak mümkün. Örneğin, bazı kavramların kullanımının belirli dönemlerde artıp azalması araştırmalar için önemli bir bilgi olabilir.

Gözetim; iyi mi kötü mü?

Büyük veri araştırmaları, geleneksel araştırma yöntemlerinden üç biçimde ayrılıyor. Gerçekten de büyük veri, Mayer-Schonberger ve Cukier'in (2013) kitaplarının başlığı gibi nasıl düşündüğümüzü de dönüştüreceğe benziyor.

Birincisi, önceden teknik sınırlılıklar nedeniyle küçük veri kümeleri üzerinde çalışıp bütüne dair bir bilgi oluşturuyorduk. Seçim anketlerinde ya da televizyon programlarının izlenme oranlarında araştırmacılar toplumun çok küçük bir kesimi ile temas halindeler. Fakat büyük veride çok daha geniş bir kesimden veri toplanabiliyor. Örneğin, Mustafa Sarıgül'ü İstanbul'dan aday göstermek istiyorsunuz ve seçmenin bunu nasıl karşılayacağını merak ediyorsunuz. Bunu öğrenmek için Google ve sosyal ağlardaki büyük veri analizleri en iyi anket şirketinden bile daha yardımcı olacaktır. Hatta bu araştırmaya kredi kartı harcamalarını da ekleyin. İki veri kümesini nasıl ilişkilendireceğim diye de fazla düşünmeyin... En azından Google da, bankalar da artık birçok insanın cep telefonu numarasına sahip! İnternet'in ve mobil telefonların kullanımının yaygınlaşması, veri miktarını, dolayısıyla büyük veri şirketlerinin de gücünü artırıyor.

İkincisi, büyük veriden elde edilen sonuçlar tamamen kesin bilgiler değil. Bir uzay aracı yaparken ya da bir köprü inşa ederken ufak bir matematiksel hata her şeyi mahvedebilir. Daha kesin hesaplamalar için farklı teknolojik araçlar kullanılabilir. Ama büyük veri, bütünün genel eğilimlerini daha iyi tahmin edebilmek adına kesin bilgiden feragat edebilir. Örneğin bankalar müşteri işlemleri için kuruşu kuruşuna hesap yapmalıdırlar, kullandıkları teknoloji buna uygun olmalıdır. Fakat kredi talep eden bir müşteriye yanıt verirken ya da bir kampanya düzenlemeden önce piyasa araştırması yaparken hesaplamalarda aynı kesinliğe gerek yoktur. Tabii bu hata payını, büyük veriye içsel değil, verinin büyüklüğüne, güvenilirliğine ve teknolojik gelişmeye bağlı bir durum olarak değerlendirmek gerekir.

Büyük veri araştırmalarının bu iki özelliği, büyük veri araştırmacılarını olgular karşısında daha farklı düşünmeye sürükler. Büyük veri, olgular arasındaki nedensellik yerine bağlılaşım (korelasyon) ilişkileri kurar. Olağan düşünüş tarzı, neden-sonuç ilişkisi bağlamında düşünüp sonraki adımımızı buna göre planlamaktır. Büyük veri ise nedenden çok ne yapılacağı ile ilgilenir. Örneğin, kitap sitelerinde bazı öneriler getirilir veya "şu kitabı alanlar bunları da aldı." gibi öneriler çıkar. Daha önceki verilerden yapılan analizler sonrasında, sizinle benzer ağ koordinatlarındaki (benzer kitapları, yazarları ya da türleri tercih eden) kişilerin tercihlerine dayanarak ne alabileceğiniz tahmin edilir. Bazı okuyucuların neden bir kitabı alırken diğerini de almış olabileceği sorgulanmaz.

Büyük veri, sadece bağlılaşımı fark eder ve önerisini sunar. Google örneğinde olduğu gibi bazı insanların grip salgını zamanında belirli aramaları yapıyor olmaları büyük veriye bir bağlaşım sağlar, nedenin önemi yoktur.

Bir başka örnek...

Ontario Üniversitesi Teknoloji Enstitüsü ve IBM, hastanelerde prematüre bebeklerin bakımı sorunu üzerine çalışmaktadır. Bebeklerin sağlık bilgileri anlık olarak alınıp analiz edilmektedir. Bebeklerden her saniye 16 tipte (kalp atışı hızı, vücut sıcaklığı, solunum hızı, kan basıncı, kandaki oksijen düzeyi vb.) 1260 civarında veri toplanmakta, bu veriler analiz edilmektedir. Sayısal sapmalar bir enfeksiyonun habercisi olarak değerlendirilip gözle görülür belirtiler henüz ortaya çıkmadan önce bebeğe müdahale edilmektedir. (a.g.e.) Bu sistem, tehlikenin nedenini değil sadece var olduğunu söylemekte ve erken müdahale için çanları çalmaktadır.

PRISM ile başlayıp büyük verinin güzelliklerine gelmiş olduk!

Lyon (2013), gözetimi iyi ya da kötü diye nitelendirmenin bir anlam ifade etmediğini söylüyor. Çünkü kişisel verilerin toplanması çoğunlukla "yetkinlik, uyumluluk, uygunluk ve güvenliği" de pekiştiriyor. Doktorların teşhislerinde büyük veriden faydalanması, böylece her doktorun aynı hastaya farklı farklı teşhisler koymaması güzel olmaz mıydı? İlaç prospektüsleri çok ilkel kalıyor, ilaçları kullanmadan önce vücudun vereceği tepkileri önceden tahmin edebilsek, gece yarıları acillere doluşmasak...

Bu nedenle, gözetimi iyi ya da kötünün ötesinde, bir mücadele alanı ve insanlığa getirebileceklerinin yanında son derece tehlikeli bir potansiyel güç olarak görmek gerekiyor.

Eğer sorun yalnızca büyük verinin gözetimi artırmış olması olsaydı, sorun yoktu. Birçok ülkede (Türkiye hariç!) hâlihazırdaki yasalarla mahremiyeti korumak mümkündü. Oysa şimdi nitel bir değişim vardır. Verinin ilk toplama amaçlarından farklı amaçlar doğrultusunda kullanılabilmesinden dolayı hiç tahmin edilemeyecek sonuçlar çıkabiliyor. Şirketler ve devletler insanların tüm toplumsal ilişkilerini, okuduklarını, yazdıklarını, izlediklerini, konuştuklarını, harcamalarını, nerelerden dolaştıklarını toplayıp analiz ediyorlar. Sonraki adım bu veri gözetimi sonucunda kişilerin tahminlerden yola çıkarak yargılanması. Bu, şu an bile ABD'de potansiyel terörist olarak görülen Müslümanlara uygulanıyor. İnsanlar günlük hayatlarında ayrımcılığa maruz kalabiliyor.

Tahminlerden yola çıkarak insan yaşamına müdahaleden sonrası da kötü... Çünkü kader sorunsalında olduğu gibi insanların daha da sorumsuzlaşması, yaptıklarından sorumlu tutulamamaları gündeme geliyor.

Direniş

İnsanlar gözetime karşı bilinçli ya da bilinçsiz olarak direnirler. Üzerlerindeki gözlerden rahatsız olurlar. Bireysel ya da örgütlü olarak gözetime karşı direnirler. Fakat gözetimin giderek karmaşıklaşan doğasının güç algılanır olmasından dolayı bu direniş hemen ortaya çıkmayabilir. Büyük verinin potansiyelinin ve içerdiği tehlikelerin henüz görülemiyor olması insanları bir umursamazlığa itebilir. Ancak devletler ve şirketler ne kadar gelişmiş gözetim sistemleri kurarlarsa kursunlar, direniş mümkündür. Foucault'un panoptikonundaki gibi çaresiz değiliz.

Gözetime karşı direnişi üç başlık altında inceleyebiliriz.

Bireysel direniş

Gary T. Marx, bireylerin gözetimin yanlış olduğunu ya da kendilerini ezdiğini hissettikleri anda buna karşı çıkacaklarını söyler. Bu karşı çıkış tamamen kişisel nedenlerle de olabilir. Marx, gözetime bireysel direniş için kullanılabilen on bir yolu gösterir: (3)

1. Keşif hamleleri: Kişinin gözetim sistemlerini tespit edip bunlardan kaçınmasıdır. Örneğin ülkemizde, şehirlerarası yollarda sürücüler birbirlerini selektör yaparak polis noktalarına varmadan uyarırlar.

2. Kaçınma: Gözetime karşı pasif direnistir. Müşteri kartlarını kullanmayarak ya da yanlış bilgi vererek bir kaçınma vardır.

3. Sırtına binme: Bir başkasının kimliğini kullanarak ya da özel kartla girilen bir yerin kapısı açılınca önden giren kişinin arkasına takılarak sistemi yanıltmaktır. (Öğrenciyken kartla girilen bilgisayar laboratuvarına bu şekilde girip, bazen aynı şekilde bazen de kendi kimliğimizle çıkarak sistemi yanıltmaya çalışırdık.)

4. Manevra: Yukarıdaki direniş biçimine benzer, ama bu sefer tamamen başkasının kimliği kullanılarak gözetimden kaçılır.

5. Çarpıtma: Gözetim sistemini, hakkınızda yanlış bilgi edinmesi için yanıltmaktır. Örneğin bir ofis çalışanının klavyeye hızlı hızlı basarak kendisini izleyen amirini yanıltması.

6. Engelleme: Kameraların önünden geçerken yüzü, kameraların gerçek kimliği tam algılayamayacağı şekilde gizlemektir.

7. Maskelemek: Engellemenin farklı bir biçimidir. Müşteri kartlarında ya da e-posta hesabı alırken takma adlar kullanarak yapılabilir..

8. Bozma: Gözetim aygıtını görevini yapamaz hale getirmektir. Kameraları spreyle boyamak gibi.

9. Reddetme: Diğer yollar da bir tür reddetmedir. Ama burada ret, açık seçiktir. Örneğin, TC kimlik numaranızı ya da telefon numaranızı isteyenleri açıkça reddedebilirsiniz. (Çünkü TC kimlik numaranızın yanında telefon numarası da farklı veri kümelerini birleştirmek için kullanılır.)

10. İşbirliği hamleleri: Üçüncü bir tarafın gözetimi engellemesi ya da görmezden gelmesiyle ortaya çıkar.

11. Karşı gözetim: Gözetleyenleri gözetlemektir. Özellikle mobil telefonlarla, gözetleyenlerin artık gözetleniyor olması gözetleyenlerin hareketlerini kısıtlamaktadır.

Ancak tüm bu direniş biçimlerinin devasa gözetim sistemlerini alt edebileceğini düşünmek Marx'ın da kabul ettiği gibi fazla bir iyimserlik olur. Ama bu direniş pratiklerinin gözetim bilincini ve duyarlılığını artırdığını, örgütlü mücadeleye yatkınlaştırdığını da kabul etmek gerekir.

Örgütlü direniş

Dünyada gözetime karşı mücadele eden farklı örgütler vardır.

PI (Privacy International - http://www.privacyinternational.org/), 1990 yılında kurulmuştur ve mahremiyet konusunda çalışma yürüten en eski uluslararası örgüttür. Tüm dünyada, hükümetlerin ve şirketlerin gözetimine karşı mahremiyeti savunur. Her yıl, mahremiyeti en çok ihlal eden şirket ya da devlet kurumlarına "Büyük Birader" ödülü vermektedir. (4)

EPIC (http://epic.org/) de ABD'de mahremiyeti korumak için mücadele eden bir örgüttür. 1994'te kurulmuştur ve kamuoyunu mahremiyet ve özel hayat konusunda bilinçlendirme çalışmaları yapar.

Doğrudan gözetim ve mahremiyetle ilgili olan örgütlerin dışında, bu konuları tüketici veya yurttaş haklarının bir parçası olarak gören ve bu bağlamda mücadele eden örgütler de vardır.

Hem yasaların oluşum süreci hem de uygulanmasının takipçisi olmak gözetime karşı mücadelede önemlidir ve gündelik tepkilerden çok stratejik, uzun soluklu bir mücadele yürütmek gerekir. Böyle bir stratejinin oluşumunda yapılan en önemli hatalardan biri gözetime karşı sadece mahremiyet ile karşı koymaktır:

"Bugün gözetimin yol açtığı sorunların genellikle en iyi mahremiyet dilinde ifade bulduğu düşünülür. Ancak mahremiyet kolayca bireysel bir mesele olarak çözümlenebilir; zira gerçekten de hem derin toplumsal boyutlara sahiptir hem de bugünün gözetiminin yarattığı toplumsal sorunlara değinebildiği bir kapsamla sınırlıdır. Gözetim, 'vatandaşlık' bağlamından ziyade, olması gerekenden çok daha fazla 'birey' açısından değerlendirilmektedir. Bu nedenle, gözetim ile ilgili sorunları mahremiyet dilinde ifade bulan bir noktadan ele almak son derece yaygın olmasına karşın, eğer gözetimin meydan okumalarına yeterince karşı durmak gerekiyorsa, mahremiyet söylemlerinin ötesine geçmek zorundayız." (Lyon, 2013)

Adil enformasyon pratikleri daha yararlı bir çerçeve sunarlar. Ama izin alma seçeneği ve veri öznelerinin farkındalığı gibi ilkeler yeni gözetim teknolojileri ve büyük veri düşünüldüğünde yetersizdir.

Mayer-Schonber-ger ve Cukier (2013) 'in de belirttiği gibi büyük veri çağında veri toplanırken bireylerin rızası yerine yüzümüzü verileri toplayanlara ve onları sunucularında barındıranlara dönmeliyiz. Çünkü yukarıda da belirtildiği gibi veri sürekli yenileniyor, genişliyor ve diğer verilerle ilişkilendiriliyor. Büyük veri şirketleri ve devletler, faaliyetlerinde şeffaf olmalı, çalışmaları kamu çıkarlarını gözeten kuruluşlarca sürekli denetlenmelidirler.

Gözetime karşı örgütlü ve sürekliliği olan bir hak (demokrasi, sosyal adalet ve ifade özgürlüğü) mücadelesi, şirketleri ve devletleri geri adım attıracaktır. Fakat bu uzun soluklu bir mücadeledir. Hemen şimdi ise teknolojik alanda yapılabilecek çok şey vardır.

Teknolojik direniş

İnternetin ademimerkeziyetçi yapısının korunması ve genişletilmesi teknolojik direnişin temelini oluşturur. Kişisel verilerin merkezi sunucularda tutulduğu Facebook ve Twitter gibi ağlar, bulut bilişim teknik olarak çeşitli avantajlar sağlamasına karşın PRISM vakasından da görülebileceği gibi gözetimi kolaylaştırırlar.

Teknolojik direnişi iki boyutta ele alabiliriz:

Birincisi, son kullanıcının teknolojik araçlarla ya da olağandan farklı pratiklerle gerçekleştirdiği direnistir. Bunun en güzel örneği, **prism-break.org** sitesidir. Site, kullanıcıların hükümetlerin gözetimini engelleyebilmeleri için iletişimi şifreli bir biçimde gerçekleştirmelerini ve özel mülk hizmetleri (Facebook, Twitter, Gmail vb) kullanmamalarını öğütlemektedir.

prism-break.org sitesinde, gündelik hayatta kullanılan yazılımların ve hizmetlerin içerdiği tehlikeler, bunları nasıl daha güvenli hale getirilebileceği veya yerlerine hangi yazılımların kullanılabileceği gibi bilgiler yer almaktadır. Bu yazılımlar ve servisler çoğunlukla, internetin ademimerkeziyetçi yapısını tercih etmekte, kullanıcıların kişisel güvenliklerini sağlamalarına olanak vermektedir. Ayrıca sosyal ağlar konusunda farklı seçenekler sunmaktadır. **Bugün yapılması gereken, Facebook'un ya da Twitter'in sansürlerinden yakınmak değil, bunu alternatif ağların yaygınlaştırılması için bir fırsat olarak görmektir.**

Teknolojik direnişin ikinci boyutu ise internete uygulamalar düzeyinde değil, daha alt düzeyde bir yaklaşım sergiler. Teknolojik altyapının devletlerin kontrolünde olduğundan yola çıkarak bunu kırmaya, internet üzerinde ademimerkeziyetçi ağlar kurmaya çalışır. GNUnet'in temel hedefi kullanımı yaygın, güvenilir, açık, eşitlikçi, ayrımcılık yapmayan sansüre izin vermeyen, bilginin özgür paylaşımına olanak veren bir ağın kurulmasıdır.

Örneğin, "internet uzayını bölümlemeye, bölümleri adlandırmaya ve bölümler arası iletişimi organize etmeye yarayan bir sistem olan" (bkz. http://tr.wikipedia.org/wiki/DNS) DNS (Domain Name System – Alan Adı Sistemi), ABD'nin kontrolündedir. DNS, alan adlarını (örn. www.bilimvegelecek.com.tr) IP adreslerine çevirir. Eğer bir DNS sunucusu bu alan adını çözümleyemezse istediğiniz adreslere erişemezsiniz. Dolayısıyla sansür, alan adlarını doğru çözümlemeyerek de gerçekleştirilebilir. GNUnet tarafından geliştirilen GADS ise alternatif, tek bir merkezden kontrol edilmeyen ademimerkeziyetçi bir alan adı sistemidir.

Birinci direniş boyutunda yer alan uygulamaların kullanımı kolaydır ve sorunu ortadan kaldıramasa da gözetime karşı barikat kurar.

İkinci direniş boyutu ise daha karmaşıktır, barikat kurmaz, soruna daha kökten yaklaşır. Ademimerkeziyetçi ağların şu an daha yavaş, zor ölçeklenir, geliştirilmesi ve uygulaması zor olmasından dolayı, GNUnet çalışmalarını bu sorunları aşmak üzere yoğunlaştırmaktadır.

* * *

Gözetim bir mücadele alanıdır. Büyük verinin hangi amaçlarla kullanılacağı, bizi karanlık bir geleceğin mi yoksa güzel günlerin mi beklediği bu mücadelede oluşacaktır. Umutsuzluğa gerek yok.

Gary T. Marx'ın dediği gibi, "**İnsanlar denetim sistemlerini alt etme ve gözetimden kurtulma yollarını bulmada mükemmellik derecesinde yaratıcıdırlar.**"

DİPNOTLAR

1) http://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/nsa-phone-records-verizon-court-order
2) http://www.theguardian.com/world/2013/jun/06/us-tech-giants-nsa-data
3) (http://web.mit.edu/gtmarx/www/tack.html)
4) bkz. http://www.bigbrotherawards.org/

KAYNAKLAR

- Mayer-Schonberger, V., Cukier, K. (2013). *Big Data: A Revolution That Will Transform How We Live, Work, and Think*, Viktor Mayer-Schonberger and Kenneth Cukier.
- Lyon, D. (2013), *Gözetim Çalışmaları*, Kalkedon Yayıncılık.

Deniz Şahin - Şule Dede

Hem sağlığa hem tarıma tehdit
Coca Cola varsa su yok

Bundan yaklaşık 15 sene önce dünyanın önde gelen şirketlerinden biri olan Coca-Cola Hindistan'ın Racastan bölgesinde bulunan Kala Dera köyünde bir şişeleme fabrikası açtı. Fabrika kurak bir bölge olan Kala Dera'da zor şartlar altında tarımsal faaliyetlerini sürdürmeye çalışan köylülerin durumunu çok daha kötü bir hale getirdi. Köylüler geçinebilmek için yeraltı sularından yararlanmak zorundaydılar; fakat fabrikanın faaliyetleri sonucunda suya erişim neredeyse imkânsız hale geldi.

Hindistan'da 2003 ve 2006 yıllarında ise çeşitli sivil toplum örgütleri Coca Cola'nın sağlığa zararlı maddeler içeren ürün sattığını iddia etmişti. Ancak Coca Cola bu iddialardan aklandı ve satışa yönelik herhangi bir yasaklama olmadı. Gerek tüketici sağlığı, gerek çevresel faktörler ile ilgili olarak bölgenin Coca Cola ile olan ilişkileri rafa kalkmadı. 2008 yılında Hindistan'ın Varanasi bölgesinde bulunan Mehdiganj köyünde 1500'ün üzerinde köylü bir araya gelerek şirketin şişeleme fabrikasına protesto yürüyüşü düzenledi. İsyan sebepleri Kala Dera köylüleri ile aynıydı: Yeraltı sularının aşırı kullanımıyla meydana gelen su krizi ve toprağın kirlenmesi.

Şirketin bölgeye geldiği ilk yedi yıl içerisinde (1999-2006) yeraltı suyunun seviyesi sekiz metre düşmüştü ve bu durum yüzde 80'i tarım ile uğraşan Mehdiganj köylüleri için yıkım demekti. Suya erişim zorlaştıkça tarımsal faaliyetleri devam ettirmek neredeyse imkânsız hale gelmişti ve bu durum da doğrudan köylülerin yaşamlarını tehdit ediyordu. Coca Cola ise üretim faaliyetleri ve çevre ile ilgili olarak ilkelerini şu şekilde açıklıyor: "Çevresel etkimizi 'Su Yönetimi', 'Sürdürülebilir Ambalajlama' ve 'Enerji Yönetimi ve İklim Değişikliği ile Mücadele' ana başlıkları altında yönetiriz. Operasyonlarımızda asgari seviyede bir su kullanım oranını hedefler, verimli enerji kullanımı ile karbon ayak izimizi kontrol altına alır, sürdürülebilir ambalajlama uygulamaları ve yüksek atık yönetimi performansımızla doğal kaynakların korunmasını amaçlarız."

Bir litre Coca Cola için üç litre su

Tam bu noktada Michigan Üniversitesi'nin 2012-2013 yılları arasında yaptığı "Trajedilerin ortaklığı: Hindistan Örneği" çalışmasından bahsetmekte fayda var. Araştırma, sosyal sorumluluk projelerinin altında imzası bulunan ancak projeleri uygulamaya koymada yetersiz kalan Coca Cola'nın Kala Dera köyündeki su tahribatını konu alıyor. 1999 yılında kurulan şişeleme fabrikasının, köylülerin su kaynaklarına erişimini sınırlandırdığı araştırma sonucunda ortaya konuluyor; yakın zamana kadar pirinç üretiminin gerçekleştiği bölgede çiftçiler son yıllarda sulama yapmak için bile su bulamıyorlar. Bir litre Coca Cola üretimi için harcanan üç litre su, kaynakların hızla tükenmesine yol açan en temel sebep. Araştırma sonuçlarına göre şirketin, sosyal sorumluluk çerçevesinde gösterdikleri hedefler arasında yer alan "Su havzalarının korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmaları destekleme" maddesinin sadece madde olarak kaldığı ise açıkça ortada. Coca Cola tarafından bu kapsamda oluşturulan projenin sloganı "Daha az su, daha çok içecek" olarak seçilmiş ve proje kapsamında yağmur sularının geri kazandırıldığı iddia edilmiştir. Öte yandan çalışmanın liderliğini yapan Aneel Karnani çalışma sırasında şirketin, projenin belgelerini kendisine gösterdiğini fakat yeraltına yeniden su kazandırmaya yönelik bir çalışmanın var olmadığını belirtmiştir. Coca Cola üretimi ile ilgili olarak her iki tarafın iddiaları yıllar boyunca çatışmaya devam edecek gibi görünüyor. Önemli olan Kala Dera, Mehdiganj, Thane ve Sivaganga'daki köylülerin haykırışlarına kulak vermek ve su kaynaklarının hayatın devamlılığı için vazgeçilmez olduğunu bilerek harekete geçmektir.

Hazırlayan:
Saliha Damar
Eylem Mercimek

iPSC yöntemiyle endotel hücreler oluşturuldu

Harvard Kök Hücre Enstitüsü biliminsanları ilk kez kan damarlarının iç yüzeyini saran vaskular endotel hücreler diye adlandırılan hücreleri oluşturmayı başardılar. Bunun için hücrelerin fonksiyonu ile ilgili daha fazla detayı ortaya koyan insan indüklenmiş (uyarılmış) pluripotent kök hücrelerini (inducedpluripotentstemcell- iPSC) kullandılar. Araştırmacılar iPSC'den türetilmiş endotel hücrelerinin, kan akışını taklit eden bir mekanik kuvvet oluşturarak belirli hücre tiplerine farklılaşmasını uyardılar. Şöyle ki, hücreler daha güçlü bir akış hissettiklerinde atardamara, daha zayıf bir akış hissettiklerinde ise toplardamara dönüştüler.

Araştırmanın yürütücüsü ve Harvard Kök Hücre Enstitüsü'ne bağlı öğretim görevlisi Doç. Dr. Guillermo García-Cardena "Bizim için özellikle heyecan verici olan durum bu hücrelerin çok temel olarak biyomekanik işaretlere yanıt verdiklerini keşfetmemiz oldu. Hücreleri, endotel hücrelerde iltihabı tetikleyen ateropron akışına maruz bırakarak dolaşım sisteminde var olan ve ateroskleroz gibi hastalıklardan etkilendiğini bildiğimiz hücre tiplerine direkt olarak farklılaştırabildik." diyor.

García-Cardena atar damarlarda oluşan plakların insan iPSC'den türetilmiş endotel hücrelerini kullanarak modellenmesi ve bu plak oluşumunu engelleyebilecek potansiyel ilaç geliştirilmesi üzerine çalışmaktadır. García-Cardena'nın grubundan Harvard Üniversitesi

Avcı-toplaycılarda baharat zevki

York Üniversitesi araştırmacıları ilk atalarımızın baharatlı yiyecekler konusunda zevke sahip olduklarını ortaya çıkardı.

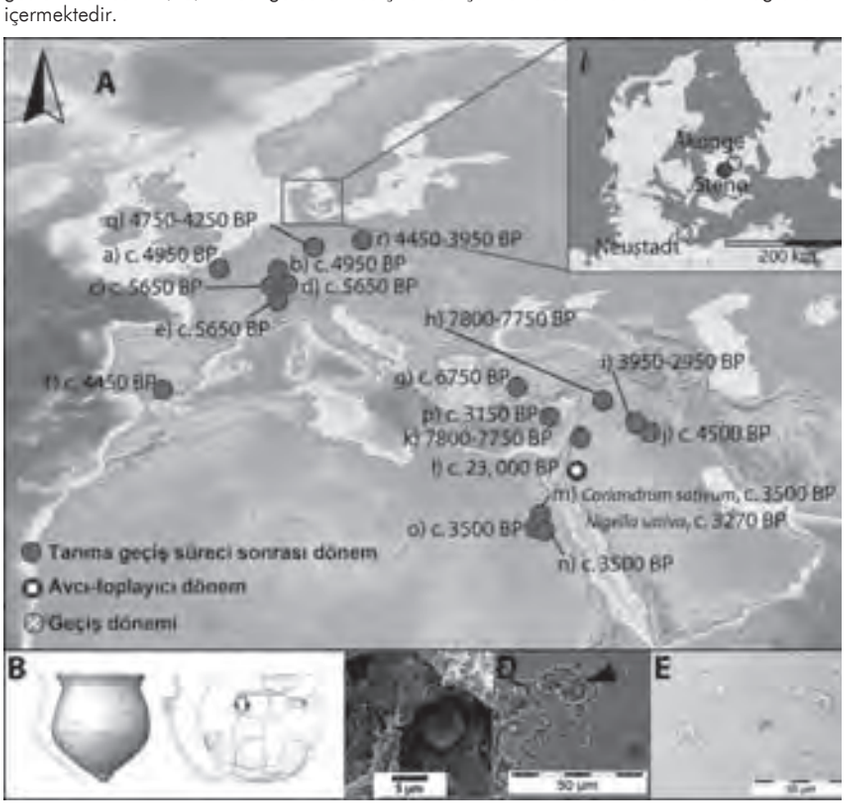
York Üniversitesi'nde görevli arkeologlar, avcı-toplayıcıların tarıma geçiş döneminde yemeklerinde baharat kullandıklarının kanıtlarını ortaya çıkardılar. Araştırmacılar yaklaşık yedi bin yıl öncesinden kalan kömürleşmiş çömleklerde sarımsak otu kalıntılarına rastladılar.

Danimarka ve Almanya'da bulunan kazı bölgelerinden elde edilen kaplardaki karbonlaşmış yemek artıkları, mikrofosil analiz yöntemleri ile incelendiğinde sarımsak otunun (*Alliaria petiolata*) silikat tuz kalıntılarının hayvan ve balık kalıntıları ile birlikte yer aldığı ortaya çıktı. Kaplar Mezolitik-Neolitik dönemden, avcı-toplayıcıların tarımı kullanmaya geçtikleri dönemden kalma.

Daha önceki çalışmalarda araştırmacılar, tarihöncesi örneklerde karbonlaşmış ya da karbonlaşmamış formda dayanıklı olan nişasta örneklerini analiz ederek baharat kullanımını araştırmışlardı. Ancak *PLOS ONE* dergisinde yayımlanan bu yeni çalışmada, fitolitlerin (bitkilerin silikalaşmış kalıntıları) geri kazanımı baharat olarak kullanılan yapraksı ya da odunsu tohum materyalinin tanımlanmasına olanak sağlıyor. Bu ise daha önceleri yapılan nişasta analizi ile mümkün değildi.

Araştırmanın lideri Dr. Hayley Saul, "Geleneksel görüşe göre Erken Neolitik ve Neolitik-öncesi dönemde bitkilerin kullanımı ve üretilme nedenleri lezzet katma yerine öncelikle enerji gerekliliği içindi. Sarımsak otu güçlü bir tada sahiptir ancak besleyici değeri düşüktür. Bunun yanında kaplarda hayvan artıkları ile birlikte bulunan fitolitler bize Avrupa tarihöncesi mutfağında ilk baharat kullanımının kanıtlarını veriyor." diyor.

A görselinde, baharatların elde edildiği kapların çıkarıldıkları bölgeler tarıma geçiş süreci sonrası, avcı-toplayıcı dönem ve geçiş dönemi olmak üzere üç farklı zaman aralığına göre gösterilmektedir. B, C, D ve E görselleri ise çıkarılan çömleklerdeki fitolitlerin fotomikrograflarını içermektedir.

Kaynak: "Hunter-Gatherers' Taste for Spice Revealed", http://www.sciencedaily.com/releases/2013/08/130822090324.htm

Hazırlayan: Deniz Şahin
İTÜ Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü

Mühendislik ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi mezunu William Adams, iPSC'den türetilmiş endotel hücrelerinin iltihabi cevapla olan bağlantısı, damar dışına sızan kanın tutulması ve kanın pıhtılaşmasının engellenmesi gibi normal vücutta bulunan olgun endotel hücrenin yapabildiği üç kritik fonksiyonu gerçekleştirebildiğini gösterdi.

Bu bilgiler doğrultusunda García-Cardena'nın çalışması *Stem Cell Reports* dergisinde bu ay basıldı. Çalışmanın saklı kalmış diğer ilginç sonucu da böbrek hastalarında diyaliz tedavisi ve akciğer yetmezliği tedavisi sırasında kullanılan heparin ihtiyacının düşürülmesi ve hatta tamamıyla bertaraf edilmesi ihtimalinin olabilmesidir.

Geleneksel olarak diyalize giren hastalarda diyaliz makinesi boyunca yapılan döngüde kanın pıhtılaşmasını engellemek için heparin kullanılmaktadır. Ancak heparin, kanı önemli ölçüde incelterek pıhtılaşmayı engellerken kan kaybına, iç kanamaya ve iyileşme sürecinin olumsuz etkilenmesine neden olabilmektedir.

"iPSC'den türetilmiş hücreler pıhtılaşma önleyici yüzey olarak işlev görebilmektedir. Gelecekte hastalardan doku örneği alarak indüklenmiş pluripotent kök hücrelerini oluşturacağız ve sonrasında vücut dışında kalan cihazı hastanın kendi endotel hücresi ile kaplayacağız. Böylelikle hasta düzenli heparin alımlarına gerek duymadan cihazla birlikte evine gidebilecek." diyerek sözlerini noktalıyor García-Cardena.

Kaynak: "Cells That Line Blood Vessels Created", http://www.sciencedaily.co/leases/2013/08/130822194532.htm

Hazırlayan: Ece Selçuk
İTÜ Moleküler Biyoloji ve Genetik Bölümü

ASTRONOMİ

Uzay Çobanları Astronomi Topluluğu

Manyetik eksen yön mü değiştiriyor?

Nefes aldığımız şu saniyelerde Güneş'de büyük bir değişim yaşanmakta. Güneş'in manyetik alanının eksen değiştirmek üzere olduğu tespit edildi ve üstelik değişimin var olmasına yalnızca 4-5 ay kalmış. Hareketliliği tespit eden Stanford Üniversitesi fizikçisi Prof. Dr. Todd Hoeksema "Bu değişim tüm Güneş Sisteminde hissedilecek ve bir dalgalanma etkisinde olacağız." diyor.

Her ne kadar önemli bir olaymış gibi gözükse de aslında Güneş biz farkına varmadan her 11 yılda bir eksenini değiştiriyor. Bu Güneş'in kendini yeniden organize etmesine olanak sağlamakta. Güneş'in manyetik yönünün kuzey ya da güney kutuplarından birinde olmasından çok ara süreç insanları etkisi altına alıyor. Bunu sürekli olarak dönen bir mıknatıs gibi düşünebiliriz. Güneş'in etrafında dönebilmemizi sağlayan şey de Güneş'in bu dinamizmidir aslında.

Güneş'in etki alanı Neptün ve Pluton'un milyarlarca ve milyarca kilometre ötesine kadar devam eder ve Güneş bu olağanüstü geniş alanda adeta kendi hükümdarlığını sürdürmektedir. Etrafa genel anlamda kontrolsüz fotonlar ve çeşitli ışınlar saçan Güneş, etki ettiği alandaki tüm gökcisimlerini kontrolü altında tutar.

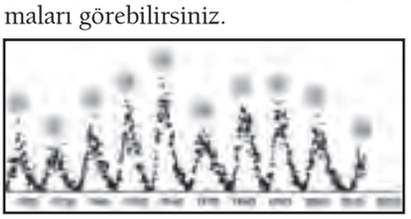
Peki, insanlara nasıl bir etkisi olacak?

Prof. Hoeksema bu değişimin bizleri nasıl etkileyeceğini ise şöyle açıklıyor: "Bu gelişme çoktandır başlamıştı aslında, kuzey ve güney kutupları yer değiştirmek üzere Ekvator'a doğru büyük bir hızla ilerliyor. Şu zamana kadar ne hissettiysek aynı şeyler olacak". Esas meselenin Güneş'in süper maksimum evresine girmesi olduğuna dikkat çekiyor.

Güneş'in manyetik alanı etrafta manyetik olan cisimlere etki etmekte. Ancak bize Güneş'in manyetik alanından çok daha yakın bir manyetik kuvvet etki eder; o da Dünya'nın manyetik alanı. Bundan dolayı biz Dünyalıların herhangi bir sorunu olmayacak; ancak yine uzaya fırlattığımız SOHO gibi Dünya'nın etki alanından çıkan ve "ortalık yerde" olan uydularımızın zarar görebileceği düşünülüyor. Bundan dolayı geçen hafta NASA, ESA ve JAXA, tüm Dünya dışı uzay araçlarını güvenli moda geçirdi. (Tabii ki Güneş'in de etki alanından çıkıp artık yeni yıldızlara doğru yolculuk yapan Voyager uzay araçları hariç.)

Güneş'in süper maksimum evresi

Güneş'in içinde ara sıra patlamalar olur. Bu patlamalar tıpkı deri değiştirir gibi, kullanılmayan hidrojenlerin yakılmak üzere yukarı çıkmasını sağlar. Olan biten, Güneş'in daha fazla alev saçabilmek için kendini parçalamasıdır aslında. Bu patlamalar şiddetini ya da miktarını artırabilir. Eskiden bunun ne oranla olduğunu bilmiyorduk ancak şimdi elimizdeki tablolarla her 10 yıllık bir süreçte artıp azaldığını fark ettik. Arttığı döneme "süper maksimum" azaldığı döneme de "süper minimum" deniyor. (Bazı zamanlarda yalnızca maksimum ve minimum olarak kullanıldığı oluyor.) Aşağıdaki tabloda patlamaları görebilirsiniz.

Daha iki ay önce Güneş'te şiddetli bir patlama olmuş, bunu da *Bilim ve Gelecek* dergisinin Haziran sayısında duyurmuştuk. Patlama Dünya'da GSM hatlarının çekim gücünün zayıflamasına ve Dünya'nın belirli yerlerinde GPS cihazları ile uydu televizyon hatlarının ulaşılamaz olmasına sebep olmuştu. Süper maksimum evresine girdiğimiz şu aylarda bir süreliğine bu şekilde yaşamamız gerekecek.

Kaynak: Nasa&Science

Hazırlayan:
Özgür Can Özüdoğru

Gökada evriminde yeni bir keşif

Gökadaların oluşumunun anahtarı küresel yıldız kümeleri, Popülasyon II türü yaşlı yıldızlar ve dev karadeliklerden oluşan galaktik karındır. Özellikle dev karadelikler gökadaların evriminde anahtar rol oynarlar.

Yıldız oluşumunun son bulduğu gökadalar yavaş yavaş sönerek yaşamlarına son vermeye başlarlar. Günümüzde ise yıldız oluşumları daha çok serin gazın pek tükenmemiş olduğu küçük gökadalarda meydana gelir. İçinde yaşadığımız Samanyolu gökadası tarzı sarmal gökadalar spiral kollarında bulunan yıldızlararası yoğun hidrojen moleküler bulutları nedeni ile sadece yeni kuşak yıldız doğumları gerçekleştirirler. Bir gökadada mevcut hidrojen rezervleri yıldızlar tarafından tüketilip ağır elementlere dönüştürüldüğü için artık yeni yıldız üretemezler. Ve barındırdığı yıldızlar yaşlandıkça gökadanın parlaklığı da giderek azalır. Gökbilimciler artık yeni yıldız oluşturamayan sönük gökadaların nasıl büyüdüğünü araştırıyor. Bu sorunun cevabını bulabilmek için Hubble Uzay Teleskopunu kullanıyorlar.

Bu araştırma yapılmadan önce, bu sönmüş gökadaların yeni yıldız oluşturabilmesi için kendisinden beş on kat daha büyük gökadalar ile çarpışıp birleşmesi gerektiği düşünülüyordu. Ancak araştırma ile sönmüş küçük gökadaların küçük kardeşleri ile birleşerek yeniden büyüdükleri ortaya çıkarıldı. Gökbilimciler, Hubble COSMOS verilerini kullanarak kozmik zamanının son sekiz milyar yıllık dönemi içinde ki sönmüş gökadaları belirleyerek saydılar. COSMOS verileri için Hubble'ın gelişmiş kamerası kullanıldı ve evrenin üst üste 575 görüntüsü fotoğraflandı.

Bu gökadaların evrimini incelemek bizlere evrenin sekiz milyar yıl önce neler yaşadığını ve bundan sonra neler yaşayacağını anlatmış oldu. Ve kendi galaksimizin geleceği hakkında bilgi sahibi olduk.

ETH Zürih Üniversitesinden Simon Lilly; "Küçük gökadaların büyük gökadalarla değil, küçük sönmüş kardeşleriyle birleşerek büyüdüğünü gördük." diyor. İtalya'da bulunan İNAF Padua Gözlemevi'nden Alvio Renzini ise keşfi basit bir örnekle açıklıyor: "Bu olay bir şehirdeki daire sayısının artmasının eski binalara yeni odalar eklenerek değil, yeni ve daha büyük dairelerin inşasına bağlı olması gibidir."

Geçtiğimiz aylarda gökada evrimi üzerine yapılan bir keşifte ise ESA'nın Herschel Uzay Teleskopu Samanyolu gökadasından iki bin kat daha fazla yıldız üreten bir gökadanın keşfini yapmıştı.

Gökbilimcilerin HFLS3 olarak adlandırdıkları ve evrenin erken döneminde oluşan bu gökada şu anki hali ile mevcut gökada evrimi kuramına karşı koyuyor. Herschel'in Çok Katlı Extra Gökada Araştırması (Helmes) ile elde edilen görüntülerde gökada soluk kırmızı bir leke şeklinde görüntü sunuyordu. Ancak yapılan incelemelerde aslında gökadanın gaz ve toz bulutlarından yıldız üreten dev bir fabrika olduğu ortaya çıktı.

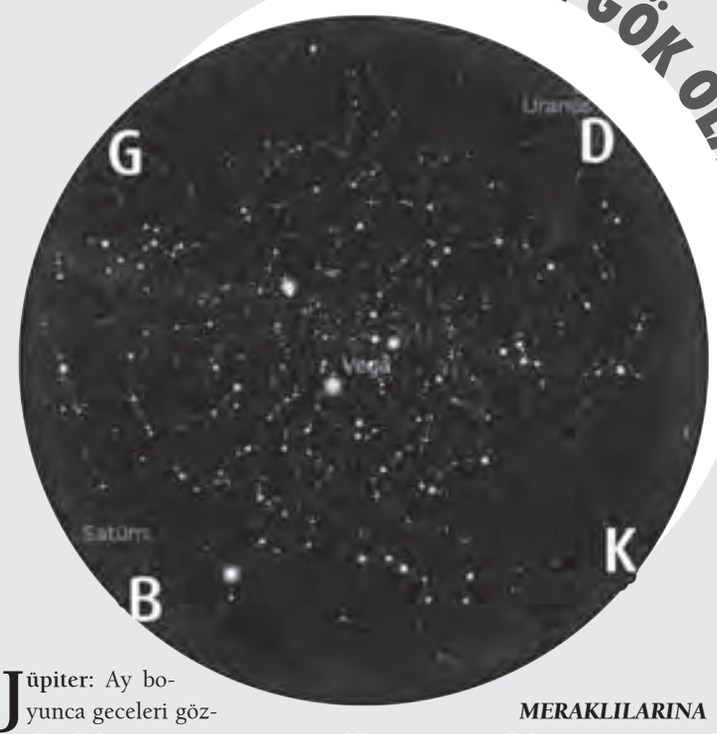
Gökadaların evrimine ilişkin yapılan bu araştırmalar, kendi gökadamızın geçmişi ve geleceği hakkında daha fazla bilgi sahibi olmamızı sağlıyor.

Kaynak: Hubble / ESA

Hazırlayan:
Ertan Koç

İrem Yiğit - Ertan Koç - Ufuk Süngü - Sinan Gözcü - Emre Alagöz
Umut Çalışkan - Mahmut Tekeş - Ö. Can Özüdoğru

EYLÜL AYI GÖK OLAYLARI

Jüpiter: Ay boyunca geceleri gözlemlenebilen gezegen, amatör gökbilimciler için harika bir hedef halinde.

Merkür: bu ay gözlemlenemeyecek.

Mars: 03.00 civarı doğan gezegen gün doğumuna kadar gözlemlenebilecek.

Venüs: Ay boyunca akşam saatlerin de 1-2 saat boyunca batı tarafından gözlemlenebilecek.

Satürn: Akşamları 1-2 saat boyunca batı tarafından gözlemlenebilecek.

MERAKLILARINA

02 Eylül: Ay ve Mars gün doğumunda yakın görünümde

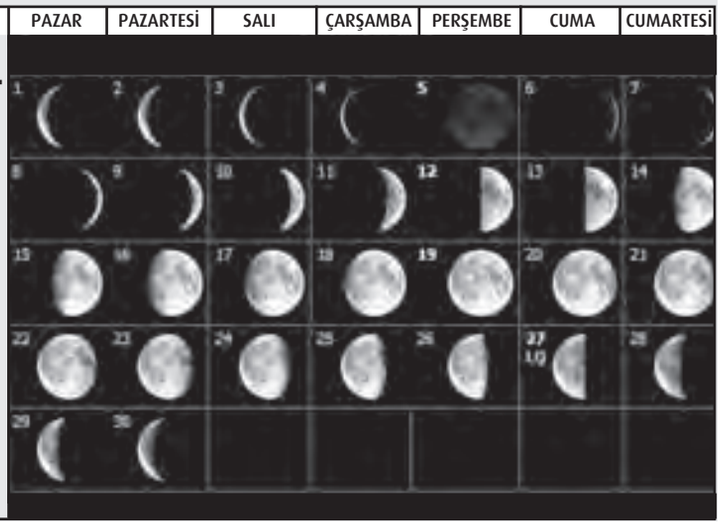
06 Eylül: Venüs ve Spika yakın görünümde

09 Eylül: Ay ve Satürn yakın görünümde

15 Eylül: Ay Dünya'ya en yakın konumuna geçiyor. (367.400km)

22 Eylül: Sonbahar Ilımı gerçekleşecek gece ve gündüz süreleri eşit olacak

EYLÜL AY EVRELERİ TAKVİMİ

Zeynep Hülya Gümüş

Rüyaların dayanılmaz gizemi

Bu günlerde Japon **Yasutaka Tsutsui**'nin ***Paprika*** isimli romanını okuyorum. Kitabın adı, başkarakterin ismi ile aynı. O bir psikoterapist. Mucit ortağı Tokita ile Nobel ödülüne adaylar. Tokita bir cihaz icat etmiş. Paprika cihazı hastalarının başlarına takıyor. Hastaları uykuya daldığında hem rüyalarını kaydedebiliyor, hem de rüyalarına girebiliyor. Onlarla rüyalarında konuşarak bilinçaltlarındaki korkularını ve sorunlarını yenmelerine yardım ediyor. Fakat, romanın can alıcı noktası, icadın rakiplerinin eline geçmesi. Birden uyanık dünyanın geleceği tehlikeye düşüyor. Paprika rüyalar ülkesinde bu gizli düşmanlarla savaşırken, kâbuslar uyanık hayatına da sızmaya başlıyor. Bir anlamda Paprika için rüyalarla gerçekler arasındaki sınır bulanıklaşıyor, tıpkı Japonların tarihöncesi **Jomon** devri inanışlarındaki gibi.

Nitekim Japonlar rüyalara çok meraklılar. Hatta Japon reklam ajansı **Hakuhodo**, bu merakı fırsat bilerek bedava bir "rüya kontrolü" cep telefonu uygulaması bile geliştirmiş: *Yumemiru* (rüyayı gör).

Yumemiru uygulamasından bir seçenek (bir kadını düşlemek), başlığı "Onun sevgi fısıltıları". Göreceğiniz rüyayı etkilemek amacıyla aşağıya bir de not düşülmüş: "Eskiden çekingen bir kızdı, ama şimdi kendimizi birbirimize çok daha yakın hissediyoruz. Cazibeli, duygusal ve zaman zaman klas. Sözleri beni çok mutlu ediyor".

Yumemiru uygulaması kullanıcıya çeşitli rüya seçenekleri sunuyor (ormanda yürümek, okyanusa gitmek, göklerde uçmak, zengin olmak, bir erkeği düşlemek, bir kadını düşlemek, ve bir anlık mutluluk). İki de özel rüya var: **milyarder olmak** ve **Fuji Dağı'nı görmek**. Fuji Dağı, evet; çünkü Japon kültüründe onu rüyada görmek iyi şans emaresi (diğer iyi şans işaretleri ise patlıcan ya da şahin, neden diye sormayın).

Uykudan önce *Yumemiru*'yu kuruyorsunuz. Uygulama REM (Rapid Eye Movement, yani hızlı göz hareketi) uykusuna başlama sürenizi hesaplıyor. REM zamanı geldiğinde telefonunuz rüyalarınızı etkileyecek sesler çıkartıyor. Sabah kalktığınızda rüya deneyiminizi sosyal medyada kolaylıkla arkadaşlarınızla paylaşabiliyorsunuz. Tabii Hakuhodo ajansı için de iyi reklam oluyor.

Rüyaya bilim girince…

Romanlar ve eğlenceli uygulamalar bir yana, bilimsel olarak rüyaların gizemini çözmeye ne kadar yakınız?

Geçenlerde Japonya'nın Kyoto şehrindeki ATR Enstitüsü'nden sinirbilimci **Yukiyasu Kamitani** ve araştırma grubu bilimsel rüya çözümlemesine doğru önemli bir adım attılar. Hatta çalışmaları bilimsel alanın en itibarlı dergisi *Science*'da yayınlandı.

Çalışmanın özeti şöyle: Önce gönüllü buldukları üç genci fMRI (fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme) tarayıcılarının içerisine sokuyorlar. fMRI beyindeki aktif alanları tespit etmek için kan akışını ölçüyor. Çünkü beynin o an kullanılan bölgesine daha çok kan gidiyor, daha çok kan gidiyorsa nöronlar daha aktif. Bu sayede gönüllüler uyumaya çalışırlarken beyin aktiviteleri kaydediliyor. Aynı zamanda gençlerin saç derilerinin üzerine küçük metal EEG elektrotları yerleştiriyorlar. EEG (electroencephalography) beyin sinir hücrelerinin elektriksel faaliyetlerini kaydediyor.

Hani **uyku ile uyanıklık arasında tatlı bir an** (hypnagogic dönemi) vardır; daha yeni rüya görmeye başlamışsınızdır. İşte tam o anı EEG ile yakalıyorlar. Gençleri uyandırıp ne gördüklerini soruyorlar. Enteresan olan, gençlerden dayak yemeden cevap alabiliyorlar. Bir değil, iki değil, yedişer, onar kere, her üç saatte bir tekrar etmek üzere, hem de birkaç gece üst üste.

Toplamda her gönüllüyü en az 200 defa uyandırıyorlar. Gönüllü raporlarına göre de rüyalarda görülen nesne ve manzaraları farklı kategorilere ayırıyorlar (yatak, anahtar, sandalye gibi).

Bence çalışmanın en güzel noktası şu: Gönüllülerin beyin aktiviteleri de bu kategorilere uyuyor. Mesela gönüllünün rüyada araba gördüğü andaki beyin aktivitesi, sandalye gördüğü andaki aktiviteden farklı. fMRI veri kayıtları da bunu yakalayabiliyor. O zaman yeni bir fMRI kaydına bakarak deneğin rüyasında ne gördüğünü tahmin edebilirler. Bingo! Rüya tabiri!

Deneyin ikinci kısmında gönüllüleri bu sefer uyanıkken fMRI aleti içerisine sokuyorlar. Bu kategorilere ait görüntüler gösteriyorlar (araba, sandalye gibi). Bir de bakıyorlar uyku ve uyanıklık hallerindeki kategorisel fMRI verileri birbirlerine çok benziyor! Tabii her gönüllü için ayrı ayrı. Yani Ahmet'in rüyasındaki sandalyenin beyin aktivitesi uyanıkkenki sandalye gibi, ama Ahmet ile Mehmet'in sandalye aktiviteleri farklı.

Kısaca Kamitani grubunun araştırmasının güzelliği, gönüllüler uyurken beyin aktivitelerini kaydedip ne gördüklerini tahmin edebilmeleri ve bu tahminlerin doğru çıkması! Tabii daha yolun başındalar. Mesela gönüllü gencin araba gördüğünü tahmin edebiliyorlar, ama bu Ferrari mi yoksa Murat 124 mü tahmin edemiyorlar. Önemli tabii. Ve şu anda sadece nesne ve manzaraları tahmin edebiliyorlar. Renk yok, duygu yok, eylem yok. En önemlisi, çalışmaları o uyku ile uyanıklık arasındaki ilk rüya görmeye başlanan zamana ait. Yani REM uykusu henüz yok.

Velhasıl rahat uyuyun, şimdilik bir tehlike söz konusu değil. Hem

metotları kişiye özel. Sizin rüyalarınızı tahmin edebilmek için sizi birkaç gece üst üste fMRI aleti içine sokup, yüzlerce kere uyandırma çalışmalarını tekrar etmeleri lazım.

Oysa belki de rüyaların gizemli olması daha güzel. Mesela Arnavut yazar İsmail Kadare, *Tabir Serrai* (Rüyalar Sarayı) adlı eserinde baskıcı bir Osmanlı padişahının kurduğu gizemli bir kurumu anlatır. Vatandaşlar riskli rüyalarını Rüyalar Sarayına bildirmek zorundadır. İmparatorluğun her köşesinden bildirilen rüyalar bu sarayda önemlerine göre ayrıştırılır, sıralanır ve yorumlanır. Önemli ipuçları taşıyanlar sultanın huzuruna sunulur. Bu rüyalar, imparatorluğun ve sultanın kaderini belirleyecektir! İster misiniz, tıpkı telefonlarımız, elektronik postalarımız gibi, tıpkı sokakta yürürken bizleri kaydeden yüzlerce kamera gibi, gün gelsin, rüyalarımız da kaydedilsin? Ve belki bir gün bunlar mahkemede aleyhimize kanıt olarak kullanılsın? Hazır mıyız?

***

Daha çok öğrenmek istiyorum derseniz:

1) Yasutaka Tsutsui, *Paprika*, İngilizceye çeviren: Andrew Driver, Vintage Yayınları, Random House Inc., New York, ABD, 2009. Türkçesi henüz yok.

2) Japon kültürü ve rüyalar hakkında daha çok okumak isterseniz: Shuzo Koyama, "Japanese dreams: Culture and cosmology", *Psychiatry Clin Neurosci*, Mayıs 1995, 49 (2), s.99-101.

3) *Yumemiru* uygulamasını indirmek için: https://itunes.apple.com.us/app/yumemiru-control-your-dreams/id488106249?mt=8

4) Kamitani'nin bilimsel makalesi (İngilizce): T. Horikawa, M. Tamaki, Y. Miyawaki, Y. Kamitani, "Neural decoding of visual imagery during sleep", *Science*, 3 Mayıs 2013, 340(6132), s.639-42.

5) İsmail Kadare, *Rüyalar Sarayı*, Çeviren: Alev Abacı, Kryhos Yayınları, İstanbul, 2010.

'Elektrik alamadım'

Paravanın arkasındaki kız genç ve güzel. Çocuk çekingen, elinde bir demet çiçek, iki dirhem bir çekirdek giyinmiş. Koku da sürmüş olmalı. "Emekliliğiniz olacak mı?" "Eviniz kira mı, sizin mi?" gibi önemli sorulara kız tatmin edici yanıtlar alırsa, paravan açılacak ve genç çift ilk defa birbirlerini görme fırsatı bulacak.

Amerikan televizyon programlarında evlilik kararı almadan önce çiftler jakuzide sevişirlerken, yerli programlarda stüdyoda bulunan aile bireylerinin koruyucu bakışları altında "bir çay içmeye" gidecekler. Ama işler çay aşamasına varmadan önce sunucunun şu önemli sorusunu cevaplamalılar: "Elektrik var mı? "Evet, bir çay içelim…" Ya da korkulan yanıt: "Geldiğiniz için teşekkürler, ama elektrik alamadım."

Peki, nedir bu elektrik? Nasıl alınır?

Her dokunuş, her koku, her uyarılış, aslında içimizde birer elektrik sinyali. Sevgiyle dokunma da, Osmanlı tokadı da, Tolstoy'un mutlu aileleri gibi aynı mekanizmayla, elektrik sinyallerini ileten sinir hücrelerimiz, ya da kısa adıyla nöronlarımızla beynimize taşınıyor. Canlı nöronların ilettiği elektrik, dinozordan kurbağaya farklı canlılarda birbirlerine benzer özellikler taşısa da, cansız metallerin ilettiği elektrikten çok farklı.

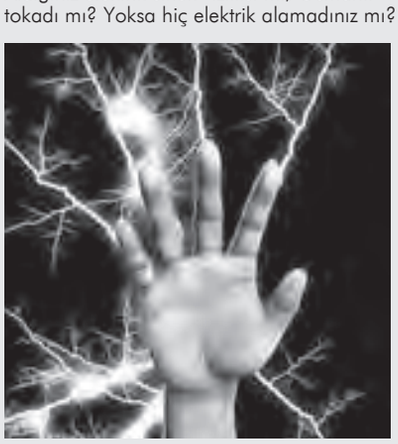
Metal tellerin elektrik iletim hızı saniyede 186 bin mil ile neredeyse ışık hızına yakın. Oysa 1859'da fizikçi Hermann von Helmholtz'un deneyleri canlı hücrelerde elektrik iletim hızının sadece saniyede 100 mil civarı olduğunu ortaya çıkardı. Evet, metallerden daha yavaş iletiyoruz elektriği, ama taşıdığımız sinyalin kalitesi daha yüksek. Şöyle ki, bakır pasif iletken, eğer insan vücudunda da elektrik bakır tellerle iletilseydi, ayak parmak ucundan beyne gidene kadar sinyal kalitesi yolda azalacak ve hatta beyne ulaşıncaya kadar kaybolacaktı. Fakat sinir uçlarımız tarafından aktif halde iletilen elektrik, bir nörondan öbürüne dalga dalga yolculuk edip gücünden hiçbir şey kaybetmeden beynimize ulaşıyor.

Evet, iletilen hareket potansiyeli aynı olsa da, her dokunuşta beyne gönderilen sinyallerin yoğunluğu, Tolstoy'un mutsuz aileleri gibi birbirinden farklı. 1887 doğumlu İngiliz Lordu Adrian Edgar'ın deneylerine göre, hafif bir dokunuş sonucu aksonlar belki 2-3 sinyal gönderirken, Osmanlı tokadı yüzlerce sinyalin üst üste gönderilmesine yol açıyor. Dokunuşun uzunluğu da gönderilen sinyallerin gönderiliş süresiyle orantılı.

Özellikle Edgar'ın yaptığı bir deney, insanlığı yepyeni bir ufka sürüklüyor. İnce metal telin bir ucunu cilt sinir hücresi aksonuna, diğer ucunu ise aynı anda hem bir mürekkepli kaleme hem de bir hoparlöre bağlıyor. Sonra o cilde dokunuyor ve "tık tık tık" (Tabii Lord Adrian İngiliz olduğu için bu sesi "bang, bang, bang!" diye kaydediyor; Türkçesi bence "tık tık tık", ama "bum bum bum" da olabilir) sinyalin sesini hoparlörde duyuyor, ve kalemin kaydetmesine göre, çok güçlü bir eletrik sinyal dalgası önce birden artıyor, sonra birden azalıyor. Ve *Voila* -ciltten kaleme ve ses dalgalarına- elektrik!!!

Evlilik programlarında kısmetinizi açar mı bilmiyorum, ama karşı cinsten size uygun bir potansiyel eşle karşılaştığınızda, uyarılış sonucu kalp akışınızı hızlandırıp sizi nefes nefese bırakan eletrik işte böyle bir şey… Tevekkeli bazen sinek gibi vızıltılı, ama vurdu mu da bir Osmanlı tokadı gibi güçlü…

Aldığınız elektrik sinek vızıltısı mı, Osmanlı tokadı mı? Yoksa hiç elektrik alamadınız mı?

matematik sohbetleri

Matematiğin edebiyattaki izleri

Ali Törün

a_torun60@hotmail.com

Kalbini hem edebiyata hem de matematiğe kaptırmış birisi olarak, bir romanda, bir şiirde matematiksel nesneler veya önermelerle karşılaştığımda çok sevinir, çok heyecanlanırım. Tıpkı, çıktığınız güzel bir yolculukta çok sevdiğiniz bir arkadaşınızla tesadüfen karşılaşmanın hoş sürprizi gibi. Bu duyguyu en yoğun olarak Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşler*'ini okurken yaşadım. İvan Karamazov ile kardeşi Alyoşa arasındaki diyalogda sayfalarca Öklid geometrisi sorgulanır. Nefesimi tutarak okuduğumu anımsıyorum. Matematik tarihinin en sarsıcı keşiflerinden biri olan Öklid-dışı geometrilerin romanda ustaca kullanılmasına hayran kalmıştım. Benzer bir heyecanı Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar*'ını okurken de hissettim. Özellikle romanın ilk bölümlerinde yer alan, "Sinüsün entegralini nasıl alınacağını unuttum; mahcup oldum sinüse gösterdiğim bu ihmalden" , "ben matematik yiyerek yaşıyorum" gibi onlarca cümleyi keyifle okudum. Böylesi metinler karşısında edebiyatsever bir matematikseverin heyecan duymaması olanaksızdır sanırım.

Tutunamayanlar'da Turgut, Selim'i soyutlama gücünden yoksun olmakla suçlar ve şöyle söyler: "(…) Sen ve senin gibiler, ancak beş elmayla on elmayı toplayabilen basit insanlarsınız. Elle tutulan şeylerle düşünebilir, elle tutulan şeyleri sevebilirsiniz yalnız. Siz *A* ve *B*'den değil, üç erkek ve beş kadından anlarsınız ancak." Edebiyatı kullanarak matematiğin soyut yapısını vurgulayan basit ama çarpıcı cümleler…

Yazarlar, roman, hikâye ve şiirlerde matematiği değişik şekillerde kullanmışlardır. Dostoyevski, Oğuz Atay, Edgar Allan Poe, Umberto Eco, George Orwell, Turgut Uyar, İlhan Berk gibi birçok yazar ve şair ele aldıkları konuyu aydınlatmak için matematikten yararlanmışlardır. Adwin A. Abbott, Denis Guedj, Rudy Rucker, Apostolos Doxiadis gibi yazarlar da Pisagor Teoremi, Goldbach Sanısı gibi matematiğin kuram ve önermelerinden ilham alarak eserlerini yaratmışlardır.

Biz bu yazıda yukarıda ilk grupta saydığımız yazarların eserlerinden bazı alıntılar yapmak istiyoruz. Aşağıdaki metinler bize, edebiyat aracılığıyla matematiğin etkisinin ne kadar geniş olduğunu, matematikte tanımlardan, teoremlerden, formüllerden çok daha fazlasının bulunduğunu anlatıyor, matematiğin içinden edebiyata ve edebiyatın içinden matematiğe bakma fırsatını veriyor.

Edebiyatımızın kült romanı *Tutunamayanlar*'ın ilk yarısının bazı bölümlerinde roman karakterleri Turgut Özben ve Süleyman Kargı matematiksel nesnelere ve matematik tarihine göndermeler yaparak konuşurlar. Bu bölümlerde, matematiğin insanlık tarihindeki önemi vurgulanır. Turgut, matematiğe tutkulu, "pozitivizmin" etkisinde bir inşaat mühendisidir. Selim'i sadece "yalın düşüncelere alışık olmakla" eleştirir ve "Hayatın Koordinatları" adını verdiği keşfini şöyle duyurur :

"Evet bu nazariyeyi ben buldum! Değil seni, Gauss'u bile kıskandıracak, Leibniz'i ümitsizlikten intihara sürükleyecek bir ilim-hayal buldum. Minimini bir *x* ile canım bir *y* arasında başlayan bu…"

Hayatın Koordinatları, kartezyen koordinat sisteminden esinlenilmiş matematiksel bir bilimkurguyu çağrıştırır. Bu bölüm, matematiği kullanarak "pozitivizmin" ironik bir eleştirisi olarak da görülebilir.

"Hayatın Koordinatları deyiminden kısaca şunu anlıyoruz: Bir insanın, belirli bir zamanda, belirli bir yerde ve belirli şartlar altında ne yapmış olduğunu bilirsek, bu bilinenlerle, yani hareket ve zaman boyutlarının önceden tesbidiyle, bu verilere dayanarak yazılan ve sabit katsayıları, o insanın tayin edilmiş özellikleriyle belirlenen denklemlerin, zaman değişkenine göre çizilen eğrileri, bize o insanın ileride ne gibi şartlar altında ne yapacağını gösterir. Şimdiye kadar yaptığım incelemeler, dokuz bilinmeyenli, yani dokuz eksenli bir sistemde bir insanın bütün hayatının denkleminin yazılabileceği ve buna istinaden de, hayatın koordinatları metoduyla varlığının ifade edilebileceği merkezindedir. Böylece, insan hayatına ait bütün meselelerin önceden, yani yaşanmadan, çözülebilmesi imkan dahiline giriyor. (…) Bunun için de, kanaatimce, önce insanlara ait bütün bilgileri, cebriknotasyonlarla gösterecek bir sistem bulmalıyız. İnsanın, biyolojik, psikolojik ve sosyolojik durumlarını bunlara uygun cebirsel işaretlerle ifade ederek, bütün hayatı, kelimeler yerine, sayısal değerlere tekabül eden genel notasyonlarla gösterirsek, gramatik kombinezonlar yerine transandantal eşitlikler ikame etmiş oluruz ki bu yeni sistemde, sizin bilinen faktörler dediğiniz sabit katsayılar da herhalde yerini bulur." (2, s.72)

Oğuz Atay, *Bir Bilim Adamının Romanı* adlı kitabında da sık sık matematik ve matematikçilerden söz eder. Hocası Mustafa İnan'ın yaşam öyküsünü anlattığı kitapta, eğitim sistemimizin matematik öğretimi üzerinden Mustafa İnan'ın sözleriyle eleştirisine yer vermiştir:

"(…) Formüllerin gerisindeki matematikçiyi, onun nasıl düşündüğünü sezmek gerekiyor.(…) Matematiği bir takım uzun ve yorucu işlemlerden ibaret gördüğünüz için de bilim çekici gelmiyor size. Sayıların ve Eski Yunanca harflerin gerisinde canlı ilişkiler olduğunu sezemezseniz, sayılarla hayatın arasındaki ilişkiyi göremezseniz, matematik ve dolayısıyla fizik çalışmanın tek amacı sınıf geçmek olur." (3, s.70)

Dostoyevski'nin *Karamazov Kardeşler* adlı romanında ağabey İvan Karamazov'la kardeşi Alyoşa arasında Tanrı'nın varlığı üzerine çarpıcı bir diyalog vardır. İvan, nihilist düşüncelere sahip, iyi bir eğitim almış, rasyonalizm savunucusu, modernizmi temsil eden, kurnaz, zeki bir entelektüeldir. Aklının Öklid prensiplerine göre çalıştığını ve her şeyin bu prensiplerle açıklanabileceğini savunur, ama Öklid-dışı geometrilerin keşfi kafasını karıştırır; çünkü o çağda bu keşif birçok modernist için gerçek bir kriz olarak görülür. Tek doğru geometri olarak kabul edilen Öklid geometrisinden farklı, tutarlı bir geometrinin olabileceğine birçok filozof ve matematikçi gibi İvan da karşı çıkar:

"Eğer Tanrı gerçekten var ise ve dünyayı yaratmışsa, o halde hepimizin çok iyi bildiği gibi onu Öklid geometrisine göre, insan aklını da ancak üç boyutu kavrayabi-

lecek şekilde yaratmıştır. Bu arada bazı geometri bilginleri ve filozoflar ortaya çıktı. Üstelik bunların arasında çok değerli olanları vardır. Bunlar tüm evrenin, hatta evreni de içine alan sonsuzluğun bile Öklid geometrisine göre yaratılmış olmasından şüphe ediyorlar. Hatta Öklid'e göre dünyada hiçbir şart altında kesişmeyen, kesişmeleri imkânsız olan iki paralel doğrunun belki de sonsuzluğun herhangi bir noktasında birleştiklerini, hayallerinden geçirmek cüretini gösteriyorlar." (4, s.45)

Edgar Allan Poe de matematiksever bir yazardır. Ünlü şiiri "Kuzgun"u yazma sürecini "bir matematik probleminde kesinliğe ve değişmez sonuca adım adım ulaşma" uğraşına benzetmiştir. *Altın Böcek* isimli öyküsünde matematiksel şifrelemeyle ilgili ilginç örnekler vermiş, *Hans Pfaall Diye Birinin Benzeri Görülmemiş Serüveni* adlı bilimkurgu türündeki öyküsünde ise Pfaall'ın icat ettiği balonla aya nasıl gidildiğini anlatmıştır. Pfaall, uzay boşluğunda yol alabilen özel bir balonla yaptığı yolculuğun yedi bin dokuz yüzüncü metresinde bazı hesaplar yapar:

"(…) dünyanın yüzeyinin ne kadarlık bir kısmına baktığımı küresel geometriyle hesaplamak çok kolaydı. Bir kürenin herhangi bir kesitinin dış bükey yüzeyinin kürenin tüm yüzeyine oranı, kesitin sinüsünün kürenin çapına oranına eşittir. Şimdi, benim durumumda sinüs-yani altımdaki kesitin kalınlığı- yükseltime, ya da yüzeyin üstündeki bakış noktasının yükseltisine aşağı yukarı eşitti. Gördüğüm dünya yüzeyinin oranını "beş mile sekiz bin mil" olarak ifade etmek mümkündü. Bir başka deyişle yeryüzünün tüm yüzeyinin bin altı yüzde birine bakıyordum." (6, s.77)

Umberto Eco, *Gülün Adı* isimli romanında matematiği sadece bir bölümde kullanmıştır. Oldukça çarpıcı olduğuna inandığım bu bölümü aşağıda kısa bir alıntıyla paylaşmak isterim.

Bir manastırda işlenen cinayeti aydınlatmak için eski bir sorgucu olan rahip William ve yardımcısı Adso görevlendirilirler. Cinayetin ipuçlarını bulmak için manastırda çalışmaya başladıklarında bir yasakla karşılaşırlar: manastırın kitaplığına girmelerine izin verilmez. Kitaplık izinsiz girenlerin çıkamayıp yakalanması için labirent şeklinde yapılmıştır. Sekizgen, yedigen, kare gibi çokgen biçimindeki odalardan oluşan kitaplığın içine girmeden akıl yürütürler ve matematiği anahtar olarak kullanarak kitaplığın şemasını çıkarırlar. William bu iş için neden matematiği kullanmaları gerektiğini Adso'ya şöyle açıklar:

"(…) Tamam Adso, matematik biliminden yararlanacağız.(…) Matematik kavramlar zihnimizin öyle bir biçimde kurduğu önermelerdir ki, ister bu kavramlar doğuştan var olsun, ister matematik bilimi öteki bilimlerden daha önce bulunmuş olsun, her zaman gerçekmiş gibi işlerler. Kitaplık da matematik biçimde düşünen bir insan zihni tarafından yapılmıştır; çünkü matematik olmadan labirent yapamazsın. Bu nedenle biz de matematik önermelerimizi, kitaplığı yapanın önermeleriyle karşılaştırmalıyız; bu karşılaştırmadan bilim üretilebilir, çünkü matematik, terimler üstüne terimler kurma bilimidir." (7, s.306,307)

Edebiyatta 2x2 veya 2+2

2x2 veya 2+2 söylemi birçok yazar tarafından kullanılmıştır. Bir görüş veya bir olgunun kabul ettirilmesi için gerekirse 2x2=5 olabilir. Roderik T. Long'a göre bu söylem ilk kez 1850'de Victor Hugo tarafından kullanılmış. Long, Fransız seçmenlerinin büyük çoğunluğunun Napoleon'u desteklediği gidişata dikkat çekerek Victor Hugo'nun şu sözlerini alıntılamıştır: "Şimdi 7 milyon 500 bin oyu al ve iki artı ikinin beş ettiğini kabul ettir, düz bir çizginin en uzun yol olması gibi, bütünün parçadan az olması gibi, bunları sekiz milyon, on milyon, yüz milyon oyla kabul ettir, bir adım bile ilerlemiş olmayacaksın."

Victor Hugo, bu sözleriyle "Çoğunluğun inandığı şey o şeyi doğru yapar mı?" sorusunu da kısmen yanıtlamış oluyor.

George Orwell, *1984* adlı romanında 2x2=5'i, Parti'nin dünya görüşünün insanlara dayatılma yöntemini anlatabilmek için kullanmıştır. Romanın başkahramanı Winston Smith, Parti'yi sorgular ve güncesine "Özgürlük, iki kere iki dört eder diyebilmektir" cümlesini yazar. Sonrasında sevgilisi tarafından ihbar edilir, işkence görür. İşkence sırasında da " Elimde değil, gözümle gördüğümü nasıl yadsırım? İki kere iki dört eder" diye tekrarlar. İşkencecisinin Winston'a verdiği yanıt ise şöyledir: "Bak Winston. Bazen iki kere iki beş eder. Hatta bazen üç eder. Bazen aynı anda hem beş, hem üç ettiği de olur. Daha fazla çaba göstermelisin. Aklı başında olmak kolay değildir."

Winston, romanın sonlarına doğru gördüğü işkenceler sonucunda aklını başına toplar! Parti'nin görüş ve sloganlarını kabullenir. Oturduğu masanın toz tabakasında parmağını gezdirerek 2x2=5 yazar.

Dostoyevski' nin *Yeraltından Notlar*'ındaki başkahraman için 2x2=5'in anlamı farklıdır. O, iki kere ikinin dört etmesini bir sonuç olarak görür, onun için 2x2=4 insanın ulaşacağı bir hedeftir. Oysa, onun görüşüne göre insan, hedefi değil, hedefe giden yolu sever. Hedefi elde etmek için harcanan çabanın yaşamın kendisi olduğunu savunur. Bu yüzden onun için 2x2=4 yaşam değil ölümün başlangıcıdır. Önemli olan şeyin 2x2=5 olduğunu şöyle anlatır:

"(…) İki kere iki dört, ellerini böğrüne dayayarak yolumuzu kesen, sağa sola tükürük atan bir külhanbeyin ta kendisidir. İki kere iki dördün yetkinliğine inanırım, ama en çok övülmeye değer bir şey varsa, o da iki kere ikinin beş etmesidir." (5, s.49)

Birçok şair de şiirlerinde matematiksel nesnelere yer vermiştir, hatta İlhan Berk'in *Çok Yaşasın Sayılar* isimli bir şiir kitabı vardır. Yazımızı Turgut Uyar'ın "Nedir Sonsuzdan Bir Önce" adlı şiirindeki "matematikten" bir örnek vererek bitirelim.

Belki de aşağıdaki dizeleri sonsuz kümeler kuramının babası Georg Cantor'a gönderilmiş bir mektup gibi okuyabiliriz; bir şairin düşgücünün bir matematikçinin düşgücü kadar geniş olduğuna inanarak.

nedir sonsuzdan bir önceki sayının adı
diyelim sonsuz eksi bir
sonsuz eksi bir
hayatın adıdır bu

Turgut Uyar

KAYNAKLAR

1) http://math.unipa.it/~grim/SiLipsey.PDF
2) Atay, O., *Tutunamayanlar*, İletişim Yay., 2011.
3) Atay, O., *Bir Bilim Adamının Romanı*, İletişim Yay., 1996.
4) Dostoyevski, F. M., *Karamazov Kardeşler*, 2. Cilt, Çev. Leyla Soykut, Cem Yay., 1997.
5) Dostoyevski, F. M., *Yer Altından Notlar*, Çev. Mehmet Özgül, İletişim Yay., 2003.
6) Poe, E. A., *Bütün Hikayeleri*, Çev. Dost Körpe, İthaki Yay., 2002.
7) Eco, U., *Gülün Adı*, Çev. Şadan Karadeniz, Can Yay., 2012.
8) Orwell, G., Bin Dokuz Yüz Seksen Dört, Çev. Celal Üster, Can Yay., 2013.
9) Uyar, T., *Büyük Saat*, Yapı Kredi Yayınları, 2002.

Teşekkür: Bu yazıya verdiği samimi destek ve katkılarından dolayı Ayşe Lahur Kırtunç'a teşekkür ederim.

EL NO: 201
Bilginin kullanımı

	G	B	K	D
♠ AK5	1♥	3♦	4♥	p
♥ 1062	p	p		
♦ A853				
♣ 762				

K
B D
G

♠ 63
♥ AKJ985
♦ 72
♣ A105

Batı Karo rua atak eder. Nasıl devam etmeliyiz?

Yanıt: Batı'nın muhtemelen 7'li Karo'su var ası girersek 1. Karo'ya Doğu çakar. Bu nedenle ilk iki Karo'yu boşlamalıyız.3. Karo'ya çaktıktan sonra elden bir tur koz çekeriz. Batı uymazsa problem yok, ama iki taraf da uymuşsa koz empası yapıp yapmamaya karar veririz. Normalde dokuz sayıyoruz. 2-2 dağılmış olabilir ancak 2-2 dağılımın yüzde 40, 3-1 dağılımın yüzde 50 olduğunu düşünürsek ayrıca rakibin uzun renkle araya girdiğini de hesaplarsak empas yapmalıyız.

Tüm dağılım

♠ AK5
♥ 1062
♦ A853
♣ 762

♠ J42
♥ 7
♦ KQJ10964
♣ J8

K
B D
G

♠ Q10987
♥ Q43
♦ ----
♣ KQ943

♠ 63
♥ AKJ985
♦ 72
♣ A105

EL NO: 202

	G	K
♠ ----	2♣	2♦
♥ QJ108	2♥	3♠(1)
♦ J10986	4NT	5♦(2)
♣ KQJ3	5♠(3)	6♦(4)
	7♥	p

K
B D
G

♠ A9742
♥ AK975
♦ AKQ
♣ ----

1) Kör tutuşu Pik'de kısalık
2) 0-3 key card
3) Koz damı sorusu
4) Ya Karo rua var ya da diğer iki rua

Batı Pik rua atak eder, Nasıl devam etmeliyiz? Eli mi sağlamalıyız yeri mi sağlamalıyız? Nasıl?

Yanıt: Elimizdeki bütün kayıp Pik'lere yerden çakabiliyoruz ve elimizi sağlayabiliriz. Yalnız burada bir problem var. Ya Pik'ler bir tarafta dört tane ise veya ele alışlarda 2. Karo'ya biri çakarsa? O zaman Trefl ekspasının tutması gerek. Bu amaçla yere kozla gittik ve Batı uymadı. Dediğimiz gibi bir tarafta koz dörtlü imiş. Şimdi yerden Trefl rua oynarız Batı as koyarsa Kör asla çakarız koymazsa elden Karo dam atarız! (Trefl as Doğu'da olmak zorunda) Trefl damla devam ederiz. As koyarsa çakarız, yere kozla gider küçük Trefl'e Kör ruayla çakarız. Trefl valeye Karo rua yerdeki son koza da Karo as atarız ve yer sağlam olur.

Tüm dağılım

♠ ----
♥ QJ108
♦ J10986
♣ KQJ3

♠ KQ106
♥ ----
♦ 752
♣ 976542

K
B D
G

♠ J853
♥ 6432
♦ 43
♣ A108

♠ A9742
♥ AK975
♦ AKQ
♣ ----

GENÇLER, DÜNYA ŞAMPİYONU

Genç milli takımımız, 3. Dünya Gençler Açık Briç Şampiyonası'nda Juniors Takımlar'da Dünya üçüncülüğü ve Board A Match Takımlar'da da Dünya Şampiyonluğu kazandı. İkinciliği Avustralya, üçüncülüğü Californian Aces takımının aldığı yarışmalarda milli takımımız, Muhammed Özgür, Akın Koçlar, Altuğ Göbekli, Berk Gökçe, Erkmen Aydoğdu, Sarper Uslupehlivan ve NPC Ümit Tarhan'dan oluşuyordu.

KADIN MİLLİ TAKIMI İKİNCİ HAZIRLIK ÇALIŞMA KAMPI TAMAMLANDI

16-19 Eylül 2013 tarihinde gerçekleşecek 41. Dünya Takımlar Şampiyonası'na katılacak olan Kadın Milli Takımı'nın ikinci hazırlık çalışması, 6-11 Temmuz arasında Datça'da yapıldı. Mustafa Cem Tokay kaptanlığında yapılan kampta Nafiz Zorlu, gerek bilgisi gerekse tecrübesi ile takıma motivasyon sağladı. Kampa ev sahipliğini Datça Briç Satranç ve Tenis Kulübü yaptı ve kulüp nezdinde kulüp Başkanı Halil Atalay da önemli katkılarda bulundu. Kadın Milli Takımı'nın son hazırlık çalışması 9-14 Eylül tarihlerinde İstanbul Briç Spor Kulübü'nde yapılacak.

2013 DOĞU, GÜNEYDOĞU ANADOLU AÇIK İKİLİ ŞAMPİYONASI

2013 Doğu, Güneydoğu Anadolu Açık İkili Şampiyonası 5-6 Ekim 2013 tarihinde Malatya Avşar Otel'de yapılacaktır.

2013 SALVADOR ASSAEL GENÇLER EĞİTİM KAMPI

2013 Yılı İkinci Gençler Eğitim Kampı 9-15 Eylül tarihlerinde İzmir Çeşme Arinnanda Otel'de yapılacaktır. Assael ailesinin katkılarıyla federasyon tarafından düzenlenen ve Salvador Assael anısına yapılacak olan kampa federasyonun belirleyeceği 20-30 civarında genç sporcu katılacak. Kamp eğitmenliğini Nafiz Zorlu, Ümit Tarhan ve Doğan Üzüm yapacak.

"Zulm ile abad olanın ahiri berbad olur"

31 Mayıs'ta başlayan ve Haziran ayı boyunca dalga dalga ülkeye yayılan Gezi Direnişi sırasında hükümetin kolluk kuvvetleri 5 eylemciyi katletti.

3 Haziran günü polisin yakın mesafeden ateşlediği gaz fişeğinin başına isabet etmesi sonucu 21 yaşındaki Abdullah Cömert öldürüldü.

Bu ölüm haberinin ardından ikinci ölüm Ümraniye 1 Mayıs Mahallesi'nden geldi. 1 Mayıs Mahallesi'nde eylemcilerin arasına dalan taksinin çarpması sonucu Mehmet Ayvalıtaş hayatını kaybetti.

1 Haziran günü Kızılay meydanında çevik kuvvet polisi Ahmet Şahbaz'ın bilinçli ateşi sonucu Ethem Sarısülük kafasından aldığı kuşun yarası ile komaya girdi. 12 gün sonra beyin ölümü gerçekleşti 14. gününde de kalp atışları durdu.

Diyarbakır'ın Lice ilçesinde karakol inşaatına karşı 3 Temmuz günü düzenlenen eylemde 18 yaşındaki Medeni Yıldırım jandarmanın ateşi sonucu vurularak öldürüldü.

2 Haziran günü Eskişehir'de Gezi Parkı eylemlerine destek vermek için yapılan yürüyüşte polisin müdahalesinden kaçarken sivil polisler ve onlara destek veren diğer sivillerin saldırısına uğrayan 19 yaşındaki Ali İsmail Korkmaz 40 gün komada kaldıktan sonra 19 Temmuz günü hayatını kaybetti.

Ölen 5 gencin de katilleri ellerini kollarını sallayarak aramızda dolaşıyor.

Tarihte birçok zorba yönetici ve diktatör halkın protesto eylemlerini kanla bastırmaya çalıştı. Ama sonrasında o döktükleri kanda kendileri boğuldu. Dilerseniz tarih boyunca böylesi sayısız örnek arasından birisini; Rusya'yı inceleyelim…

Rus Çarı döktüğü kanda boğuldu

1789 Fransız Devrimi'nin ardından yayılmaya başlayan fikirler 19. yüzyıl boyunca Rusya'da da etkisini gösterecekti. Rus liberal aydınları anayasal monarşi isteklerini kurdukları çeşitli birlikler ile dile getirirken, Rus sosyalistleri de ihtilalci anlayışı benimseyerek Çarlık rejimini yıkmak için faaliyetlere başlamışlardı. Aydınların halka yönelik propaganda faaliyetleri Çar'a karşı ayaklanmayı teşvik etmeleri Rusya'nın bir değişimin eşiğinde olduğunu gösteriyordu.

1890'lı yıllarda halkın büyük çoğunluğunun köylü olduğu Rusya'da sanayi de ciddi bir gelişim içerisindeydi. Fabrikalarda çalışan yüz binlerce işçi hakları için mücadele ediyordu. Yaşanan ekonomik sıkıntılar, büyük bir köylü nüfusun akın ettiği şehirlerde yaşanan sefalet ve Çar'ın otoriter yönetimi, hoşnutsuzlukların her geçen gün artmasına neden oluyordu. 1904 yılında Bolşevikler komitesi Bakü'de büyük bir işçi grevi gerçekleştirdi. Grev başarıyla sonuçlandı ve petrol işçileriyle sanayicileri arasında ilk olarak bir toplu sözleşme imzalandı. Bu başarının ardından Rusya'nın çeşitli bölgelerinde işçi eylemleri hızlandı.

Bir taraftan işçi eylemleri öte taraftan anayasal monarşi istekleri 1904 yılında yaygınlaştı. Bu gelişmeler üzerine 30 Kasım 1904 günü Moskova Duması aldığı kararla seçimlere gidilmesi, basın ve din özgürlüğünün sağlanması gibi talepleri dile getirdi.

Çar II. Nikolay, İçişleri Bakanı Vyaçeslav von Plehve'nin suikast sonucu öldürülmesinin ardından yerine atadığı liberal Pyotr Dmitrievich Sviatopolk-Mirskii aracılığıyla bu isteklere cevap vermeye çalıştı. 12 Aralık 1904 günü Çar yayınladığı manifestoda Zemstvo ve yerel meclislerin yetkilerinin genişletileceğini, sanayi işçilerine sağlık sigortası yapılacağını, sansürün kaldırılacağını ilan etti.

Ülke içinde yaşanan bu gelişmelerin yanında Rusya 1904 yılının Şubat ayından itibaren doğuda Japonya ile savaşıyordu. Japonya ile doğudaki savaşta üst üste alınmaya başlayan mağlubiyetler aydınların ve halkın gözünde devletin prestijini gitgide düşürmeye başlamıştı.

Çarlık rejiminin güç kaybetmeye başladığı bu yıllarda işçilerin çalışma koşulları da ağırlaşıyordu. Bunun üzerine işçiler fabrikalarda komiteler kurarak mücadele etmeye başladılar. 1904 yılının Aralık ayında Saint Petesrburg'daki Putilov Fabrikasında grev başladı ve kısa sürede şehrin diğer fabrikalarına yayıldı. Bu gelişmeler üzerine Georgi Gapon St. Petersburg'daki işçiler arasında bir birlik oluşturdu. Gapon'un bu hareketi kısa sürede liberaller ve radikal entelektüellerle birleşti.

Bazı tarihçiler göre Gapon bir provokatör ajan bazılarına göre ise asıl amacı işçilerin üzüntülerini göstermelerini, böylece Çar'ın onların sadakatinden emin olmalarını sağlamak isteyen biriydi.

Kanlı Pazar

Büyük kalabalıkları sokağa dökmenin iyi bir fikir olup olmadığı tartışması bir yana 22 Ocak'ta St. Petersburg işçileri, eşleri ve çocuklarıyla ellerinde kızıl bayraklar olmadan Çar'ın resimleri, dinsel simgeler ve 'Çar Baba'ya haykıran sloganlarla Kışlık Saray'a doğru yürüyüşe geçtiler.

Ancak bu barışçıl gösteri hiç umulmadık bir şekilde son buldu. Büyük kalabalık sarayın önüne geldiği zaman muhafız kıtasının kumandanı dağılmalarını istedi. Kalabalığın dağılmaması üzerine ateş emri verildi. Barışçıl bir şekilde Çar'a sorunlarını anlatmak isteyen kitleden yüzlerce insan hayatını kaybetti, yüzlercesi de yaralandı. Bu olay tarihe **Kanlı Pazar** olarak geçti. Çar'ın silahsız bir şekilde sadece taleplerini dile getirmek için toplanan kendi halkına ateş emri vermesi Rusya'da şiddetli bir toplumsal patlamayı da beraberinde getirdi. Birkaç hafta içinde yüz binlerce işçi kitleler halinde sokaklara döküldüler. Kanlı Pazar olayı Rus devrimine giden süreci başlatan en önemli gelişme oldu.

1917 sonbaharına gelindiğinde tüm ülkede yükselen devrimci hareket dalgası, benzeri görülmemiş boyutlara ulaştı. İşçi sınıfının 1917 sonbaharındaki yığınsal eylemi, işçi sınıfının ezici çoğunlukla Bolşevik Partiyi desteklediğini ve burjuvaziye karşı kesin bir mücadelede sosyalizmin zaferi için savaşmaya hazır olduğunu kanıtladı. Uyanan köylüler işçileri izlemeye başlıyordu.

Ekim 1917'de "bütün iktidarı" alan Sovyetler Çar II. Nikolay'ı 1905'de Kanlı Pazar'da başlayan ve 1917'ye dek devam eden cinayetlerinden dolayı yargıladı ve emekçi halk adına ölüme mahkûm etti. Bir zamanlar Tanrı'nın yeryüzündeki gölgesi olan mutlak hükümdar II. Nikolay döktüğü kanda boğularak yaptığı zulümlerin hesabını verdi ve "zulm ile abad olanın ahirinin berbad" olduğunu bir kez daha kanıtladı. Darısı diğer zalimlerin başına…

M.Utku Şentürk
m.utkusenturk@gmail.com
https://twitter.com/mutkusenturk

Apoptoz: Sağlık ile hastalık arasındaki ince çizgi

Siz bu cümleyi okumayı bitirdiğinizde binlerce hücrenizi kaybetmiş olacaksınız. O hücreler sizin sağlıklı kalmanız için "intihar ettiler". Yani fizyolojik koşullar altında öldüler. Üstelik ölecekleri önceden planlanmıştı. İşte bu bahsettiğimiz apoptoz olayıdır. Kısaca apoptoz, organizmanın normal işleyişi esnasında görülen ve düzenli olarak sürmesi gereken bir tür hücre ölüm şeklidir.

Hücreler doğarlar, belirli bir süre yaşarlar sonra da ölürler. Yaşam süresi hücre tipine göre değişir. Örneğin bağırsak hücreleri 3-5 günlük bir yaşam süresini takiben ölürken kalp kası ve sinir hücreleri çok daha uzun ömürlüdür. Bu saydıklarımızdan tutun da insan embriyosunun el parmakları arasındaki perdelerin kaybolmasına kadar tüm olaylar apoptoz ile meydana gelir. Apoptotik hücreler organizmanın bazı dokularında sürekli olarak oluşmaktadır ve bu ömür boyu devam eder. Böylece ölüm ve yeniden yapım bu dokularda dinamik bir denge halinde süregelir. Normal apoptotik hücre ölümü ve yerine yeni hücre yapımının günde yaklaşık 100 milyar hücreyi bulduğu hesaplanmaktadır. Bu hızda bir hücre ölümü ve yeniden yapımı yetişkin bir insanın vücut ağırlığının 1,5-2 yılda bir yeniden yapım ve yıkımı anlamına gelir.

Apoptotik süreç, büyüme faktörlerinin eksikliği, hücre yaşlanması, HIV, kanser ilaçları, radyasyon gibi nedenler sonucunda başlar. Bu süreçte hücre bütünlüğünü korur ama giderek küçülür ve sonuçta yok olur. Apoptotik sürecin bir diğer özelliği süreç başladıktan sonra geri dönülmez aşamanın hücrenin enerji santrali olan mitokondrinin aktivasyonu olmasıdır. Bu da enerji üretiminin hücrenin yaşamı için ne kadar önemli olduğunu gösterir.

Virüsler, hücreyi istila ettiğinde girdikleri hücreye kendi proteinlerini yaptırır ve hücrenin kendisi için gerekli proteinin yapımını durdurur. İşte burada apoptoz başlar ve hücre "yararım olmayacaksa zararım da olmasın" düşüncesiyle hareket edermiş gibi kendi kendini yok eder. Fakat bazı virüsler hücreye girdiğinde hücreye kendi işini yaptırmakla kalmaz ayrıca hücrenin kendini öldürmesini sağlayan tüm mekanizmalarına el koyar. İşte burada apoptoza gidemeyen hücreler hastalık oluşturur. Kanser oluşumunda da yine apoptoza gidemeyen hücrelerin kontrolsüz çoğalması rol oynar.

Apoptoz her zaman insanı hastalıktan kurtarmaz. Bazen de hastalığın nedenidir. Sinir hücreleri, aralarında bağlantıları uygun şekilde kurduktan sonra bir daha çoğalamayan hücrelerdir. Dolayısıyla bu hücrelerin çoğu ömür boyu yaşar. Oysa Alzheimer ve Parkinson gibi hastalıklarda apoptoz başlayarak sinir hücrelerinin ölmesine yol açar.

Buraya kadar sürekli programlı ve fizyolojik ölüm olan apoptozdan söz ettik. Peki tüm ölen hücrelerimiz programlı mı ölüyor? Cevap hayır. Çünkü nekroz adı verilen ve apoptozdan farklı olan bir hücre ölüm şekli daha var. Üstelik 1970'lere kadar bilinen tek ölüm şekli bu. Apoptozu daha iyi anlayabilmek için nekroz konusuna da değinmenin faydalı olacağını düşünüyoruz. Nekroz hücrenin geri dönüşümsüz şekilde hasar görmesi sonucu görülen patalojik ölümdür. Örneğin yanık durumunda aşırı ısıya maruz kalan veya yeteri miktarda kan akımı alamayan vücut parçası nekroza uğrayıp cansız doku haline gelebilir. Apoptoz hem hastalık hem sağlıkta ortaya çıkarken nekroz sadece hastalıkta meydana gelir.

Doku dengesi, hücre ölümü ve yeniden yapımı arasındaki uyuma bağlıdır. Apoptozun önemi çeşitli biyolojik olaylarda gereksiz, hasarlı veya zararlı hücrelerin yok edilişinin sağlamasında ve organizmanın iç dengesinin devamlılığına katkıda bulunmasından ileri gelmektedir. İşte bu hassas terazinin dengesinin bozulması hastalıklara yol açar.

Okan Ok

Azizm Sanat E-Dergi Ağustos sayısıyla yayında

Azizm Sanat Örgütü'nün aylık E-Dergi yayının Ağustos 2013 tarihli 68. sayısı, "yunus, balina, fok sevgisinin bilim ve sanatla imtihanı"nı, "Orca" filminin Ennio Morricone imzalı müziğinin dinletisi eşliğinde konu ediniyor. Başta yunus tutsaklığı ve deniz memelilerinin tutsaklık sonrası doğaya salınımları başlıklarında Türkiye'deki çalışmalara öncülük etmiş, aynı zamanda *soL Gazetesi*'nde köşe yazarlığı da yapan Uzman Biyolog Özgür Keşaplı Didrickson'un araştırmalarının yer aldığı dosyamızda ayrıca Akdeniz'deki deniz memelileri üzerine bir çalışma, medyamız tarafından fazlasıyla manipüle edilen "Fok Badem" olayına dair çerçeveleme kuramı ekseninde bir makale, hedef şaşırtıp aleni yalan söylemesine karşın değindiği hassas konu neticesinde eleştiriden muaf tutulan "The Cove" belgeseli üzerine eleştiriler, "Orca" filmi üzerine bir değerlendirme yer alıyor.

Dosya dışında ise Gezi Direnişi'ne dair dizelerle beraber, Roger Waters'ın *Duvar*'ı ve X-Men'in *Wolverine*'i üzerine yazılar Azizm'de.

Eleştiri ve görüşlerinizi bekliyoruz,

Ayrıca, e-derginin Eylül ayı içerisinde yayınlanacak olan "Sinemada Faşizm" dosyasının ele alınacağı sayısı için, başta dosya kapsamına dair olmak üzere dilediğiniz konuda makale, öykü, şiir, deneme, eleştiri, karikatür, resim, video ve fotoğrafı 7 Eylül tarihine kadar azizm.sanat@gmail.com adresinden yayın kurulumuza iletebilirsiniz.

http://www.azizm.org/#!e-dergi/cg9e
https://www.facebook.com/groups/azizmsanat/?fref=ts

Memleketimin ‘çıldırmış’ insanları

Bu çalışmayı yazmaya karar verdiğimde, Türkiye siyasetiyle ve halkın devlet adamlarına bakışıyla ilgili düşüncelerimi mümkün olduğunca akademik bir üslupla kaleme almayı planlamıştım. Bu konuyu uzun uzun siyasal ve tarihsel analizlerle değerlendirebilirdim. Toplumsal ve ekonomik tahliller yaparak konuya yaklaşımımı açıklayabilirdim. Ama uzun ve “akademi” kokan cümlelerle meseleyi ortaya koymak yerine size Türkiye tarihinden değil, kendi kişisel tarihimden bahsedeceğim. Küçük bir çocukken gözlemlediğim bir olguyu aktararak derdimi anlatmaya çalışacağım.

Benim çocukluğumda ilkokul beş yıldı. Ve bu beş yıl boyunca büyüdüğüm şehirde, yani Samsun’da, eğitim çevrelerinde son derece tanınmış bir kadın öğretmenin tedrisatından geçtim. Öğretmenimiz ne yazık ki son derece ceberrut bir insandı. Öğrencilerine şiddet uygulayarak ders anlatmak onun için alışılageldik bir eğitim yöntemiydi. Beş yıllık ilkokul maceram boyunca saçından tutulup yerlerde sürüklenen, yüzünde cetvel parçalanan, herkesin içinde akıl almaz hakaretlere uğrayan arkadaşlarımın çektiği acıya ve işkenceye şahit oldum. Bense hem son derece başarılı ve uslu bir öğrenci olduğum için hem de ailem okulda şiddet uygulanması konusunda son derece hassas olduğu için “ayrıcalıklı” bir konumdaydım. İlkokul hayatım süresince arkadaşlarım sürekli ve sistematik şekilde işkenceye maruz kalırken ben bunlardan muaf şekilde eğitim hayatımı sürdürüyordum.

İlginç bir şekilde 8-9 yaşındayken bile öğretmenimizin yaptıklarının korkunçluğunun bilincindeydim. Oysa ki ne arkadaşlarım ne de arkadaşlarımın velileri, yaşanan çarpıklığın farkındaydılar. Sınıfta dayak yemeyen tek kişi olan ben durumdan şikâyetçiyken ve birkaç kez bunu sınıfta öğretmene karşı da ifade etmişken, dayak yiyen çocuklar ve onların aileleri öğretmenin zulmü karşısında sessiz ve tepkisiz kalıyorlardı. Ben, en azından arkadaşlarım büyüdükçe ve olgunlaştıkça, onların öğretmenimizin yaptıklarının yanlış olduğunu fark edeceklerini sanıyordum. Küçükken olan biteni belki algılayamamışlardı ama yetişkin birer birey olunca öğretmenimizin “işkence seanslarının” kabul edilemezliğini göreceklerdi.

Ne var ki uzun yıllar sonra bu beklentimin ne kadar safça olduğunu anladım. Facebook gibi sosyal mecralarda karşılaştığım ilkokul arkadaşlarım o gaddar öğretmeni hâlâ sevgiyle ve saygıyla anıyorlardı. Sanki saçlarından tutulup yerlerde sürüklenen onlar değilmiş gibi, sanki yüzlerinde cetvel parçalanan çocuklar başkalarıymış gibi kendilerine beş sene boyunca aralıksız işkence eden bir insana sahip çıkıyorlardı. Bunu yapanların çoğu Türkiye’de kaliteli üniversitelere gitmişler ve son derece üst düzeyde eğitim almışlardır. Önemli bir kısmı, ciddi şirketlerde kritik pozisyonlarda çalışıyorlardı. Ama her nasılsa, kendilerine işkence eden bir insanı hâlâ seviyorlardı. Sınıfta bu dayak ve işkence seanslarına maruz kalmayan tek kişi olan ben, öğretmenimizi nefretle anarken, dayak yemeden bir gün geçirmeyen arkadaşlarım onu yere göğe sığdıramıyorlardı.

Üniversitede öğrenciyken bir dönem insan psikolojisinin işleyişi üzerine odaklanmış ve psikoloji üzerine yazılmış çok sayıda kitap okumuştum. Bu dönemde, son yıllarda ülkemizde de sıkça değinilen, “Stockholm Sendromu”nu incelemiştim. İnsanın “cellâdına âşık olması” olarak özetleyebileceğimiz bu sendromun sadece bireysel psikoloji açısından değil toplumsal psikoloji açısından da geçerli olduğunu o zamanlarda fark etmiştim.

Kendi yurttaşlarına zulmeden bir devletin aynı yurttaşlar tarafından her şart altında korunması, eleştirenlerin vatan haini ilan edilmesi bu sendromun, devletin halkla ilişkisinde de belirleyici olduğunu ortaya koyuyordu. Özellikle AKP iktidarıyla kurumsallaşan anti-demokratik eylemler; her 1 Mayıs’ta gördüğümüz halka uygulanan şiddet; aydınların, akademisyenlerin, öğrencilerin komik gerekçelerle hapislerde çürümesi ve buna karşın halkın hâlâ kendisine “Ananı da al git” diyen bir zihniyete destek vermesi artık siyasetin değil psikolojinin ilgi alanına giriyor olsa gerek.

Akıl almaz bir biçimde yukarıdan aşağıya uygulanan şiddet arttıkça, aşağının yukarıya duyduğu sadakat ve sevgi de artıyor. Hükümetin ve yönetimindeki güçlerin uyguladığı şiddet, ister fiziksel ister psikolojik düzeyde olsun, karşılığında isyanı değil biat etmeyi getiriyor. İktidar partisi bu yöntemi ne kadar bilinçli kullanıyor, bunu bilemiyorum. Ama uyguladıkları şiddet ve zulüm kendilerine her seferinde artı puan olarak geri dönüyor. Biz istediğimiz kadar gazetelerde, dergilerde 1 Mayıs’ta uygulanan polis şiddetini eleştirelim, halkın Stockholm Sendromu’ndan muzdarip çoğunluğu hâlâ “Çok Yaşa Padişahım” psikolojisi içinde “anarşist komünistlere!” uygulanan şiddeti destekliyor. Ülkede yoksulluk arttıkça, gelir dağılımındaki uçurum büyüdükçe, bunun sorumlusu olan hükümetin halk nezdindeki itibarı artıyor. Sağlıklı bir psikolojik yapısı olan toplumlarda daha ilk seçimde iktidarı kaybedecek bir siyasal hareket, Türkiye gibi “deliliğin anavatanı” bir ülkede yıllar boyunca iktidarda kalabiliyor. Galiba “Çılgın Türkler” sözünü “Çıldırmış Türkler” olarak değiştirmek gerekiyor.

Böyle durumlarda bireysel psikolojinin yanında toplumsal psikolojinin de bir ülkenin geleceği için ne kadar önemli bir faktör olduğunu daha iyi anlıyorum. Ruh sağlığı bozuk bir insanı tedavi etmenin çeşitli yolları vardır. Hatta çoğu kez birden fazla farklı yöntem bulunabilir. Peki toplumsal psikolojisi yüzyıllar süren işkence seanslarıyla bozulmuş bir halkı nasıl tedavi edebilirsiniz? Yüzyıllar boyunca ezilen, horlanan ve bunun normal bir şey olduğuna inandırılan bir halkın içinde bulunduğu hayal âleminden uyanmasını nasıl sağlarsınız?

Bir toplumu değiştirmenin zorluğu, bunları düşününce daha net ortaya çıkıyor. Bu sebeple iyi niyetle ülkesinin refahı için çaba gösteren yurtsever insanlara daha çok saygı göstermek ve onlara sahip çıkmak gerekiyor. Türkiye’de “toplum mühendisliği” yapmakla suçlanan aydınları da anlamaya çalışmak ahlaki bir zorunluluk haline geliyor. Zira ya bu aydın kesim başarılı olacak ve yüzlerce yıllık bu baskı ve zulüm düzeni bitecek ya da bu halk annesinden babasından gördüğü gibi ezilmeye ve dayak yemeye devam edecek.

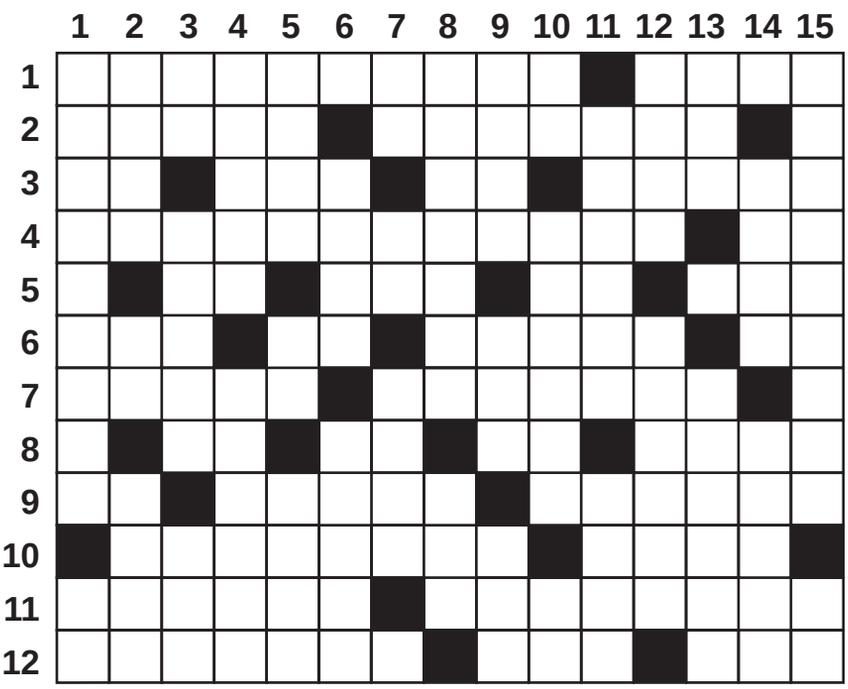
Bana gelince… Yıllarca arkadaşlarımı döven öğretmenimin temsil ettiği bir “dünyayı algılayış şeklini” her gün televizyonlarda, gazetelerde görüyorum. Hükümetin gaddarca her eylemi ve halkın tepkisizliği hatta egemenlere olan desteği, bana sıra dayağından geçirilen ama koyun gibi kendisine her söylenene inanan arkadaşlarımı getiriyor. Türkiye’nin baskı ve zulüm tarihinde kendi kişisel tarihimi görüyorum.

Ne yazık ki ilkokul arkadaşlarım için çok geç. Ne söylersem söyleyeyim, onları, yaşadıklarının kabul edilemez olduğuna inandıramıyorum. Ama belki Türkiye için hâlâ bir şans vardır. Belki Türkiye’nin gelecek nesilleri yaşananları atalarından daha doğru şekilde algılayıp değerlendirirler. Ve cellâtlarına âşık olmayı bırakıp o cellâtları alaşağı ederler.

Gönenç Ünaldı

Bulmaca

Hikmet Uğurlu

Soldan sağa

1) Yapıtları arasında *Tuhaf Bir Kadın, Tuhaf Bir Adam*, *Cüce*, *Kalan*, *Hallaç* gibi betikleri bulunan, geçen ay 82 yaşında sonsuzluğa uğurladığımız, Nobel'e aday gösterilen tek kadın yazarımız. – "... gözlüm efkarlanma gül gayri / İbibikler öter ötmez ordayım." (Bekir Sıtkı Erdoğan)

2) İşaretler, deliller. – Çok basit yapılı, genellikle klorofilsiz ve bölünerek çoğalan tek hücreli canlılara verilen ad.

3) Bir soru eki. – "*Hangi* ..." (Attila İlhan'ın bir yapıtı) – Bilgisayar dilinde "Yeniden tweet atmak" deyiminin kısaltması. – Bir kimseye, bir aileye kendi adından ayrı olarak sonradan takılan, o kimsenin ya da o ailenin bir özelliğinden kaynaklanan ad.

4) 1929-1988 yılları arasında yaşamış karikatürist, oyuncu, gazeteci ve şovmenimiz. – Eski dilde "ayak".

5) Tahıl tozu. – Güreşte bir oyun. – "... goncayı deremedim / Yar yüksekte eremedim" (türkü). – "Ali ... Nevai" (1441-1501 yılları arasında yaşamış, *Muhakemetül Lügateyn* adlı yapıtında Türkçe ile Farsçayı karşılaştırarak pek çok yerde Türkçenin üstünlüğünü savunmuş Heratlı şairimiz.)

6) Eski dilde "güzel koku". – Bir soru sözü. – Ant, yemin. – Suudi Arabistan'ın plaka imi.

7) Tibet'in başkenti. – İstenilen şeyi yaptırmak için birine kışkırtıcı söz söylemek, tahrik etmek.

8) Nikel'in simgesi. – Eski Filistin'de bir kent. – Boru sesi. – Tibetlerde ve Moğollarda Buda rahibi.

9) Kaon'un eş anlamlısı. – İnsanlarda ve hayvanlarda gözlenen araştırma ve öğrenmeye yönelik bir davranış biçimi. – Datça yarımadasında bulunan ünlü antik kent.

10) Flemenkçe "engelleyen" sözcüğünden türetilmiş, büyük savaş gemilerinin en küçüğüne verilen ad. – Düğümleme, düğüm yapma.

11) Muhteva, mazruf. – Ginger de denilen şifalı bir bitki.

12) Bir dilde kullanılabilen tüm harflerle oluşturulan anlamlı tümceye verilen ad. – "... *ve Siyah*" (H. Z. Uşaklıgil'in bir romanı). – "*Yalnız* ..." (Ömer Seyfettin'in bir yapıtı).

Yukarıdan aşağıya

1) Tibet Budizminde oluşan hiyerarşik düzen. – Kalın urgan.

2) Kars yöresinde "kör". – Toryum'un simgesi. – Oldukça beyaz.

3) Şaşma belirten ünlem. – "... Dursun" (Din bu, Allah, Dua gibi çalışmalarının yanı sıra Kuran Ansiklopedisi de hazırlamış, 1990 yılında öldürülen din bilimcimiz). – Evcil bir geyik türü.

4) Dil. – Türk mitolojisinde "Tuğrul kuşu" olarak bilinen efsanevi kuş.

5) Eski Mısır'da güneş tanrısı. – Sodyum'un simgesi. – "... devir etmek" (halk dilinde "alt üst etmek").

6) Alper Akdeniz'in yazıp yönettiği ödüllü bir film. – Bir tür iri taneli bezelye.

7) Rubidyum'un simgesi. – Lübnan'ın plaka imi. – "Cameron ..." (Kötü Öğretmen, Gece ve gündüz, Maske gibi filmlerin aktristi).

8) Açık alanda mangal kullanarak et ve deniz ürünleri pişirme. – İyice yanıp kor durumuna gelmiş odun ya da kömür parçası.

9) "Mesut ..." (ünlü bariton). – Arka, geri. – Ürkme, ürkü.

10) Litvanya'nın plaka imi. – Bir tür esnek örgü. – Olumsuzluk bildiren bir önek.

11) Yabancı çevre. – Kurtulan, selamete kavuşan.

12) Bir şirketin ani batışı. – Kral karısı.

13) Mani, engel. – Bir tür yumuşak kumaş.

14) Eski Mısır'da kutsal sayılan öküz. – Örge.

15) Gazetecilikte gerçek olmayan, masa başında uydurulan haber. – M. Sadık Aslankara'nın bir romanı.

GEÇEN SAYININ YANITI

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	S	A	İ	T	M	A	D	E	N	■	Y	A	Ş	İ	N
2	O	S	M	A	N	Ş	A	H	İ	N	■	K	U	Ş	E
3	L	U	T	R	■	A	L	A	Ş	E	H	İ	R	■	F
4	İ	M	İ	■	A	R	■	C	A	H	İ	L	İ	Y	E
5	D	A	H	İ	L	■	R	İ	B	A	T	■	Y	A	S
6	A	N	A	T	O	M	İ	■	U	R	■	Y	E	L	■
7	R	■	N	İ	■	A	M	E	R	İ	K	A	■	E	A
8	İ	T	■	L	S	■	İ	L	E	■	A	R	K	■	L
9	Z	A	B	İ	T	A	N	■	K	E	R	■	A	P	A
10	M	N	E	M	O	Ş	İ	N	■	U	T	A	R	İ	T
11	■	İ	S	■	R	M	■	E	B	R	■	S	İ	D	E
12	E	N	İ	S	■	A	N	A	L	O	J	İ	■	E	N

Ağustos sayımızdaki bulmacayı doğru yanıtlayan okurlarımızdan **Seher Ulçay (İstanbul), Emine Tokoğlu (İstanbul)** ve **M. Yavuz Keskin (Eskişehir)** Bilim ve Gelecek Kitaplığı'ndan çıkan H. Tuğrul Atasoy'un yazdığı *Bir Nöroloğun Gözünden: İnsan Neden Sanat Yapar?* adlı kitabı kazandı. Eylül bulmacamızı doğru yanıtlayacak okurlarımız arasından belirleyeceğimiz üç kişi, Bilim ve Gelecek Kitaplığı'nın 50 Soruda dizisinin son kitabı olan ve İzge Günal'ın yazdığı *50 Soruda Üniversite* adlı kitabı kazanacak. Çözümlerinizin değerlendirmeye girebilmesi için, en geç 20 Ağustos tarihine kadar posta, faks veya e-posta yoluyla elimize ulaşması gerekiyor. Kolay gelsin…

